

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА**

На правах рукопису

Цebro Оксана Володимирівна

УДК 94(477-25)“1943/1945”

**СОЦІАЛЬНО-ПОБУТОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАСЕЛЕННЯ
МІСТА КИЄВА (1943 – 1945 рр.)**

Спеціальність 07.00.01 – історія України

Дисертація
на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Науковий керівник
кандидат історичних наук, професор
Савченко Григорій Петрович

КИЇВ – 2013

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1	
ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ	
1.1. Стан наукової розробки теми.....	7
1.2. Джерельна база дослідження.....	24
РОЗДІЛ 2	
ЖИТЛОВІ УМОВИ МЕШКАНЦІВ КИЄВА	
2.1. Стан та відновлення житлового фонду.....	31
2.2. Використання міського житла.....	49
2.3. Побутові умови проживання в київських помешканнях	74
РОЗДІЛ 3	
ЗАДОВОЛЕННЯ ПОТРЕБ ЖИТЕЛІВ МІСТА У ПРОДУКТАХ	
ХАРЧУВАННЯ	
3.1. Забезпечення киян продовольчими товарами.....	96
3.2. Організація харчування мешканців Києва.....	119
РОЗДІЛ 4	
ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КИЯН ПРОМИСЛОВИМИ ТОВАРАМИ ТА	
НАЛАГОДЖЕННЯ МІСЬКОГО ПОБУТОВОГО ОБСЛУГОВУВАННЯ	
4.1. Забезпечення мешканців Києва промисловими товарами.....	137
4.2. Відновлення та робота закладів міської сфери послуг.....	162
ВИСНОВКИ.....	176
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	186

ВСТУП

Актуальність теми. Для сучасного етапу розвитку історичної науки, у тому числі вітчизняної, характерні підходи щодо цілісного відтворення історичного процесу в усіх його проявах. За таких обставин неможливо обійтися без вивчення буденного життя людей. Одне з центральних місць в дослідженні повсякденності, закономірно, посідає проблема життєзабезпечення населення.

Повсякденне життя людей завжди тісно пов'язане із суспільно-політичною ситуацією, що склалася в країні та регіоні їх проживання. Кардинальні зміни у будні мільйонів українців привнесла Друга світова війна. Жахи військових дій та окупаційного режиму, деформація народного господарства республіки, виведення з ладу комунальних служб, брак продовольства та речей щоденного вжитку, величезні навантаження населення, силами якого відбувалося налагодження мирного життя після звільнення України, накладали сильний відбиток на суспільство.

Дослідження повсякдення на матеріалах окремих регіонів УРСР, у тому числі й столиці республіки – Києва, дає можливість детальніше відтворити картину щоденного буття населення в умовах воєнного часу.

Між тим, повсякденне життя населення республіки та її окремих регіонів воєнних років лише нещодавно привернуло до себе увагу науковців.

Суспільне звучання досліджуваної теми полягає в тому, що попри очевидну полярність сучасного та воєнного буття, їх порівняння дозволяє виявити певні проблеми, з якими пересічні громадяни стикаються внаслідок прорахунків у соціальній політиці, або ж недостатньої уваги до потреб та інтересів населення зі сторони держави. Очевидно, що вивчення рівня життя населення в минулому має враховуватися при формуванні сучасної державної соціальної політики.

Актуальність теми посилюється тим, що проблема тогочасного повсякденного життя киян досі не стала предметом спеціального історичного дослідження.

Зв'язок з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано в межах науково-дослідної теми «Українська нація в загальноєвропейському вимірі: історія та сучасність» (державний реєстраційний номер 11БФ046– 01), включеної до тематичного плану історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Об'єктом дослідження є місто Київ та його населення у 1943 – 1945 рр.

Предметом дослідження є соціально-побутові аспекти повсякденного життя киян у фокусі державної політики, а саме – забезпечення їх житлом, продуктами харчування, промисловими товарами першого вжитку та побутовим обслуговуванням.

Хронологічні межі роботи охоплюють період з листопада 1943 р. по травень 1945 р. Вибір нижньої хронологічної межі зумовлений звільненням Києва від гітлерівських окупантів 6 листопада 1943 р., верхньої – днем Перемоги 9 травня 1945 р.

Мета дослідження полягає в тому, щоб на основі об'єктивного аналізу джерел та наукової літератури провести комплексне вивчення соціально-побутових умов життя киян як ключової складової їх повсякденного буття.

Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання наступних дослідницьких *завдань*:

- розкрити ступінь наукової розробки теми та проаналізувати джерельну базу дослідження;
- охарактеризувати стан та темпи відновлення житлового фонду Києва;
- дослідити використання наявного міського житлового фонду;
- розглянути матеріально-побутові умови життя киян;
- вивчити стан задоволення київських жителів продуктами харчування;
- дослідити організацію харчування мешканців Києва;
- проаналізувати забезпечення киян непродовольчими товарами;

- з'ясувати умови та ефективність функціонування міської мережі побутового обслуговування.

Методологічною основою дослідження є принципи історизму, наукової об'єктивності, системності, наступності. Тема дослідження, що передбачає з'ясування реального становища людей в конкретно-історичних умовах, спонукала, зокрема, до застосування антропологічних підходів, які фокусують науковий інтерес на людині та міському соціумі загалом як об'єкті та суб'єкті історичного процесу. При опрацюванні матеріалу та написанні дисертаційної роботи використовувався комплекс загальнонаукових та спеціально-історичних **методів**, таких як порівняльно-історичний, проблемно-хронологічний, статистичний, узагальнюючий, описовий, синтезу, аналізу та ін. Використання перерахованих методів наукового пізнання дало можливість дослідити важливі складові повсякденного життя киян у 1943 – 1945 рр.

Наукова новизна одержаних результатів стосується вивчення актуальної, недостатньо висвітленої в історіографії проблеми. Залучення широкого кола джерел, значна кількість яких вводиться в науковий обіг вперше, дозволило провести дослідження соціально-побутового забезпечення населення Києва у 1943 – 1945 рр.

У роботі з нових позицій показано стан та відновлення житлового фонду після звільнення Києва від окупантів, розподіл наявного житла між населенням міста та побутові умови проживання в київських оселях. Розширено відомості про задоволення потреб киян у продуктах харчування та промислових товарах першого вжитку в межах нормованої системи постачання та поза нею. Вперше вивчено умови та якість роботи підприємств побутового обслуговування, з'ясовано види послуг, які пропонувалися населенню.

Практичне значення дисертації полягає у можливості використання матеріалів дослідження при підготовці узагальнюючих праць, підручників та навчальних посібників з вітчизняної історії, написанні робіт з історії Києва,

розробці нормативних та спеціальних лекційних курсів з новітньої історії України.

Апробація результатів роботи. Основні результати та матеріали дисертаційного дослідження були висвітлені на міжнародних наукових конференціях: III Міжнародна конференція молодих учених “Дні науки історичного факультету – 2010” (Київ, 2010); IV Міжнародна конференція молодих учених “Дні науки історичного факультету – 2011” (Київ, 2011); V Міжнародна конференція молодих учених “Дні науки історичного факультету – 2012” (Київ, 2012); 66 Міжнародна наукова конференція “Каразінські читання” (Харків, 2013).

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки теми

Історіографія України в Другій Світовій війні представлена досить значним масивом наукової літератури. До цієї тематики зверталися радянські, вітчизняні, закордонні дослідники. Виходячи з проблемно-хронологічного підходу, найбільший масив наукових напрацювань, що стосується теми, можна поділити на два періоди: радянський (1940-ві – кінець 1980-х рр.) та сучасний (початок 1990-х рр. – сьогодні). У той же час, у дослідженнях радянського періоду виокремлюється 3 етапи: 1) 1944 – 1945 рр.; 2) 1946 – середина 1950-х рр.; 3) друга половина 1950-х – кінець 1980-х рр. Така періодизація нагромадження знань із заявленої проблеми обумовлена змінами суспільно-політичної ситуації в країні, які неодмінно залишали свій відбиток як на ідеологічній складовій, так і сутнісних аспектах історичних досліджень.

Перші розвідки, авторами яких були очевидці, сучасники подій, з'явилися ще в умовах війни і стосувалися характеристики стану міста на момент звільнення Києва від гітлерівської окупації¹. У цих роботах, в якості основного джерела інформації, виразно простежується оперування повідомленням Надзвичайної Державної Комісії «Про руйнування і звірства, заподіяні німецько-фашистськими загарбниками в м. Києві», виданого

---

¹ Дубина К. Київ оживає / К. Дубина // Україна. – 1944. – № 7. – С. 12 – 15; його ж. Злодеяння немцев в Киеве. – М.: Госполитиздат, 1945. – 48 с.; його ж. 778 трагічних днів Києва. – К.: Укрдержвидав, 1945. – 95 с.; Ятко М. Вулиця радості / М. Ятко // Україна. – 1944. – № 7. – С. 12 – 15; Воблий К. Київ – серце України / К. Воблий. – К. – Львів: Укрдержвидав, 1944. – 32 с.

1944 р¹. Публікаціям притаманна, насамперед, специфічна риторика, а також численні патріотичні заклики, покликані формувати і підтримувати серед читачів почуття ненависті до ворога. Характерно, що у цих виданнях вдовгоду офіційним версіям партійно-радянських органів влади допускається зумисне викривлення інформації щодо стану міста, зокрема, щодо руйнування Хрещатика. У контексті нашого дослідження ці праці становлять інтерес, насамперед, з точки зору використання окремих статистичних даних, які, однак, потребують критичного переосмислення.

У перші повоєнні роки світ побачили більш конкретизовані роботи, присвячені безпосередньо столиці УРСР воєнного часу. Цінними є дослідження стану окремих вулиць та споруд Києва, що постраждали у воєнне лихоліття². Зокрема, у роботі архітектора А. Матушевича наводиться важлива інформація щодо масштабів руйнування центральної частини міста та її відбудови³.

Початок 1950-х рр., коли офіційно повоєнну відбудову народного господарства країни в основному було завершено, знаменувався появою робіт з

---

¹ Про руйнування і звірства, заподіяні німецько-фашистськими загарбниками в м. Києві. Повідомлення Надзвичайної Державної Комісії по встановленню і розслідуванню злочинств німецько-фашистських загарбників та їх спільників і заподіяної ними шкоди громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам і установам СРСР. – К. – Харків: Укрдержвидав, 1944. – 24 с.

² Бондарчук В. Г. Восстановление Киевского университета / В. Г. Бондарчук // Вестник высшей школы. – 1947. – № 8. – С. 26 – 29; Пятидесятилетие Киевского Политехнического института // Вестник высшей школы. – 1948. – № 12. – С. 45; Игнаткин И. А. Киев / И. А. Игнаткин. – М.: Академия архитектуры СССР, 1948. – 39 с.

³ Матушевич А. О. Хрещатик / А. О. Матушевич. – К.: Академія архітектури УРСР, 1950. – 115 с.

яскраво вираженим реляційним підтекстом. Варто звернути увагу на публікації в періодиці, які не позбавлені певної історіографічної складової¹. Безумовно, для цих робіт характерна відсутність критичної оцінки стану речей та сліпе вихваляння успіхів радянської влади на шляху до налагодження мирного життя. Разом з тим у них можна почерпнути інформацію (хоча й незначну) про соціально-побутові умови життя киян в 1943 – 1945 рр.

Узагальнюючі дані про масштаби руйнувань та перші підсумки подолання збитків, завданих війною столиці республіки, віднаходимо в «Нарисах економічної географії УРСР»².

Наприкінці 1950-х рр. з'являється монографія Г. Старовойтенка, присвячена історії Києва за радянської доби. Для дослідження характерна диспропорція у висвітленні тих чи інших періодів київської історії з акцентом на більш виграшні аспекти радянської політики. Часовому ж проміжку 1943 – 1945 рр. дослідник не приділяє належної уваги. Автор, обмежуючись кількісною характеристикою збитків, завданих Києву війною, зосереджується більше на описі досягнень повоєнної відбудови міста. Однак і тут, дані, наведені дослідником, потребують критичного аналізу³.

У 1960 – 1970-х рр. виходить низка робіт з історії м. Києва, в яких хоча б побіжно наводиться інформація про соціально-побутові умови життя населення міста у 1943 – 1945 рр.

---

¹ Давыдов А. По пути роста и процветания / А. Давыдов // Правда Украины. – 1951. – 7 января. – С. 2; Рябокляч А. Киев растет и хорошеет / А. Рябокляч. – Правда, 1953. – 24 марта. – С. 2.

² Місто Київ. Нарис // Нариси економічної географії УРСР. – К.: АН УРСР, 1952. – Т. 2. – С. 61 – 78.

³ Старовойтенко І. Соціалістичний Київ / І. Старовойтенко. – К.: Держполітвидав, 1958. – С. 255.

Особливу увагу привертає книга О. Давидова¹, який у 1947 – 1963 рр. обіймав посаду голови виконкому Київської міської ради депутатів трудящих. У контексті нашого дослідження найцікавішими є два розділи монографії «Чорна ніч фашистської окупації» та «Нове відродження», у яких автор торкається питання стану міського господарства на момент визволення від окупантів та перших заходів влади з налагодження мирного життя киян. Порівняно із попереднім дослідженням відчувається підхід до більш насиченої подачі, хоча й ідеологічно вивіреного, фактичного матеріалу, який становить певний науковий інтерес.

1960-ті роки відзначилися появою вагомих наукових видань з історії Києва². Зокрема, підвищеної уваги заслуговують двотомник «Історія Києва» та том «Київ» з багатотомної «Історії міст і сіл Української РСР». У цих виданнях знайшов місце опис першочергових заходів влади з налагодження мирного життя у звільненому від окупантів місті.

Перша половина 1970-х років пройшла без суттєвих історіографічних надбань, що стосувались б теми. Видання носили виключно пропагандистський характер, на кшталт «Розквітає економіка і культура міста-героя Києва»³, і базувалися на «перевіреному часом» фактичному матеріалі.

У 1978 р. побачила світ монографія Д. Григоровича⁴ про оборонні бої, окупацію та бої за визволення Києва. Частиною останнього розділу книги автор

---

¹ Давидов О. Росте і квітне соціалістичний Київ / О. Давидов. – К.: Держполітвидав, 1961. – 136 с.

² История Киева: В 2 т. / ред. колегія: А. К. Касименко (гл. ред.) и др. – К.: АН УССР, 1964. – Т. 2.– 820 с.; Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Київ. / ред. кол. тома: В. О. Бойченко (голова) та ін. – К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1968. – 586 с.

³ Розквітає економіка і культура міста-героя Києва. – К.: Знання, 1966. – 46 с.

⁴ Григорович Д. Ф. Киев – город-герой / Д. Ф. Григорович. – М.: Воениздат, 1978. – 156 с.

присвятив висвітленню, хоча й схематичному, питань налагодження роботи промисловості, транспорту, водо- та електропостачання, а також роботі інших галузей міського господарства в 1943 – 1945 рр.

Низка узагальнюючих праць з історії Києва вийшла у 1980-х рр.¹ До них відноситься видання «Нариси історії Київських міської та обласної партійних організацій», «Київ соціалістичний», «Історія Києва». У цих роботах поверхово висвітлювалися окремі аспекти повсякденного життя населення (житлово-комунальне забезпечення, функціонування закладів торгівлі та громадського харчування, медичне обслуговування тощо). Недоліком цих достатньо серйозних для свого часу наукових доробків є заідеологізованість та трактування історії крізь призму партійних рішень, які, насправді, не відображали реального стану життя киян у 1943 – 1945 рр.

Найбільш глибоко умови життя населення Києва у воєнний та повоєнний час вивчав радянський дослідник В. Смишко. У 1983 р. він захистив кандидатську дисертацію «Братня допомога союзних республік у відновленні та подальшому розвитку народного господарства і культури столиці Радянської України м. Києва (1943 – 1950 рр.)», а 1990-го року за матеріалами дисертації видав монографію². Закономірно, що у цих роботах

---

¹ Очерки истории Киевских городской и областной партийных организаций / гл. редкол.: Главак Т. В. и др. – К.: Политиздат Украины, 1981. – 667 с.; Тронько П. Т. Киев социалистический / П. Т. Тронько. – К.: Наукова думка, 1982. – 160 с.; История Киева: В 3 т., 4 кн. / гл. редкол. Кондуфор Ю. Ю. – К.: Наукова думка, 1985. – Т. 3. – Кн. 1. – 496 с.

² Смишко В. П. Братская помощь советских республик в восстановлении и дальнейшем развитии народного хозяйства и культуры столицы Советской Украины г. Киева (1943 – 1950 гг.): Дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 – история СССР / Виктор Павлович Смишко. – К., 1983. – 208 л.; *його ж.* Возрожденный Киев (Трудовое содружество народов СССР в

вивчення побуту мешканців столиці підпорядковане дослідженню основного питання, заявленого у темі. Не зважаючи на це, праці В. Смішка важливі тим, що в них чи не вперше так широко приділено увагу питанням житлового забезпечення, функціонування міських служб, торгівельних, медичних та культурних закладів міста. Недоліком роботи є розпорошеність матеріалу, пов'язана із потребою опису фактів допомоги союзних республік Києву, значення яких іноді перебільшено, та дещо довільне оперування статистичними даними.

Для розуміння процесів, пов'язаних з соціально-побутовим забезпеченням киян у 1943 – 1945 рр., певне значення мають роботи узагальнюючого характеру, що стосувалися історії економіки СРСР воєнного часу¹. Так, у роботах У. Чернявського зроблений наголос на продовольче постачання міського населення СРСР у роки війни. Особливу увагу дослідник звертає на питання введення нормування у забезпеченні міст продуктами харчування, розвиток децентралізованих джерел продовольства, що концептуально стосувалося і київського міського життя.

восстановлении столицы Украины, 1943 – 1950 гг.). – К.: Вища школа, 1990. – 158 с.

¹ Вознесенский М. О. Военная экономика СССР в период Отечественной войны / Вознесенский М. О. – М., 1947. – 287 с.; Чернявский У. Г. Продовольственное снабжение городов в годы Великой Отечественной войны / У. Г. Чернявский // Исторические записки. – М., 1961. – № 69. – С. 3 – 26.; *його ж.* Война и продовольствие. Снабжение городского населения в Великую Отечественную войну (1941 – 1945 гг.). – М.: Наука, 1964. – 208 с.; Комаров В. Е., Чернявский У. Г. Доходы и потребление населения СССР / В. Е. Комаров, У. Г. Чернявский. – М.: Наука, 1973. – 240 с.; Советская экономика в период Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг. – М., 1970. – 240 с.; Історія народного господарства Української РСР: У 3 т., 4 кн. – Т. 3.– Кн. 1. – К.: Наукова думка, 1985. – 465 с.

Детально принципи функціонування нормованої системи постачання населення продовольством та промисловими товарами описано у книзі О.Любимова¹, який 1939 – 1948 рр. обіймав посаду народного комісара – міністра торгівлі СРСР. Попри відсутність у роботі чисто київських матеріалів, вона дає можливість вникнути в сутність, механізми дії карткової системи в умовах воєнного часу, дозволяє спроектувати це на перебіг повсякденного життя киян у 1943 – 1945 рр.

У загальних рисах питання соціально-побутового забезпечення міських жителів УРСР висвітлювали і українські радянські дослідники. У 1970-х – 1980-х рр. на сторінках «Українського історичного журналу» було опубліковано кілька статей, присвячених матеріальному становищу та нормованому забезпеченню мешканців України в роки війни².

Автори всіх цих праць однозначно позитивно висловлювалися на адресу радянської економічної політики. У зазначених роботах реальні умови життя людей детально не аналізувалися, а описувалися досить побіжно.

Фрагментарно соціально-побутове забезпечення населення республіки знайшло відображення у великих узагальнюючих виданнях з історії УРСР³.

---

¹ Любимов А. В. Торговля и снабжение в годы Великой Отечественной войны / А. В. Любимов. – М.: Экономика, 1968. – 231 с.

² Ларін А. Ф. Відновлення постачання продовольчими товарами міського населення УРСР після визволення від гітлерівських окупантів / А. Ф. Ларін // Український історичний журнал. – К., 1974. – № 7. – С. 50 – 57; його ж. До питання про матеріально-побутове постачання населення України (1943 – 1945 рр.) // Український історичний журнал. – К., 1978. – № 5. – С. 102 – 106; Агафонов О. Й. Діяльність партійних і радянських організацій по налагодженню продовольчого постачання міст Донбасу (1941 – 1945 рр.) / О. Й. Агафонов // Український історичний журнал. – К., 1984. – № 3. – С. 77 – 78.

³ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941 – 1945 рр.: В 3 т. / ред. кол.: І. Д. Назаренко (голова) та ін. – К., 1969. – Т. 3. – 455 с.;

Зокрема, у третьому томі «Української РСР у Великій Вітчизняній війні» містяться згадки про функціонування нормованої системи постачання населення продуктами та промисловими товарами, а також дані щодо відбудови житла в республіці у 1944 – 1945 рр. Найбільш щільно до вивчення матеріально-побутового становища населення УРСР у воєнний час радянські історики (М. Коваль) підійшли у багатотомній «Історії Української РСР», де цілеспрямовано звернуто увагу на побутові проблеми мешканців республіки. Проте, й ці праці не уникли нашарування заідеологізованості. У них не обійшлося без наголосів на керівну роль партійно-радянських органів, рішення яких сприяли піднесенню добробуту населення УРСР.

Таким чином, для радянської історіографії характерні досить значні напрацювання, що стосуються історії, як СРСР та УРСР воєнного часу в цілому, так і безпосередньо Києва. Однак, радянські вчені не ставили перед собою завдання досліджувати умови життя людей, а тому побутові питання повсякдення, зокрема і жителів Києва, розглядалися ними лише в загальному контексті вивчення більш виграшних по звучанню питань.

Розпад Радянського Союзу та утворення незалежної Української держави відкрили нові можливості для творчого пошуку вітчизняних науковців. В українській історіографії поступово відбувається зміна орієнтирів щодо методології та тематики досліджень. Новими підходами у висвітленні історії України періоду Другої світової війни відзначаються насамперед дослідження М. Ковалю¹.

Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. / гол. ред. кол.: Ю. Ю. Кондуфор (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 1977. – Т.7. – 536 с.

¹ Коваль М.В. Україна у другій світовій і Великій Вітчизняній війнах: 1939 – 1945 рр.: Спроба сучасного концептуального бачення / М. В. Коваль. – К., 1994. – 58 с.; *його ж.* Україна, 1939 – 1945: Маловідомі і непрочитані сторінки історії. – К.: Вища школа, 1995. – 194 с.; *його ж.* Друга світова війна і Україна (1939—1945 рр.): Історіософські нотатки. – К., 1999. – 75 с.; *його*

Із 1990-х років розпочинається вивчення тем, яким дослідники за радянської влади не приділяли належної уваги, або й взагалі уникали. До таких тем з повним правом можна віднести дослідження радянського повсякдення у 1941 – 1945 рр.

Найбільш плідно життя мешканців українських міст у воєнну добу вивчала Т. Вронська. Автор чи не єдина, хто впродовж тривалого часу сфокусувала науковий погляд на цю проблему. У 1995 році вийшла її робота «В умовах війни: життя та побут населення міст України (1943 – 1945 рр.)»¹, яка й досі не втратила наукової значимості і залишається найбільш ґрунтовним дослідженням з історії буття міського населення країни у роки радянсько-німецької війни. У роботі вчена розглянула різні аспекти матеріально-побутового життя (санітарно-епідеміологічний стан міст, функціонування комунального господарства та транспорту, житлова та продовольча проблеми тощо) міського населення УРСР. Дослідженню Т.Вронської притаманне глибоке проникнення в суть проблеми, виважений науковий аналіз, що базується на залученні та введенні в науковий обіг значного масиву різнопланових джерел. Однак, в силу наукових завдань, дослідниця не торкається цілісно київських сюжетів. Вони, скоріше за все, носять характер фактографічний і послуговують ілюстрації та аргументації тверджень і висновків науковця, що стосуються життя населення міст УРСР загалом.

Продовження Т. Вронською вивчення теми вилилось у низку її наукових статей, які вирізняються як постановкою наукових питань, так і якістю їх

ж. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939 – 1945 рр.). – К.: Альтернативи, 1999. – 336 с.

¹ Вронська Т. В. В умовах війни: життя та побут населення міст України (1943 – 1945 рр.) / Т. В. Вронська. – К.: Інститут історії України НАН України, 1995. – 83 с.

розв'язання¹. Зазначимо, що у статтях дослідниця широко послуговується київським матеріалом. Важливу інформацію містить стаття «Режимно-обмежувальні заходи органів влади на визволеній території України під час Великої Вітчизняної війни та в перші повоєнні роки», у якій акцентується увага на обмеженні в'їзду до Києва та виселення з міста неблагонадійних елементів, що, безумовно, накладало відбиток на повсякденне життя киян.

Відзначимо також роботу Т. Вронської та О. Лисенка, присвячену розгляду закордонної гуманітарної допомоги населенню України в роки війни. У ній, зокрема, містяться дані про надання населенню Києва одягу та інших речей, надісланих українськими громадами зарубіжжя².

Окремі аспекти повсякденного життя населення України висвітлено у дослідженнях, присвячених історії професійних спілок³, де, зокрема,

---

¹ Вронська Т. Вживання міського населення України (1943 – 1945) / Т. Вронська // Друга світова війна і Україна: Матеріали наукової конференції 27 – 28 квітня 1995 р. – К.: Інститут історії України НАН України, 1996. – С.171 – 177; *її ж.* Режимно-обмежувальні заходи органів влади на визволеній території України під час Великої Вітчизняної війни та в перші повоєнні роки // Сторінки воєнної історії: Зб. наук. ст. – К., 1997. – Вип. 1. – С. 125 – 143; *її ж.* Дія карткової системи в Україні у воєнні та перші повоєнні роки (1941 – 1947 рр.) // Сторінки воєнної історії: Зб. наук. ст. – К., 1998. – Вип. 2. – С. 163 – 183; *її ж.* Феміда воєнної доби і цивільне населення // Сторінки воєнної історії: Зб. наук. ст. – К., 1999. – Вип. 3. – С. 100 – 119.

² Вронська Т. В., Лисенко О. Є. Українські громади зарубіжжя в роки Другої світової війни: акції допомоги народу України / Т. В. Вронська, О. Є. Лисенко. – К.: Інститут історії України НАН України, 1997. – 97 с.

³ Чернега П. М. Участь профспілок України в забезпеченні трудящих житлом і створенні побутових умов життя в роки Другої світової війни / П. М. Чернега // Сторінки воєнної історії.: Зб. наук. ст. – К., 2002. – Вип. 6. – С. 287

розглянуто внесок профспілок у покращення матеріально-побутового становища трудящих.

Соціально-побутові аспекти життя оstarбайтерів з Київщини на чужині та після повернення на батьківщину досліджено у монографії Т. Пастушенко¹.

Останнім часом вектори наукового пошуку спрямовуються на детальний аналіз повсякденного життя населення. Свідченням цьому є наявність таких тематичних блоків (що раніше не спостерігалось) у ґрунтовних узагальнюючих працях з історії Другої світової війни². Однак, потреба опису щоденного буття населення в межах цілої республіки обумовила фрагментарність вміщеної у них інформації, що стосується безпосередньо ситуації в Києві.

Увага вчених до заявленого напрямку історичних досліджень засвідчується появою великої кількості наукових статей³, в яких

– 291; Нариси історії професійних спілок України / кер. автор. кол. О. П. Реєнт. – К., 2002. – 732 с.

¹ Пастушенко Т. В. Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942 – 1953) / Т. В. Пастушенко. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – 284 с.

² Патриляк І. К., Боровик М. А. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду / І. К. Патриляк, М. А. Боровик. – Ніжин, 2010. – 590 с.; Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття. Історичні нариси: У 2 кн. / ред. кол.: В. А. Смолій (голова), Г. В. Боряк та ін. – К.: Наукова думка, 2011. – Кн. 2. – 943 с.

³ Хойнацька Л. М. Умови праці та побуту виробничників у ході відбудови підприємств машинобудівної індустрії України (1943 – 1950 рр.) / Л. М. Хойнацька // Сторінки воєнної історії: Зб. наук. ст. – К., 1999. – Вип. 3. – С. 130 – 142; Дудник В. М. Першочергові кроки у відродженні міст-героїв Києва та Севастополя (1943 – 1945 рр.) / В. М. Дудник // Сторінки воєнної

історії: Зб. наук. ст. – К., 1999. – Вип. 3. – С. 169 – 177; *її ж.* Руйнація українських міст в роки Великої Вітчизняної війни // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Зб. наук. ст. – Вип. 15. – К. – Донецьк, 2001. – С. 63 – 71; Терещенко Т. В. Відбудова сільських культурно-освітніх установ у 1943 – 1950 рр. (на матеріалах Центральної України) // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Зб. наук. ст. – К., 2004. – Вип. 26. – С. 353 – 366; *її ж.* До питання про відновлення житлового фонду в селах Центральної України 1943 – 1945 рр. // Соборність України: історична спадщина і виклики часу: Зб. наук. ст. – Переяслав-Хмельницький, 2005. – Вип. 3. – С. 445 – 452; *її ж.* Електрифікація у контексті розвитку соціальної сфери села в післявоєнний період відбудови народного господарства (на матеріалах центральних областей України) // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст. – К., 2005. – Вип. 9. – Ч. 3. – С. 303 – 313; *її ж.* До питання про медичне обслуговування сільського населення Центральної України у початковий період відбудови народного господарства (1943 – 1945 рр.) // Знаки питання в історії України: українська історія у європейському контексті: Зб. матеріалів. – Ніжин, 2005. – С. 136 – 139; Герасимова М. С. Житлова та продовольча проблеми в повсякденному житті населення Сталінської області в 1945 – 1953 рр. / М. С. Герасимова // Праці наукової конференції Донецького національного університету за підсумками науководослідної роботи за період 2003 – 2004 рр. Секція історичних наук. – Донецьк, 2005. – С. 91 – 92; Даниленко В. Повсякденне життя українських селян у повоєнний період (1945 – 1953 рр.) / В. Даниленко // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. – К., 2005. – Вип. 9. – С. 3 – 17; Ісайкіна О. Проблеми медичного обслуговування міського населення України (1945 – 1955 рр.) / О. Ісайкіна // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. – К., 2005. – Вип. 9. – С. 346 – 353; Янковська О. Соціальна політика радянської держави в містах України в 1945 – 1953 рр. за свідченнями громадян (на матеріалах НКВС – КДБ УРСР) / О. Янковська // Україна ХХ

висвітлюється соціально-побутове становище населення України в цілому, або її окремих регіонів в умовах війни та в період повоєнної відбудови. До того ж, варто виокремити публікації, присвячені теоретичному осмисленню історії повсякденності як досить нового напрямку в українській історичній науці¹.

ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. – К., 2005. – Вип. 9. – С. 326 – 345; Соловей М. О. Документи особистого походження як джерела з історії повсякденності вихованців дитячих будинків Донбасу (1945 – 1965 рр.) / М. О. Соловей // Наука. Релігія. Суспільство. – 2009. – № 2. – С. 94 – 100.

¹ Коляструк О. А. Предмет історії повсякденності: історіографічний огляд його становлення у зарубіжній та вітчизняній історичній науці / О. А. Коляструк // Український історичний журнал. – К., 2007. – № 1. – С. 174 – 184; *її ж.* Документи особового походження як джерела з історії повсякденності // Український історичний журнал. – К., 2008. – № 2. – С. 145 – 153; *її ж.* Візуальні документи як особливі джерела історії повсякденності // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. – К., 2008. – № 14. – С. 259 – 264; *її ж.* Поняття повсякденності в сучасній науковій гуманітаристиці // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. – К., 2009. – № 15. – С. 46 – 56; *її ж.* Історія повсякденності в сучасній українській історіографії // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. – К., 2012. – № 17. – С. 5 – 9; Герасимова М. С. Джерела з історії радянської повсякденності / М. С. Герасимова // Історичні і політичні дослідження. – Донецьк, 2007. – № 1/2. – С. 293 – 298; Верменич Я. В. Мікроісторія як проблемне поле соціогуманітарних досліджень / Я. В. Верменич // Український історичний журнал. – К., 2010. – № 4. – С. 156 – 169; Зінчук М. Історія повсякденності як новий напрям гуманітарних досліджень / М. Зінчук // Історія повсякденності: теорія та практика: Матеріали Всеукр. наук. конференції 14 – 15 травня 2010 р. – Переяслав-Хмельницький, 2010. – С. 48 – 51.

Перспективність цієї тематики засвідчують нещодавно захищені дисертації з соціальної історії¹. Ці роботи розкривають різні аспекти життя населення України, її регіонів в умовах війни та перші повоєнні роки. Зокрема, дисертація С. Гальченко присвячена такому аспекту щоденного життя мешканців міст Київської, Полтавської, Вінницької та Кіровоградської областей, як забезпечення продуктами харчування та промисловими товарами. Окрім опису постачання населення в межах карткової системи, у роботі знайшли відображенні інші джерела надходження до людей найнеобхідніших речей щоденного вжитку.

---

¹ Дудник В. М. Відбудова міського господарства України у 1943 – 1950 рр.: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 – історія України / Валентина Михайлівна Дудник. – К., 2004. – 269 арк.; *її жс.* Відбудова міського господарства України у 1943 – 1950 рр.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 – історія України / Валентина Михайлівна Дудник. – К., 2004. – 20 арк.; Ісайкіна О. Д. Побут і дозвілля міського населення України в повоєнний період (1945 – 1955 рр.): Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 – історія України / Олена Дмитрівна Ісайкіна. – Переяслав-Хмельницький, 2005. – 240 арк.; Герасимова М. С. Повсякденне життя населення Донбасу в 1945 – 1953 рр.: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 – історія України / Марина Сергіївна Герасимова – Донецьк, 2007. – 280 арк.; *її жс.* Повсякденне життя населення Донбасу в 1945 – 1953 рр.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 – історія України / Марина Сергіївна Герасимова – Донецьк, 2007. – 20 арк.; Гальченко С. І. Міське населення Центральних областей України в умовах нормованого постачання (1943 – 1947 рр.): Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 – історія України / Світлана Іванівна Гальченко. – Черкаси, 2007. – 215 арк.; Терещенко Т. В. Соціально-побутова сфера села Центральних областей України в період відбудови (1943 – 1950 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 – історія України / Тетяна Вадимівна Терещенко. – Черкаси, 2007. – 20 арк.

Підвищену увагу привертає дисертаційне дослідження та публікації Т. Заболотної¹. Її роботи розкривають багато досліджуваних нами проблем, щоправда, в попередній відтинок часу. Зауважимо, що автор не єдина, хто зосередив свою увагу на повсякденному житті киян під час німецької окупації. Окремі сюжети, що стосуються задоволення матеріально-побутових потреб населення Києва віднаходимо у дослідженні І. Ветрова².

Таким чином, можна стверджувати, що вітчизняна історіографія майже за чверть століття збагатилася цілою низкою робіт, що в більшій чи меншій мірі торкаються питань воєнного повсякдення. Водночас, необхідно констатувати, що питання соціально-побутового забезпечення населення Києва в 1943 – 1945 рр. в них не знайшло цілісного висвітлення.

---

¹ Заболотна Т. В. Повсякденне життя населення Києва в роки нацистської окупації 1941 – 1943 рр.: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 – історія України / Тетяна Володимирівна Заболотна. – К., 2008. – 234 арк.; *її ж.* Продовольче забезпечення киян під час гітлерівської окупації // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст. – К., 2005. – № 9. – Ч. 2. – С. 213 – 241; *її ж.* Житлова проблема в окупованому Києві // Український історичний журнал. – К., 2006. – № 3. – С. 158 – 173; *її ж.* Карткова система у місті Києві (1941 – 1943 рр.) // Український історичний збірник: Зб. наук. ст. аспірантів і молодих науковців. – К., 2006. – Вип. 9. – С. 240 – 246; *її ж.* Легітимаційні заходи окупаційної влади щодо міського населення на окупованій території України в роки Великої Вітчизняної війни // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст. – К., 2006. – Вип. 10. – Ч. 1. – С. 362 – 384; *її ж.* Повсякденне життя киян в умовах нацистської окупації (вересень – грудень 1941 р.) // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст. – К., 2007. – Вип. 11. – С. 107 – 116.

² Ветров І. Г. Матеріально-побутові умови населення України за німецької окупації (1941 – 1944 рр.) / І. Г. Ветров // Пам'ять століть. – № 3/4. – К., 2005. – С. 194 – 207.

Після завершення Другої Світової війни активізувалися дослідження радянської історії зарубіжними вченими. Насамперед, історією УРСР та СРСР загалом цікавилися дослідники з англomовних країн – Великобританії, США, Канади. При чому до розвідок долучалися й вчені з української діаспори. Інтерес до радянської тематики можна пояснити впливом тогочасних суспільно-політичних умов. «Холодна війна», що набирала обертів, висувала завдання вивчення особливостей функціонування країни-противника.

У контексті нашого дослідження увагу привертають праці англomовних авторів з історії радянської економіки. У цих роботах переважає критика процесу відбудови господарства країни, зруйнованої війною та засудження радянської економічної політики, яка передбачала перевагу в розвитку важкої промисловості, машинобудування, що негативно позначалося на соціально-побутовому забезпеченні радянського суспільства. Більшість авторів, не відкидаючи критичного ставлення загалом до соціально-економічних процесів у СРСР, визнавали деякі позитивні аспекти у плановій економіці Радянського Союзу, що призвели до досить швидких темпів відбудови господарства країни¹. Безпосередньо ж історія повсякденності радянського суспільства воєнної доби залишилася фактично поза їх увагою.

Після розпаду СРСР дослідження радянського повсякдення за кордоном значно активізувалися. Насамперед, цією тематикою зацікавилися науковці з колишніх радянських республік. Найбільш активно до вивчення побуту та

---

¹ Manning C. *Ukraine under the Soviets* / C. Manning. – New York, 1953. – 223 p.; Nove A. *An economic history of the USSR* / A. Nove. – London, 1969. – 416 p.; Dunmore T. *The Stalinist command economy: The Soviet State apparatus and economic policy, 1945 – 1953* / T. Dunmore. – London, 1980. – 176 p.; *Economics of Soviet Regions* / Ed. by I.S. Koropeckyj, G.E. Schroeder. – New York, 1981. – 461p.; Koropeckyj I. *Ukrainian economic history: interpretive essays* / I. Koropeckyj. – Edmonton, Alberta, 1991. – 390 p.

щоденних практик радянських людей долучилися вчені Російської Федерації. Вже 1990 р. з'явилася книга В. Кожурина «Невідома війна»¹. Хоча ця праця написана, так би мовити, на межі епох, якісно новий рівень цього видання дозволяє розглядати його у контексті пострадянської російської історіографії. Підзаголовок книги «Діяльність Радянської держави по забезпеченню умов життя та праці робітників у роки Великої Вітчизняної війни» свідчить, що на перший план науковець виносить дослідження саме умов життя. Це ж підтверджує і зміст роботи. Вчений зосередив свою увагу на розгляді продовольчої проблеми, задоволенні житлово-побутових потреб та медичному обслуговуванні робітників.

Продовжила вивчення повсякденності у роки війни російська дослідниця М. Зініч². 1994 р. вийшла її двотомна праця, присвячена радянському побуту воєнного часу. Заслугою автора є дослідження життя в умовах війни різних категорій населення (сімей військовослужбовців, інвалідів війни, дітей).

Найбільш жваве вивчення історії повсякденності розпочалося з кінця 1990-х років. З того часу російська історіографія збагатилася дійсно вагомими науковими доробками. Залучення широкого кола нових джерел та зміна наукових орієнтирів у бік олюднення історії дозволили російським вченим підійти більш деталізовано до дослідження щоденного життя

---

¹ Кожурин В. С. Неизвестная война. Деятельность Советского государства по обеспечению условий жизни и труда рабочих в годы Великой Отечественной войны / В. С. Кожурин. – М., 1990. – 289 с.

² Зинич М. С. Будни военного лихолетья 1941 – 1945: В 2-х вып. / М. С. Зинич. – М.: Институт Российской истории РАН, 1994. – Вып. 1. – 125 с.; Вып. 2. – 144 с.

радянського суспільства¹. Проте, їх українська складова залишилася поза увагою науковців.

Отже, аналіз наукової літератури підтверджує, що спеціальної роботи з повсякденного життя киян у визначених хронологічних межах досі не створено. У той же час окремі аспекти життя радянського суспільства в цілому, та населення Києва зокрема, розглядалися як в радянській, так і сучасній вітчизняній та зарубіжній історіографії. Потреба у дослідженні цього питання залишається актуальною. Оскільки, висвітлення цієї проблеми проливає світло на реальне життя людей, без чого цілісне розуміння історії Києва часів Другої світової війни було б неможливим.

1.2. Джерельна база дослідження

Вивчення проблеми повсякденного життя населення Києва у 1943 - 1945рр. потребувало залучення широкого кола джерел. При написанні роботи було опрацьовано опубліковані документи та матеріали, що стосуються історії УРСР² загалом та Києва зокрема¹. Це, насамперед, постанови РНК

---

¹ Сенявская Е. Психология войны в XX веке: исторический опыт России / Е. Сенявская. – М.: РОССПЭН, 1999. – 383 с.; Осокина Е. А. За фасадом «сталинского изобилия»: Распределение и рынок в снабжении населения в годы индустриализации 1927 – 1941 / Е. А. Осокина. – М.: РОССПЭН, 1999. – 271 с.; Зубкова Е. Ю. Послевоенное советское общество: политика и повседневность 1945 – 1953 / Е. Ю. Зубкова. – М.: РОССПЭН, 1999. – 229 с.; Андреевский Г. Повседневная жизнь Москвы в сталинскую эпоху (30 – 40-е годы) / Г. Андреевский. – М.: Молодая гвардия, 2003. – 463 с.

² Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941 – 1945: Док. и материалы: В 3 т. – К.: Наукова думка, 1985. – Т. 3. – 510 с.; Історія народного господарства УРСР 1941 – 1945 рр.: Зб. док. і матеріалів. – Х., 1989. – 620 с.; Культурне будівництво в Українській РСР. Найважливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду (1917 – 1960 рр.): Зб. док.: В 2 т. –

УРСР та ЦК КП(б)У, довідки та звіти державних установ, рішення та постанови міських партійно-радянських органів, які містять фрагментарну інформацію з обраної теми. У зазначених збірках вдалося віднайти дані щодо поновлення діяльності державних установ у звільненому місті, про першочергові заходи з відбудови міського господарства, зокрема, налагодження роботи електростанцій та транспорту, про продовольче забезпечення населення та організацію колективного городництва, тощо.

Прикладом новітніх підходів до оприлюднення масиву джерел можуть слугувати збірники документів, видані нещодавно². Зокрема, у збірці «Історія Києва: від княжої доби до сучасності» віднаходимо цінні документи про заходи з відновлення комунального господарства міста, облік та використання житлового фонду, забезпечення киян продовольством, тощо.

Таким чином, аналіз опублікованих документів дозволяє сформулювати певне уявлення про життя радянського суспільства у досліджуваній час. Однак, в міру того, що більшість зазначених видань побачили світ у роки

К.: Держполітвидав УРСР, 1961. – Т. 2. – 665 с.; Культурне будівництво в Українській РСР (червень 1941 – 1950 рр.): Зб. док. і матеріалів. – К.: Наукова думка, 1989. – 576 с.

¹ Визволення Київщини: Збірник матеріалів, присвячених I-й річниці з дня визволення Києва і Київської області з німецької неволі / відп. ред. О. Є. Носенко. – К.: Укрдержвидав, 1944. – 128 с.; Киевщина в годы Великой Отечественной войны 1941 – 1945: Сб. документов / под ред. П. Тронько. – К., 1963. – 736 с.; Киевский университет 1834 – 1984: Док. и материалы / сост. В. А. Замлинский, А. А. Буравченков, А. В. Долинский и др. – К.: Вища школа, 1984. – 194 с.

²Київ у дні нацистської навали (За документами радянських спецслужб) / Упор. Т. В. Вронська, А. В. Кентій, О. Є. Лисенко та ін. – К. – Львів, 2003. – 526 с.; Історія Києва: від княжої доби до сучасності: Зб. док. і матеріалів / за ред. В.Ф. Колесника, А.П. Коцура, Н.В. Терес. – К.: Книги XXI, 2005. – 773 с.

радянської влади, документи, вміщені в них, фактично не відображають реального стану життя киян та населення УРСР загалом.

Найважливішу групу джерел для дослідження склали архівні документи і матеріали. Найбільше документів, що послуговували у розкритті теми відклялися у фондах Державного архіву м. Києва. Основний масив найбільш інформативних документів щодо зазначеної теми зберігається у фондах: Р-1 «Виконавчий комітет Київської міської Ради депутатів трудящих», Р-106 «Київський міський відділ торгівлі», Р-107 «Київське міське відділення Спеціального торгу УРСР», Р-174 «Київський перший торг промислових товарів Київського міського управління місцевими торгами НКТ УРСР», Р-1043 «Київське міське управління громадського харчування Республіканського управління громадського харчування НКТ УРСР».

Особливий інтерес становлять різнопланові документи та матеріали фонду Р-1 («Виконавчий комітет Київської міської Ради депутатів трудящих»), які дозволяють проаналізувати як державну політику в галузі соціально-побутового забезпечення населення, так і ефективність її реалізації на рівні Києва, динаміку стану побутових умов проживання мешканців столиці УРСР. У рішеннях, звітах, стенограмах засідань виконкому Київської міської ради містяться дані про стан житлового фонду міста, а також його використання (звернення громадян з проханнями про вирішення квартирного питання, ухвали щодо розподілу, перерозподілу житла та ущільнення мешканців, тощо). Документи фонду вміщують відомості щодо забезпечення киян продовольчими та промисловими товарами, функціонування закладів торгівлі та сфери громадського обслуговування. Важливою є документація, пов'язана із зверненнями громадян до органів влади з приводу різноманітних соціально-побутових питань та реакції на них міських і районних владних структур.

У фондах Р-106 («Київський міський відділ торгівлі») та Р-174 («Київський перший торг промислових товарів Київського міського управління місцевими торгами НКТ УРСР») знаходяться документи (накази,

рішення, доповіді), що складають фактографічне підтвердження функціонування системи нормованого постачання киян, свідчать про джерела отримання населенням міста продуктів харчування та промислових товарів. Документи фондів подають дислокацію торговельних точок, дозволяють охарактеризувати діяльність різних торговельних закладів міста, державну та приватну торгівлю, асортимент товарів та ціни на них, тощо.

Фонд Р-1043 («Київське міське управління громадського харчування Республіканського управління громадського харчування НКТ УРСР») містить акти, звіти, доповідні записки, накази та розпорядження, в яких зосереджена інформація щодо функціонування закладів громадського харчування міста. Тут є дані про стан їдалень, кафе та ресторанів на момент звільнення Києва від окупантів та відновлення їх діяльності в подальшому. Документи фонду було використано при розкритті таких питань, як якість обслуговування, меню та вартість страв і напоїв у закладах громадського харчування.

Документи, зосереджені у фонді Р-107 («Київське міське відділення Спеціального торгу УРСР»), цілком присвячені функціонуванню Київського міського відділення Спеціального торгу УРСР. Ця особлива організація була створена для задоволення торговельно-побутових потреб працівників народних комісаріатів внутрішніх справ та державної безпеки УРСР. Інформація цього фонду важлива при дослідженні принципів постачання спеціальних контингентів Києва.

При дослідженні питань соціально-побутового забезпечення киян неможливо обійтися без використання документів міських партійних органів, що зберігаються у фондах Державного архіву Київської області.

Оскільки Київський міський комітет КП(б)У відігравав ключову роль у вирішенні питань повсякденного життя тисяч киян, то цінністю інформативної насиченості відрізняються документи фонду П-1 «Київський міський комітет КП(б)У». Протоколи засідань міськкому КП(б)У, стенограми та резолюції зборів партійного активу, доповідні записки, звіти з політінформацій містять

відомості про стан міського господарства та різні аспекти життя киян після визволення міста від окупації. Зокрема, матеріали цього фонду знадобилися при дослідженні стану житлового фонду міста, особливостей функціонування закладів сфери обслуговування та інших питань.

Для ілюстрації матеріально-побутового становища киян, а також функціонування торгівельно-побутових закладів на рівні районів міста було використано документи фонду П-1401 «Комуністична партія (більшовиків) України Залізничний районний комітет м. Київ».

Суттєво доповнюють матеріали дослідження, а то й відіграють ключову роль, документи і матеріали центральних партійних органів, що зберігаються у Центральному державному архіві громадських об'єднань України. Зокрема, у фонді № 1 «Центральний комітет Комуністичної партії України» зібрані різнопланові документальні матеріали, що відображають досліджувану проблематику. Аналіз документів фонду допомагає у розкритті питань розподілу житла, відновлення роботи міських комунальних служб, забезпечення населення продовольчими та промисловими товарами, постачання спеціальних контингентів міста усім необхідним.

Вагоме місце у розкритті теми займає періодика 1943 – 1945 рр. Газети, що виходили друком услід міським подіям, відзначаються наявністю численних інформаційних повідомлень, рідше – аналітичних матеріалів щодо міської повсякденності. Насамперед, це стосується публікацій у газетах «Київська правда» та «Правда України». Незважаючи на існування цензури, у газетних статтях знайшло відображення багато болючих для тогочасного суспільства питань. Це, зокрема, відбудова міського господарства та участь у цьому процесі населення, гострота квартирної проблеми, незадовільні умови життя новоприбулих робітників, якість обслуговування у закладах громадського харчування та сфери послуг тощо. Проте, ця інформація, зважаючи на явні пропагандистські ознаки, потребує критичного переосмислення, обов'язкового порівняння із іншими даними, зокрема, архівними матеріалами.

Детальніше відтворити картину реального стану життя мешканців Києва у 1943 – 1945 рр. дозволили свідчення очевидців, що зберігаються у Центрі усної історії Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Дитячі спогади респондентів відображають умови проживання киян, раціон їх харчування, забезпечення речами щоденного вжитку та одягом.

Важливу групу джерел становлять опубліковані спогади. Найбільший інтерес викликають роботи київознавця Д. Малакова¹. Хоча ці видання не є власне мемуарами, оригінальний виклад інформації, обраний автором, дозволяє використовувати матеріали цих праць у якості історичних джерел. Розкриваючи тему повсякденного життя киян в роки війни, Д. Малаков використовує власні дитячі спогади та спогади родичів, цитує щоденник старшого брата відомого художника Георгія Малакова. Науковій значимості цим виданням додає те, що опис життя у Києві після окупації автором подано у вигляді цитування листів його батьків.

Вдалою ілюстрацією історії повсякденності міста стали світлини з фотоальбомів, присвячених Києву в роки війни. Вагомий внесок у примноження таких матеріалів також зробив Д. Малаков². Фотографії, зібрані у фотоальбомах, зображують життя киян у часи окупації та після звільнення міста з-під влади загарбників. Однак, не лише іконографічний ряд

---

¹ Малаков Д. В. Оті два роки... у Києві при німцях / Д. В. Малаков. – К.: Амадей, 2002. – 318 с.; *його ж.* Кияни. Війна. Німці. – К.: Амадей, 2010. – 364 с.

² Київ. 1941 – 1943: Фотоальбом / упоряд., автор комент. Д. В. Малаков. – К.: Кий, 2000. – 268 с.; Київ. 1939 – 1945: Фотоальбом / упоряд. Д. В. Малаков. – К.: Кий, 2005. – 461 с.; Київ 1939 – 1945. Post scriptum: Фотоальбом / упоряд. Д. В. Малаков. – К.: Варто, 2009. – 224 с.; Малаков Д. Ніби й не було війни... (Київ 1943 року на світлинах угорського вояка) / Д. Малаков. – К.: Грані-Т, 2009. – 112 с.

привертає увагу читача, а й влучні коментарі автора, що засвідчують його глибокі знання теми.

При написанні дослідження використовувалися довідникові видання¹, які допомогли у з'ясуванні дислокації певних міських об'єктів. Матеріали, вміщені у статистичних збірках², дозволили простежити динаміку відбудови житлового фонду та комунальних служб. Однак, ці дані потребують обережного ставлення, оскільки інформація у збірках, складених за радянських часів, нерідко підлягала обробці та корегуванню з метою формування у читача позитивного враження від діяльності владних органів.

Отже, джерельна база дослідження складається із кількох груп документів та матеріалів. Серед них найбільш цінними є неопубліковані архівні матеріали, більшість з яких досі не було залучено до наукового обігу. Інші згадані історичні джерела мали допоміжний характер при вивченні історії повсякдення киян в умовах війни. Однак, ці матеріали допомогли суттєво доповнити та уточнити, віднайдені в архівах дані.

* * *

Аналіз наукової літератури та опублікованих документів, досить об'ємний масив опрацьованих архівних матеріалів, а також викладені теоретико-методологічні аспекти проблеми, дозволяють здійснити комплексне дослідження обраної теми. Ступінь наукової розробки проблеми соціально-побутового забезпечення мешканців Києва в 1943 – 1945 років свідчить про те, що вона далеко не вичерпана і тісно пов'язана з загальним станом вивчення повсякденного життя населення України в умовах воєнного часу.

---

¹ Вулиці Києва. Довідник / упоряд. А. М. Сигалов, Я. М. Волошин, Л. Г. Бурчинська та ін. – К.: Реклама, 1975. – 280 с.; Киев. Энциклопедический справочник / под. ред. А. В. Кудрицкого. – К.: УСЭ, 1985. – 760 с.

² Київ в цифрах. Статистичний збірник. – К.: Статистика, 1966. – 163 с.; Київ в цифрах. Статистичний збірник. – К.: Статистика, 1972. – 118 с.

РОЗДІЛ 2

ЖИТЛОВІ УМОВИ МЕШКАНЦІВ КИЄВА

2.1. Стан та відновлення житлового фонду

Фронтові бої за Київ, які супроводжувалися німецькими та радянськими бомбардуваннями, окупаційний режим, а також диверсійна діяльність радянських спецслужб та підпілля призвели до руйнування та виведення з ладу значної кількості міського житла.

Особливо трагічні наслідки для Києва мали події 24 вересня 1941 р. Цього дня було підірвано будівлі на Хрещатику та прилеглих вулицях, заміновані радянськими військовими перед відступом з міста. Велика пожежа швидко охопила центр міста. Спроби німців загасити вогонь не дали результатів. Тоді окупанти, намагаючись локалізувати пожежу, підірвали найбільші будинки на сусідніх із Хрещатиком вулицях. Центр міста палав до 2 жовтня. На руїни перетворився Хрещатик: від площі Калініна (сучасний Майдан Незалежності) до універмагу по парній стороні, від будинку № 5 до Бессарабської площі – по непарній. Знищено було вулицю 25 Жовтня (сучасна вул. Інститутська) до вул. Маяковського (сучасна вул. Ольгинська), всю вул. Маяковського, всю Карла Маркса (сучасна вул. Городецького), всю Фірдоусі (сучасна вул. Заньковецької), половину Енгельса (сучасна вул. Лютеранська) – до Орджонікідзе (сучасна вул. Банкова), вул. Свердлова (сучасна вул. Прорізна) – до Михайлівського провулка (сучасна вул. Паторжинського), Пушкінську – обидві сторони від вул. Свердлова до Леніна (сучасна вул. Богдана Хмельницького). У середині кварталів, окреслених цими вулицями, не вціліло жодного будинку¹.

Під час війни сильно постраждала й лівобережна частина міста. Значної руйнації зазнали дарницькі селища та промислові підприємства обабіч

---

¹ Малаков Д. В. Кияни. Війна. Німці / Д. В. Малаков. – К.: Амадей, 2010. – С. 55 – 56.

залізниці. З чотирьох тисяч будинків у Дарницькому районі збереглося лише 242 – в Осокорках, Биківні та селищі Шевченка¹.

У вересні 1943 р. всі будинки було спалено та розібрано німецькими військами на Трухановому острові, на Кухмістерській та Передмістній слобідках з метою знищити всі придатні для переправи через Дніпро засоби та перешкодити перетворенню цих місцевостей на опорні пункти наступаючої Червоної армії².

Необхідною умовою налагодження мирного життя після звільнення міста було визначення реального стану житлового фонду, який складався із усуспільненого та приватного сектору. До першого входили, як правило, багатоквартирні будинки, які знаходилися у віданні Київської міської Ради депутатів трудящих та окремих відомств. До другого - переважно житлові споруди традиційного типу. Розрізнялося житло в Києві і за характером матеріалів, з яких було побудоване. Існували дерев'яні, цегляні та будинки змішаного типу (дерев'яно-цегляні).

Роботи з підрахунку втрат і визначення кількості вцілілого житла проводилися в Києві паралельно республіканськими та міськими установами. За даними Статистичного Управління УРСР, яке наприкінці 1943 р. склало «Коротку економічну характеристику звільнених областей», Київ на 22 червня 1941 р. мав 14 630 усуспільнених будівель та 25 тис. житлових будинків, які знаходились в особистій власності громадян. Відповідно до поданої установою інформації, місто втратило 940 нежитлових та 1742 житлових будинки усуспільненого сектора. З цієї кількості будинків найбільше постраждало дерев'яних помешкань – 1006 будинків. Також було зруйновано 406 та 330 житлових споруд змішаного типу. У приватному ж секторі було втрачено 3600 будинків. З них - 2484 дерев'яних, 288 цегляних і

---

¹ Давидов О. Й. Росте і квітне соціалістичний Київ / О. Й. Давидов. – К.: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1961. – С. 73.

² На Трухановому острові // Київська правда. – 1944. – № 59. – С. 2.

828 будинків змішаного типу¹. В архівних документах, датованих груднем 1943 р. містяться дані щодо квадратури зруйнованої житлової площі Києва: 1 041 тис. м², або 20% від довоєнної кількості житла².

Більш детальну інформацію щодо стану житлового фонду подає інвентаризаційне бюро міського житлового відділу. В основу підрахунків було покладено площу вцілілих житлових будівель Києва на січень 1944 р. Відштовхуючись від довоєнної кількості житла, яка становила 5 648 тис. м², бюро визначало, що після розбирання аварійних будинків в Києві залишиться 4 383 тис. м² житлових площ³. Відповідно до цих підрахунків, Київ втратив близько 22% довоєнного житлового фонду.

У травні 1944 р. відбулася нарада з приводу стану та вирішення квартирних питань у м. Києві під головуванням заступника голови РНК УРСР Л. Корнійця. На нараді зазначалося, що в Києві було зруйновано 26% від довоєнної кількості житла⁴.

За підрахунками 1945 р. внаслідок військових дій та окупації у Києві було втрачено від 742 до 873 тис. м² житла у будинках міської Ради. З цієї кількості житла 232 тис. м² було зруйновано повністю. Решта – 641 м² житлової площі підлягали відбудові⁵. У відомчих житлових будівлях було виведено з ладу 400 тис. м² житлової площі. Житловий фонд приватних власників втратив 500 тис. м².⁶ Отже, за цими даними у Києві руйнувань зазнало близько 30% довоєнного житлового фонду.

---

¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО), ф.1, оп. 23, спр. 555, арк. 68.

² Державний архів Київської області (ДАКО), ф. П-1, оп. 3, спр. 2, арк. 12.

³ Про житлову площу // Київська правда. – 1944. – № 29. – С. 2.

⁴ Державний архів м. Києва (ДАК), ф. Р-1, оп. 4, спр. 9, арк. 21.

⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 2194, арк. 138.

⁶ Тамо само, арк. 1.

У документах післявоєнної доби з'являються інші дані щодо зруйнованого в роки війни житла – 39,8 %¹. Такі великі розбіжності у підрахунках втраченої житлової площі дають підставу зробити припущення, що у післявоєнний час влада таким чином намагалася приховати факти зловживань та нерівномірного розподілу житла. Зазначимо, що більшість радянських дослідників, які зверталися до цієї проблеми, поширили у своїх роботах найбільш високі відсотки втрати житла. Вони зазначають, що в місті за роки війни було зруйновано близько 40% довоєнного житлового фонду².

Невідкладним завданням, яке стояло перед республіканською та міською владою відразу після визволення Києва було введення в експлуатацію найменш пошкодженого житла, що не потребувало для ремонту значних капіталовкладень та великої кількості робочої сили. 15 листопада 1943 р. вийшла постанова РНК УРСР і ЦК КП(б)У «Про першочергові заходи з відбудови енергетики, житлового фонду та комунальних підприємств м. Києва». Постанова зобов'язувала міську владу організувати в 4-му кварталі 1943 р. ремонт не менш як 50 тис. м² житла, що потребувало дрібного та середнього ремонту. Для проведення монтажних-будівельних, ремонтно-будівельних робіт та постачання комунальним підприємствам будівельних матеріалів при міському відділі комунального господарства планувалося відновити діяльність трестів: «Міськкомунбуд», «Гідрошляхбуд» та «Міськкомунпостач», «Міськжитлопостачторг», а також міську ремонтно-

---

¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 5138, арк. 99.

² Григорович Д. Ф. Киев – город-герой / Д. Ф. Григорович. – М.: Воениздат, 1978. – С. 144; Давидов О. Й. Рoste і квітне соціалістичний Київ / О. Й. Давидов. – К.: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1961. – С. 18; Смишко В. П. Возрожденный Киев (Трудовое содружество народов СССР в восстановлении столицы Украины, 1943 – 1950 гг.) / В. П. Смишко. – К.: Вища школа, 1990. – С.12; Старовойтенко І. П. Соціалістичний Київ / І. П. Старовойтенко. – К.: Держполітвидав. – 1958. – С. 112.

будівельну контору при міськжитлоуправлінні та районні ремонтно-будівельні контори при райжитлоуправліннях¹.

Квартиронаймачі заохочувалися проводити ремонт помешкань власними силами. Для цього впродовж найкоротшого часу мала відкритися мережа магазинів, не менше як по одному в кожному районі міста, для роздрібного продажу населенню будівельних матеріалів².

У надзвичайно складних умовах 1943 р. у місті відбулися зримі зрушення у житлових справах. Підбиваючи перші підсумки відбудови народного господарства Києва, на зборах міського партактиву, які відбулися 27 грудня 1943 р., було зазначено, що за півтора місяці в Києві вдалося відремонтувати 2 841 житлову кімнату загальною площею 51, 9 тис. м².³ Таким чином, завдання з ремонту житла, поставлені перед міською владою постановою від 15 листопада 1943 р. було навіть перевиконано. Однак, в пресу потрапила дещо інша, більш тріумфальна цифра. 11 лютого 1944 р. газета «Київська правда» повідомляла, що «за четвертий квартал 1943 р., фактично за один грудень здано в експлуатацію 89 тис. м² житла»⁴.

У перші місяці після звільнення Києва окрім ремонтних робіт, гостро постало питання збереження та консервації незаселеного житла. Неефективність діяльності міської влади у цьому напрямку, пов'язана значною мірою із нестачею робочих рук та найпростіших будівельних матеріалів, сприяла ще більшому руйнуванню житлового фонду. Показовою є ситуація, описана газетою «Київська правда» у статті «Руїни будинку». Так, по вулиці Жаданівського містився будинок № 31, в якому вогнем було

---

¹ ДАК, ф. Р-1, оп. 4, спр. 4, арк. 78.

² Постанова Ради народних комісарів УРСР і Центрального комітету КП(б)У. Про першочергові міроприємства по відбудові енергетики, житлового фонду і комунальних підприємств м. Києва // Київська правда. – 1943. – № 6. – С.1.

³ ДАКО, ф. П-1, оп. 3, спр. 2, арк. 27.

⁴ Про житлову площу // Київська правда. – 1944. – № 29. – С. 2.

знищено дах та кілька квартир на п'ятому поверсі, решта будинку збереглася досить добре (неушкоджені двері, віконні рами, паркетна підлога). Проте, перед працівниками київської особливої будівельно-монтажної частини (ОБМЧ), у відання якої було передано це приміщення, при прийомі будівлі відкрилася невтішна картина. Ні дверей, ні рам будинок вже не мав, навіть цілі перекриття, підвіконня та підлога були вирвані. Врешті, зниклі речі знайшлися у сараях мешканців сусіднього будинку та у місцевого двірника¹.

Забити чи заскрити, або ж принаймні позачиняти вікна та двері, щоб забезпечити будівлю від руйнівних впливів природи, було одним з найперших завдань зі збереження житлового фонду. «Купи сміття, уламків, глини, обвалена штукатурка лежать під ногами. Вільно панує по всіх поверхах вітер. То зачиняючись, то відчиняючись, риплять віконні рами. Раз-у-раз стукають двері...Єдині хазяї – то вітер, дощ, сніг». Картина, описана в газеті, спостерігалася у більшості незаселених житлових будівлях столиці. «По вулиці Саксаганського майже в усіх без винятку незаселених квартирах на останніх поверхах відкриті вікна. В будинках по вулиці Толстого - 22 незабитих вікна, в будинку № 19 по вулиці Толстого дев'ять незаскритих вікон. На розі вулиць Горького та Андрія Заливчого (сучасна вул. Фізкультури) красується великий новий будинок. Більша частина вікон побиті, а інші - навстіж відчинені», - повідомляє газета «Київська правда»².

Однак, навіть з такою простою роботою впоратися самотужки комунальним службам міста було не під силу. До подібних робіт активно залучалася громадськість міста. При будинкоуправліннях організовувалися комісії сприяння відбудові, ремонту та експлуатації житлового фонду. Спершу такі комісії було створено виконкомами Ленінської, Жовтневої, Сталінської та Залізничної районних Рад. Згодом ця практика поширилась і в інших районах міста. Загалом в Києві діяли 382 комісії сприяння, в яких

---

¹ Руїни будинку // Київська правда. – 1944. – № 26. – С. 2.

² Про вибиті вікна, розчинені двері...// Київська правда. – 1944. – № 3. – С. 3.

працювало понад три тисячі чоловік. Навколо комісій гуртувалися активісти з числа домогосподарок, санінспекторів, квартирних уповноважених і представників промислових підприємств та організацій. Вони проводили роботу по залученню киян до порятунку будинків та впорядкуванню дворів¹.

Влада розгорнула агітаційну роботу, закликаючи киян до участі у відновленні житлового фонду столиці УРСР. Зазначимо, що то був час справжнього патріотичного піднесення. Мешканці міста переважно не ухилялися від важкої роботи. Населення збирало бите скло, що використовувалося для виробництва нового. Цілі цеглини, очищені від старого розчину, підходили для проведення ремонтно-будівельних робіт. Тисячі тонн покручених вогнем пожеж балок та водогінних труб рівнялися і знаходили нове застосування. Знайдене устаткування перевірялося та ремонтувалося. Таким чином, в умовах нестачі будівельного матеріалу, повторне використання зібраної будівельної сировини, практикувалося достатньо широко².

Найбільшим «джерелом» бувших у використанні будівельних матеріалів були руїни центральної частини міста, насамперед, Хрещатика. Про масове залучення населення до розбирання завалів та решток зруйнованих будівель свідчать спогади очевидців тогочасних подій. Багато респондентів, розповідаючи про Київ воєнного часу неодмінно згадують про власну участь у цих роботах, або про участь родичів чи знайомих³. Так, з дитячих спогадів Гаврилюк Лариси Миколаївни дізнаємося наступне: «Ходили з мамою

---

¹ Давидов О. Й. Росте і квітне соціалістичний Київ / О. Й. Давидов. – К.: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1961. – С. 23.

² Будувати з місцевих матеріалів // Київська правда. – 1944. – № 20. – С. 2.

³ Центр усної історії КНУ ім. Т. Шевченка, колекція 1, од. зб. 37, арк. 10; од. зб. 38, арк. 5; од. зб. 29, арк. 3.

розбирали цеглини на Хрещатику. Це я добре пам'ятаю, тому що дідусь залишався [вдома], а я, мама, бабуся, братика брали... всіх виганяли, тобто всі мали вийти. Це повідомляли по радіо. Всі виходили і розбирали завали на Хрещатику. Діти лазили по горах цегли»¹. Корченкова Олімпіада Олександрівна також згадує, що «...всі дорослі, домогосподарки, всі йшли Хрещатик розбирати»². Активну участь у підготовці будівельного матеріалу для повторного використання брали школярі та студенти Києва. Котлобовська Валентина Ігнатіївна розповіла: «На площі, де консерваторія були гори цегли! Ми – школярі, студенти чистили цю цеглу»³.

Масштаби відновлювальних, а в перспективі й відбудовчих робіт в Україні, відсутність потужних будівельних організацій, зацікавленість великої кількості відомств у житлі, а звідси й розпорошення матеріальних та людських ресурсів, вимагали створення спеціального органу державного управління, у межах якого концентрувалося б вирішення усіх питань, пов'язаних із відновленням та відбудовою житлового фонду республіки. На початку 1944 р. такий орган було створено. У системі Раднаркому УРСР з'явилося нове міністерство – Народний комісаріат житлово-цивільного будівництва УРСР, на який покладалися завдання з відновлення населених пунктів, зруйнованих війною. У його структуру увійшли спеціальні підрозділи – особливі будівельно-монтажні частини (ОБМЧ), створені в Україні ще восени 1943 р. Така ОБМЧ під № 305 існувала і в Києві⁴. Порівняно з аналогічними організаціями в інших містах, київська ОБМЧ була досить добре укомплектована. Кількість її співробітників постійно

---

¹ Центр усної історії КНУ ім. Т. Шевченка, колекція 1, од. зб. 47, арк. 17.

² Там само, од. зб. 49, арк. 6.

³ Там само, од. зб. 60, арк. 2 – 3.

⁴ Дудник В. М. Відбудова міського господарства України 1943 – 1950 рр.: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 – історія України / В. М. Дудник. – К., 2004. – Арк. 65.

збільшувалася і наприкінці війни досягла 5 200 робітників та 200 інженерно-технічних співробітників¹.

Ремонтні роботи у місті повинні були здійснюватися згідно затверджених міськрадою титульних списків, якими визначалася першочерговість та обсяги проведення тих чи інших ремонтних заходів. Однак, у квітні 1944 р., при перевірці стану виконання ремонтних робіт, запланованих у першому кварталі 1944 р., було виявлено низку порушень. Так, за рахунок коштів, асигнованих на ремонт житлового фонду, досить часто проводився ремонт адміністративних та відомчих приміщень. Крім того, ремонтувалися житлові квартири не внесені до титульних списків. Так, по Ленінському району було виконано таких робіт на 63 тис. крб., по Сталінському – на 165 тис. крб. Порушення відбувалися на рівні районів за безпосередньої участі органів місцевої влади. Райрадою Молотовського району було прийнято рішення про проведення внутрішнього ремонту квартир відповідальних працівників. Наголосимо, що відповідно до планів, кошти виділялися на відбудовчий ремонт, який передбачав ремонт основних конструкцій будинків – дахів, водогону, каналізації, опалення, встановлення вікон та дверей, ремонт водостоків та труб. Отже, ремонтні роботи мали бути спрямовані на те, щоб підтримати, зберегти будинок в цілому. Внутрішній поточний ремонт мешканці повинні були робити за свій рахунок. Витрачати на нього бюджетні кошти заборонялося².

У досліджуваній період часу широкого поширення набула практика надання цілих будинків, або окремих квартир з фонду міськради підприємствам, установам та наркоматам для заселення їх працівників за умови здійснення ремонту наданої житлової площі. Як правило, на проведення ремонтних робіт установам надавався час у 1 – 2 місяці. Якщо протягом цього терміну роботу так і не було розпочато, будинки

---

¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 79, спр. 68, арк. 187.

² ДАК, ф. Р-1, оп. 4, спр. 16, арк. 441.

передавалися іншим організаціям. Владі міста було вигідно саме так вирішувати питання з відновлення житлового фонду. Навантаження на міський бюджет значно зменшувалися. В силу того, що витрати на ремонтні роботи брали на себе відповідні організації. Однак, наприкінці 1943 – початку 1944 рр. установи та відомства, що тільки розпочали налагоджувати свою роботу в щойно звільненому місті, ще не мали достатніх матеріальних засобів та робочої сили для проведення ремонтних робіт. Відповідно, вони бралися до такої роботи неохоче. З цієї причини досить поширеним явищем були випадки зміни підпорядкування житлових будівель. Так, у лютому 1944р. житлові будинки по вул. Короленко, 17 та Рильському завулку, 4 було відібрано у Гідрометеослужби КВО та передано на відновлення Бронетанковому ремонтному заводу. Причиною таких дій було те, що згадана установа за два місяці так і не розпочала ремонт споруд¹. У квітні 1944 р. квартиру в будинку по вул. Ворошилова, 14 було відібрано в Наркомату автотранспорту та передано Машинобудівельному заводу. З січня 1944 р. наркомат не лише не розпочав ремонту приміщення, а й допустив ще більше його руйнування. Квартира позбулася дверей, віконних рам, парових батарей опалення, в кухні була розібрана плита².

Траплялося, що не маючи можливості негайно приступити до ремонту, відомства залишали за собою будинки силою. Так, наприкінці 1943 р. керівники деяких наркоматів та великих господарських організацій, повернувшись до міста, вибрали для працівників своїх установ житлові будинки та залишили в них своїх комендантів. Деякі організації, щоб зберегти житлоплощу за собою, навіть виставляли автоматників перед будинками з наказом нікого не впускати³.

---

¹ ДАК, ф. Р-1, оп. 4, спр. 13, арк. 130.

² Там само, спр. 16, арк. 246.

³ ДАКО, ф. П-1, оп. 3, спр. 2, арк. 58.

Дбаючи про приведення до належного стану будинків приватного сектору, виконком Київської міської ради видав 16 січня 1944 р. обов'язкову постанову «Про складання ремонтних програм та ремонтування будинків і садиб особистої власності по м. Києву в 1944 р.» Відповідно до цього документу власники особистих будинків зобов'язувалися впродовж місяця з дня оголошення постанови подати заяви на складання ремонтних програм по їх будинках. До 1 листопада 1944 р. вони мали провести всі зазначені в програмах ремонтні роботи. У разі невиконання постанови власники будинків обкладалися штрафом у 100 крб., або притягалися до примусової праці терміном до 1 місяця¹.

Для зменшення напруги у житловому питанні влада заохочувала населення до індивідуального будівництва. Управлінням головного архітектора міста передбачалося виділення землі під індивідуальне житлове будівництво. У першу чергу під таку забудову відводилися площі на лівому березі – в селищах ім. Шевченка, Червоному, хуторі Биківня. На правому березі – на Пріорці та в Новому селищі, що в районі Святошино. Крім того, з метою розширення обсягів власного будівництва, було відведено низку інших площ на околицях міста.

Громадяни, які бажали розпочати самостійне будівництво за обов'язковою постановою виконкому Київміськради від 2 лютого 1944р. повинні були подати заяву про виділення ділянки під забудову до виконкому відповідної райради м. Києва. До заяви обов'язково додавалося клопотання з місця роботи забудовника. Після розгляду питання райрадою документи направлялися в Управління міського архітектора, де складався детальний план забудови. Після цього із забудовником підписувався договір на право забудови. Відповідно до цього документу, будівництво мало проводитися за типовими проектами. Земельні ділянки надавалися розміром 800 м² на одного забудовника, а в межах лівобережного району, зважаючи на знижену якість

---

¹ДАК, ф. Р-1, оп. 4, спр. 10, арк. 7.

грунтів – 1000 м². Якщо впродовж року забудовник не приступав до будівництва, або не зміг закінчити його за 2 роки, договір вважався анульованим, а земельна ділянка поверталася у розпорядження райради.

Громадянам, які подали заяви на виділення ділянок, була передбачена допомога грошима, а також, в окремих випадках, будівельними матеріалами¹.

Самовільне будівництво суворо заборонялося. А тим, хто все ж наважувався розпочинати забудову без офіційного дозволу, загрожував штраф у розмірі 100 крб., або примусова праця терміном до 1 місяця. До того ж самовільна забудова підлягала зносу².

Люди, незважаючи на існування державних кредитів для індивідуальних забудовників³, а також продекларовану допомогу по забезпеченню будівельними матеріалами та транспортом, оформленню безоплатної технічної документації та відведення земельних ділянок переважно у впорядкованих районах (забезпечених водопостачанням, транспортом та електроосвітленням), звільнення від сплати податків з будівництва та земельної ренти, не поспішали самостійно будувати помешкання⁴.

Головною причиною, що стримувала розвиток індивідуального житлового будівництва, була відсутність будівельних матеріалів. Щоправда, весною 1944 р. міськрада дозволила продавати індивідуальним забудовникам будівельні матеріали, отримані від розбирання зруйнованих будинків на Хрещатику та прилеглих вулицях. На одного забудовника дозволялося продати: цілої цегли не більше 8 тис. штук за ціною 120 крб. за 1 тисячу; цегли половняка – до 5 м³ за ціною 11 крб. за 1 м³; щебеню – до 3 м³ за ціною 6 крб. за 1 м³. У виняткових випадках, кожного разу за окремим рішенням виконкому міськради, дозволявся безкоштовний відпуск цегли половняка та

---

¹ Індивідуальне будівництво // Київська правда. – 1944. – № 22. – С. 2.

² ДАК, ф. Р-1, оп. 4, спр. 10, арк. 15.

³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1235, арк. 73.

⁴ Там само, спр. 1356, арк. 40, 44 – 46.

щебеню інвалідам Вітчизняної війни, сім'ям фронтівиків та особам, будинки яких були зруйновані. Дозвіл надавався лише за умови, що забудовники для одержання дозволеної кількості будівельного матеріалу проводитимуть роботу по розбиранню зруйнованих будівель власними силами та засобами. Однак, на практиці отримати безкоштовно, або придбати за невеликими державними цінами будівельні матеріали було досить складно. У вільному продажі вони були відсутні. Забудовники, щоб придбати будівельні матеріали, мали заручитися клопотаннями установ та підприємств, де працювали, або клопотанням виконкому відповідної райради¹.

Наприкінці 1944 р. практично єдиним місцем, де можна було придбати необхідні будівельні матеріали, був базар. Потрапляли матеріали на прилавки, головним чином, внаслідок крадіжок і продавалися за надто високими цінами. Вирішення цієї проблеми влада вбачала в організації у найбільших містах УРСР мережі комерційних магазинів з продажу будматеріалів. Планувалося відкрити 54 такі торгівельні заклади². Зокрема, наприкінці 1944 р. 2 такі магазини з продажу будівельних матеріалів почали працювати в Києві³.

Зазначимо, що в деяких районах індивідуальне будівництво проходило досить швидкими темпами. До таких місцевостей, зокрема, відносилася Дарниця, житловий фонд якої зазнав сильних руйнувань. Більшість забудовників у цій місцевості були її колишніми мешканцями, будинки яких згоріли. Ці люди, як правило, не мали достатніх коштів для побудови якісного житла. Тому значна частина нової забудови Дарниці являла собою маленькі будиночки легкої конструкції, які виготовлялися деінде, а потім за кілька днів монтували на місці. Багато мешканців району, не маючи можливості збудувати навіть таке помешкання, жили у землянках. Яскраво

---

¹ ДАК, ф. Р-1, оп. 4, спр.16, арк. 465.

² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1356, арк. 40.

³ ДАК, ф. Р-106, оп.6, спр. 3, арк. 215.

ілюструють критичну житлову ситуацію спогади киянки Якимець Валентини Павлівни, яка народилася і виросла в Дарниці: «Хата згоріла... Де ж нам жити? Одразу був там такий барак, а потім побудували землянку. Мама пішла в райвиконком, щоб накрили деревом чи ще чимось дах, бо самі ми зробити це не могли. Дали двох інвалідів. Один без однієї руки, другий – без іншої, один тримає дошку, другий - прибиває»¹.

Будівництво у Дарниці відбувалося напівстихійно. На травень 1945 р. Дарницький райвиконком виніс 2500 рішень про надання земельних ділянок індивідуальним забудовникам. Однак, лише 350 чол. з них звернулися до Управління міського архітектора для оформлення типових проектів. Таким чином, виконком Дарницької райради порушував постанову від 2 лютого 1944 р., за якою без участі Управління міського архітектора земельні ділянки не повинні були надаватися. Однак, велика кількість людей, що залишилися в Дарниці без даху над головою, змушувала чиновників поступитися. Принципова позиція в дотриманні постанови від 2 лютого 1944 р., призвела б до масового поширення самовільної забудови на старих фундаментах, а це було вкрай небажано. Довоєнна забудова цієї місцевості була стихійною і не відповідала вимогам тогочасного будівництва. Користуючись нагодою, влада міста хотіла виправити цю ситуацію. Проте, до травня 1945 р. в Дарницькому районі так і не було створено Генерального плану забудови, без якого було неможливо правильно організувати індивідуальне будівництво. У цих умовах районний архітектор змушений був приймати рішення про відведення ділянок під забудову на власний розсуд, без їх затвердження Управлінням міського архітектора. Особливо дошкульною була самовільна забудова вздовж автомагістралі. Існувала навіть вказівка секретаря ЦК КП(б)У Д. Коротченка не допускати там індивідуального будівництва, оскільки ця магістраль є парадним в'їздом в Київ з Москви. Забудову

---

¹ Центр усної історії КНУ ім. Т. Шевченка, колекція 1, од. зб. 136, арк. 6.

дозволялося проводити на відстані не ближче 70 м. від дороги. Однак, у травні 1945 р. порушення все ж спостерігалися¹.

Дарниця була не єдиною місцевістю, у забудову якої міська влада хотіла внести зміни. Після звільнення міста вирішено було не проводити житлове будівництво, у районах, які щороку зазнавали значних збитків від повені. До них, зокрема, відносилися частина Микільської, Передмісна та Кухмістерська слобідки, селища Позняки, нові та старі Осокорки² та Труханів острів. Саме в цей час на Трухановому острові було вирішено створити зону для відпочинку киян – Гідропарк. План передбачав влаштувати там розвинену систему каналів і басейнів, пристосованих для різних видів водного транспорту³.

23 березня 1944 р. у місцевості Теличка Печерського району столиці вирішено було відновити будівництво Центрального республіканського ботанічного саду Академії наук. Для цього передбачалося звільнити територію майбутнього ботсаду від приватних будинків, яких там налічувалося близько 300⁴. Мешканцям пропонувалося або переселитися у безгосподарні будинки приватного сектору в інших районах, або перенести їхні будинки в інші місця. У разі незгоди власникам сплачували компенсацію, однак у тогочасних умовах, це, напевне, був найменш вигідний варіант для мешканців цієї місцевості⁵.

Наголосимо, що у 1943 – 1944 рр. роботи з повернення до експлуатації виведеного з ладу житлового фонду відбувалися, головним чином, за рахунок ремонту. У тогочасних документах при характеристиці стану житлового фонду міста, як правило, використовували терміни «відновлено» та

---

¹ ДАК, ф. Р-1, оп. 4, спр. 54, арк. 175 – 180.

² Там само, спр.12, арк. 25.

³ На Трухановому острові // Київська правда. – 1944. – № 59. – С. 2.

⁴ ДАК, ф. Р-1, оп. 4, спр. 16, арк. 282.

⁵ Там само, спр. 15, арк. 206.

«відремонтовано». У першому випадку мається на увазі проведення відновлювального, тобто капітального ремонту. Під другим терміном розуміється середній та дрібний ремонт житлових будівель.

В архівних документах відклалася інформація щодо кількості відновленого та відремонтованого у Києві житла. Міська влада, звітуючись щодо підготовки міста до зими, повідомляла, що в місті наприкінці 1944 р. було відновлено силами міськради та райрад, відомствами, підприємствами, а також окремими особами близько 200 тис. м² усупільненого житлового фонду¹.

За іншими даними з моменту визволення до 1 січня 1945р. у місті було відновлено 260 тис. м² усупільненої житлової площі (будинки міськради – 200 тис. м² та відомчі будинки – 60 тис. м²) та 144 тис. м² житла, яке знаходилося у власності громадян. Отже, загалом було введено в експлуатацію 404 тис. м² житла².

Однак, ця цифра видається дещо завищеною. Особливо це стосується інформації щодо кількості відновленого житла у будинках міськради. Пізніші документи, датовані травнем та жовтнем 1945 р. повідомляють, що з житлового фонду міськради вдалося відновити відповідно 152, 6 тис. м² та 183, 3 тис. м² житлової площі³.

Це дає підстави загалом погодитися із довідкою щодо кількості житла, відновленого у Києві на 1 травня 1945 р., підготовленою на ім'я секретаря ЦК КП(б)У М. С. Хрущова. Відповідно до цього документу в Києві було відновлено 360,3 тис. м² житлової площі. З них 213,5 тис. м² в усупільненому (152,6 тис. м² у будинках міськради, 60,9 тис. м² у відомчих будинках) та 146,8 тис. м² приватновласницькому секторах⁴.

---

¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 2197, арк. 2.

² Там само, спр. 2191, арк. 1.

³ Там само, спр. 2194, арк. 138.

⁴ Там само, спр. 2200, арк. 138.

Що стосується середнього та дрібного ремонту, наприкінці 1944 р. загалом відремонтовано було 396 тис. м² житлової площі¹.

Завдання з ремонту житла на 1945 р. становило 265 тис. м² коштом міськради та 175 тис. м² силами мешканців міста. На червень 1945 р. вдалося відремонтувати 50 тис. м² з фонду міськради, в тому числі 4,7 тис. коштом населення².

Таким чином, на травень 1945 р. в Києві в експлуатацію було введено близько 800 тис. м² житла. З них 20 % було відновлено та відремонтовано самими киянами³. Наголосимо, що таких показників вдалося досягти, головним чином, завдяки проведенню ремонтних робіт.

Про початок відбудови житлового фонду Києва можна говорити лише з 1945 р. Проте, темпи відбудовчих робіт були незначними. За рішенням Раднаркому УРСР і ЦК КП(б)У в 1945 р. планувалося відбудувати 62 тис. м² житлової площі столиці коштом міського бюджету. Для фінансування цих робіт держава асигнувала 25 млн. крб⁴. Темпи виконання робіт були вкрай незадовільними. План на перший квартал 1945 р., який передбачав введення в експлуатацію 5 тис. м² житлової площі, повністю провалився. За цей час не було здано жодного квадратного метра⁵. До 1 травня 1945 р. вдалося виконати лише 4% річного плану, що становило приблизно 2,5 тис. м². Для прискорення будівництва міськкомом КП(б)У та міськradoю було

¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 2197, арк. 2.

² Єфімов Б. Змагання Київ – Харків / Б. Єфімов // Київська правда. – 1945. – № 115. – С. 2.

³ История Киева: В 3 т., 4 кн. / гл. редкол. Кондуфор Ю. Ю. – К.: Наукова думка, 1985. – Т. 3. – Кн. 1. – С. 363.

⁴ Про заходи по забезпеченню плану відбудування житлового фонду місцевих Рад депутатів трудящих міст УРСР в 1945 р. // Київська правда. – 1945. – № 54. – С. 1.

⁵ ДАК, ф. Р-1, оп. 4, спр. 53, арк. 160.

встановлено дві премії – в 10 тис. крб. для кращої будівельної організації та в 5 тис. – для передового об'єкта¹. Однак, зважаючи на ціни, що панували тоді на ринках країни, таке заохочення мало радше символічний характер.

З метою зменшення навантаження на міський бюджет заплановано було, що 160 тис. м² житла повинні були відбудувати власними силами підприємства та установи Києва. Тут працювали безпосередньо робітники та службовці відповідних організацій, оскільки ця житлова площа була виділена міськрадою саме для них². Це, насамперед, була робота з відбудови «коробок». Тобто будинки відновлювалися на основі каркасів, які залишилися від зруйнованих довоєнних будівель. На такі скелети будівель вішалися трафарети з назвами організацій, які їх відбудовували. На червень 1945 р. подібних будов у Києві налічувалося лише 10, що становило 10% плану³.

Підсумовуючи результати ремонтних та відбудовчих робіт в умовах війни, слід зазначити, що в дію було введено приблизно 800 тис. м² житла⁴. При чому таких показників було досягнуто, насамперед, завдяки проведенню ремонтних робіт.

Отже, в наслідок війни в Києві було зруйновано близько четвертої частини довоєнних помешкань. Найбільше постраждав житловий фонд центральних кварталів та лівобережної частини міста. Значна кількість квартир потребувала проведення ремонту, в тому числі капітального, перш ніж там могли б оселитися люди. Саме тому відразу гостро постало питання проведення ремонтних робіт. Варто зазначити, що у 1943 – 1944 рр.

---

¹ Быстрее восстанавливать жилой фонд столицы // Правда Украины. – 1945. – № 100. – С. 1.

² Єфімов Б. Змагання Київ – Харків / Б. Єфімов // Київська правда. – 1945. – № 115. – С. 2.

³ Енергійніше відбудувати Київ! // Київська правда. – 1945. – № 111. – С. 1.

⁴ Київ у цифрах. Статистичний збірник. – К.: Статистика. – 1966. – С. 60.

відновлення житла у Києві проводилося, головним чином, за рахунок ремонту. Лише з 1945 р. починаються роботи з відбудови довоєнних будівель, проте вони велися повільними темпами. Влада намагалася вирішити житлове питання шляхом заохочення індивідуального будівництва. Однак, у досліджуваній період часу суттєвих результатів у цьому питанні досягти не вдалося. Головною причиною, що стримувала розвиток самостійного будівництва був дефіцит будівельних матеріалів. Загалом же, в умовах війни, коли основні державні ресурси були орієнтовані на потреби фронту, відновлення житлового фонду столиці УРСР гальмувалося через нестачу людських та матеріальних ресурсів.

2.2. Використання міського житла

Зважаючи на виведення з ладу значної кількості житла, нагальною проблемою, що постала перед владою після звільнення столиці УРСР, було питання ефективного використання вцілілої житлової площі.

Після звільнення міста від нацистських загарбників інвентаризаційне бюро житлового відділу Київського міськвиконкому визначило, що після розбирання аварійних будинків у місті залишилося 4 383 тис. м² житла. Ця ж установа, спираючись на діючу в той час санітарну житлову норму (10 м² на одну людину), прийшла до висновку, що на 1 січня 1944 р. у місті могло б проживати 438 тис. осіб¹. Співставлення цих даних із кількістю населення міста, яке на січень 1944 р. складало 250 тис. чол., дає підстави зробити висновок, що житла у місті було більш ніж достатньо. Більше того, принаймні ще рік, до січня 1945 р., коли кількість населення Києва сягнула 472 тисяч, у місті гострої кризи житла не мало б існувати².

---

¹ Про житлову площу // Київська правда. – 1944. – № 29. – С. 2.

² Київ у дні нацистської навали (За документами радянських спецслужб) / упоряд. Т. В. Вронська, А. В. Кентій, О. Є. Лисенко та ін. – К. – Львів, 2003. – С. 72.

Однак, підрахунки інвентаризаційного бюро викликають певні сумніви через низку причин. По-перше, в реєстр придатних для житла, очевидно, потрапили значно пошкоджені будинки, що потребували ремонту, в тому числі капітального. Ця обставина автоматично зменшувала реальні можливості використання наявного житла, адже такі будівлі потрібно було відремонтувати, перш ніж там могли оселитися люди. По-друге, існувала низка осіб, які користувалися привілеями та мали право на додаткову житлоплощу. До них відносилися відповідальні працівники партійних органів та державних установ різного рівня, заслужені працівники науки та культури. По-третє, власне найголовніше, поширеним явищем були зловживання при отриманні житла. Від спокуси покращити свої житлові умови не могли втриматися ті, хто мав у руках владу. Владні важелі включалися для «вирішення житлового питання» і у багатьох інших випадках (рідня, знайомі, «потрібні» люди). Всі ці обставини зводили нанівець суто умовний підхід, за яким інвентаризаційне бюро визначало можливість розселення у січні 1944 р. 438 тис. чоловік за нормою 10 м² на особу.

Певний хаос, який панував у міському житті у перші дні після визволення Києва, неупорядкованість роботи державних установ породили значні порушення у житловому забезпеченні населення міста. Непоодинокими були випадки коли помешкання надавалося особам без будь-якої інформації щодо складу сім'ї та потреби у житлі. Ускладнювало ситуацію і те, що в роки окупації та відразу після звільнення міста було поширеним явище самовільного захоплення житлової площі без дотримання жодних норм.

За таких умов питання перевірки законності отримання громадянами житла носило злободенний характер і набрало особливої гостроти. У зв'язку з цим РНК УРСР і ЦК КП(б)У 16 листопада 1943 р. прийняли постанову «Про облік і використання житлового фонду та про порядок зберігання бездоглядного майна населення та підприємств м. Києва», яка була спрямована, в першу чергу, на усунення практики самовільного захоплення

помешкань. Згідно постанови влада міста була зобов'язана у п'ятиденний термін провести перевірку ордерів на житло, видача яких була призупинена ще 12 листопада 1943 р. Ордери, видані з порушенням чинних правил, анулювалися. За самовільне привласнення житлової площі громадяни притягувалися до судової відповідальності за законами військового часу. Такі справи судово-слідчими органами м. Києва мали розглядатися впродовж 48 годин.

Відповідно до постанови пріоритет на отримання житла мали особи, викликані в Київ на роботу за відповідними заявками установ-роботодавців, а також громадяни, житло яких згоріло. Для надання помешкань інвалідам Вітчизняної війни та родинам військовослужбовців створювався окремий житловий фонд. Видачу ордерів у центральних районах міста мав проводити виключно виконком Київської міської ради, а в решті районів – виконкоми райрад, з попереднім затвердженням виконкомом міськради¹.

Контроль за виконанням постанови було покладено на Уповноваженого Раднаркому УРСР та ЦК КП(б)У по м. Києву Наркома Державного контролю УРСР В. Чорновола. З перших днів дії постанови було зафіксовано низку прикладів грубих порушень у використанні житлового фонду. Так, не дивлячись на заборону, районні житлові відділи продовжували видавати ордери на отримання житла. У Ленінському районі з 12 по 16 листопада було видано 208, у Сталінському – 14, Кіровському – 199, Молотовському – 103 ордери. Навіть після 16 листопада 1943 р., коли почали діяти положення щойно прийнятої постанови РНК і ЦК КП(б)У, районні житлові відділи Молотовського та Кіровського районів видали 177 ордерів.

До того ж, надання житла проводилося без перевірки реальної потреби в житлоплощі та без дотримання встановлених норм. Ордери видавали особам, не знаючи складу їхніх сімей та площі квартир, що надавалися. Так, Молотовський райжитловідділ видав старшому інспектору міліції Ляшко та

---

¹ДАК, ф. Р-1, оп. 4, спр. 2, арк. 24, 26.

дільничному уповноваженому 12 відділу міліції Кузнєцову ордери на квартири з 5-ти кімнат. Ленінський райжитловідділ надав ордери двом співробітникам газети «Радянська Україна» на квартири по чотири кімнати кожна. Були випадки надання житла особам, які вже мали помешкання в Києві. Поширеною була практика, коли ордери надавалися за особистим проханням впливових чиновників. Так, завідувач Сталінським райжитловідділом видав ордер громадянину Кузнєцову, керуючись приватною запискою завідуючого Ленінського райжитловідділу: «Тов. Радіонову. Прошу для мене це зробити. С. Левицький». Аналогічні факти мали місце і в роботі інших районних житлових відділів¹.

Зважаючи на те, що велика кількість житла була надана незаконно, або з порушенням чинних норм, 22 листопада виконавчий комітет Київської міськради та Київський міський комітет КП(б)У ухвалили рішення про перевірку всіх ордерів, виданих громадянам до 20 листопада 1943 р. Для цього створювалися спеціальні комісії при райрадах. До складу комісій входили голова виконавчого комітету районної ради, завідувач районним житловим управлінням, відповідний квартирний уповноважений та керівник будинку. Роботу комісії мали розпочати негайно і закінчити до 1 грудня 1943р.²

У ході перевірки, зокрема, було виявлено низку осіб, які незаконно зайняли помешкання у центральних районах міста. Для їх відселення, рішенням виконкому міськради було виділено спеціальний фонд житлової площі на околицях Києва³.

Застосовані заходи з перевірки правильності надання помешкань призвели до того, що кількість випадків відвертого недбальства та «надмірної щедрості» з боку житлових органів зменшилася. В той же час через високі

---

¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 634, арк. 44.

² ДАК, ф. Р-1, оп. 4, спр. 2, арк. 25.

³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 634, арк. 45.

темпи зростання населення міста* вільний житловий фонд, який не потребував негайного ремонту, швидко вичерпувався¹.

Тому вже з початку 1944 р. у Києві стали звичними випадки надання помешкань з маленьким метражем, що не відповідало санітарній житловій нормі (офіційно до серпня 1944 р. на кожного киянина мало приходиться не менше 10 м² житлової площі). Однак, чиновники міськради при наданні житла на це не зважали. Траплялися випадки, коли родині з 6 чоловік надали помешкання розміром 20 м², а родину з 8 чоловік поселили у кімнату завбільшки 22 м².² Сім'я з 5-ти осіб мусила мешкати у двох маленьких кімнатках загальною площею 15 м².³

В умовах зростаючого дефіциту житла поширеною стала практика підшукування помешкання власними силами. Прохання надати конкретне вільне приміщення на практиці виявлялося більш дієвим, ніж просто подача заяви про потребу в житловій площі⁴.

Почастішали випадки надання ордерів на непридатні для життя приміщення. Так, у січні 1944 р. громадянин Панченко отримав ордер на зруйноване помешкання, а громадянці Міщельській було надано сире та

---

* Наприкінці листопада 1943 р. в місті було вже майже 200 тис. осіб., проти 70 тис., які нараховувалися в Києві на момент звільнення. У січні 1944 р. кількість киян збільшилася до 250 тис., а в лютому 1944 р. населення міста сягнуло 305 тис. чол.

¹ Київ у дні нацистської навали (За документами радянських спецслужб) / упоряд. Т. В. Вронська, А. В. Кентій, О. Є. Лисенко та ін. – К. – Львів, 2003. – С. 72.

² ДАК, ф. Р-1, оп. 4, спр. 14, арк. 148.

³ Там само, спр. 16, арк. 134, 144.

⁴ Там само, спр. 11, арк. 270 – 274.

маленьке приміщення колишньої пральні¹. Практикувала влада міста і надання особам житла «під ремонт за власні кошти»².

Наголосимо, що в 1943 – 1945 рр., як і у передвоєнний час, основним типом помешкання киян була комунальна квартира. Навіть в офіційній документації кількість наявного житла обчислювалася кімнатами, а не окремими квартирами.

Основним документом, який засвідчував право особи займати певну житлову площу був ордер. Бланк ордеру містив наступні дані: номер ордера, прізвище, ім'я, по батькові громадянина, якому видано ордер, номер та дату рішення міськради про надання житлоплощі, адресу та розмір приміщення, яке надавалося. Підписувався ордер керівником міського житлового управління. Сам ордер видавався на руки громадянину, який мав зайняти помешкання, а відривний корінець ордера зберігався в житлових органах. До того ж у бланку ордера зазначалося, що цей документ дійсний для заселення лише протягом трьох днів та є підставою для прописки і відкриття особового рахунку на зазначену площу. Також у бланку повідомлялося, що ордер не дає права на одержання майна, яке знаходиться в наданому приміщенні³.

Однак, отримання ордера не завжди означало, що справу вирішено. Хиби в роботі квартирних органів породили масу випадків, коли видавши ордери на помешкання, виконком Київської міської Ради депутатів трудящих через кілька місяців ухвалював рішення передати цілий будинок під заселення працівників певного відомства, анулюючи ордери попередніх мешканців. За паперами виселенцям мали надати житлові приміщення у тому ж районі міста. Проте, це не завжди відповідало дійсності. Навряд чи подібні

---

¹ ДАК, ф. Р-1, оп. 4, спр. 14, арк. 114 – 116.

² Там само, спр. 15, арк. 75, 334 – 335.

³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 634, арк. 55.

перипетії не відобразилися на стані людей, які почали облаштовувати побут, звикати до сусідів, і раптом – все треба починати знову¹.

Траплялися також випадки, коли, отримавши ордер на житло, новосели раптом дізнавалися, що вони не єдині, кому пощастило мати аналогічний документ. Такі помилки виконкомів міськради та райрад були досить поширеними. Архівні документи свідчать, що іноді на одне і те ж помешкання видавалося по кілька ордерів. Подібні випадки вкарбувалися у пам'яті сучасників тих подій: «Квартирне питання, як не дивно, стояло дуже гостро... Тому що багато людей стало повертатися з евакуації. Давали ордери одним, тільки дали ордер, в'їжджав інший. Потім той бив того і дуже багато було несправедливості».²

Ситуації бували й зовсім абсурдні. Рішеннями одного владного органа, навіть в один і той же день, дві різні особи могли отримати документи на одну й ту ж житлову площу³. Було зафіксовано випадки, коли кількість власників ордерів на одне помешкання доходила аж до 5-ти! Це автоматично створювало конфліктні ситуації між претендентами на житло. Так, у квітні 1944 р. було видано два ордери на квартиру № 4 по вул. Комінтерна, 5. Громадянка Павлова встигла зайняти помешкання першою, однак інший власник ордера – громадянин Кутишев викинув її речі та сам вселився у квартиру. Врешті, вирішення цієї справи було передано до органів прокуратури⁴.

Часто претенденти на житло не наважувалися на застосування сили. Вони використовували інші методи, будь-що намагаючись довести, що саме вони заслуговують на отримання ордеру. Популярним методом боротьби за

---

¹ ДАК, ф. Р-1, оп. 4, спр. 20, арк. 119.

² Центр усної історії КНУ ім. Т. Шевченка, колекція 1, Од. зб. 61, арк. 8.

³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 3477, арк. 9.

⁴ ДАК, ф. Р-1, оп. 4, спр. 19, арк. 190; там само, спр. 9, арк. 16; там само, спр. 16, арк. 176.

бажане житло, як і до війни, було звернення уваги влади на прогалини в біографії опонента. Однак, якщо раніше головним аргументом, який використовували претенденти на помешкання проти іншої зацікавленої сторони були: класова приналежність та необережні висловлювання щодо радянської влади, то у 1943 – 1944 рр. найбільшою провиною була робота на більш-менш пристойній посаді в період окупації, відсутність офіційного працевлаштування та життя на нетрудові доходи (насамперед малася на увазі торгівля). Факти саме такого характеру найчастіше фігурували у скаргах-кляузах тих, хто хотів отримати, або повернути житло. Отже, люди продовжували жити у напрузі та недовірі, побоюючись бути обмовленими¹.

Іншою поширеною проблемою, з якою стикалося багато киян, зокрема родин військовослужбовців та інвалідів війни, була бюрократична тяганина, що виникала при поверненні їх до міста. В умовах військового часу самовільний в'їзд до Києва, як і до інших великих міст України, заборонявся. Спецкомісії, які діяли у цих містах, приймали окремі рішення щодо доцільності переселення громадян.

За постановою РНК УРСР від 25 березня 1944 р. без дозволу Тимчасової комісії по регулюванню в'їзду до м. Києва було заборонено в'їзд до столиці УРСР як громадянам, які бажали переселитися з інших місцевостей, так і тим, хто раніше проживав в місті. Для отримання дозволу всі вони мусили подати заяву на розгляд Тимчасової комісії. В інших випадках потрапити до міста людини могли за умови наявності спеціального аргументованого виклику від держустанови, або Наркомату².

Постановою ЦК КП(б)У та РНК УРСР від 5 серпня 1944 р. було обмежено категорії громадян, які могли прибути до Києва неорганізовано. До них відносилися інваліди вітчизняної війни, які раніше мешкали у м. Києві та родини військовослужбовців, що жили в Києві на момент призову

---

¹ ДАК, ф. Р-1, оп. 4, спр. 31, арк. 156.

² ДАКО, ф. П-1, оп. 3, спр. 21, арк. 3.

військовослужбовця до лав Червоної армії, якщо ці родини забезпечені у м. Києві житловою площею. Однак, недосконалість функціонування бюрократичного апарату породила низку проблем навіть для тих, хто мав на в'їзд законне право¹.

Для згаданих категорій громадян можливість повернення їхнього довоєнного житла гарантувалося постановою РНК СРСР від 5 серпня 1941 р. Вона проголошувала: «...на час війни за усіма особами, що служать у лавах Червоної армії, Військово-Морському Флоті та військах НКВС, зберігається їхня житлова площа», а також: «тимчасові мешканці, які поселилися на площі військовослужбовця, зобов'язані при поверненні військовослужбовця обов'язково її звільнити. В іншому випадку, вони підлягають виселенню в адміністративному порядку без надання житлової площі»². Проте реалізація цієї постанови натикалася на великі труднощі бюрократичного характеру. На практиці виходило, що приїхавши у місто, інваліди та члени сімей військовиків, місяцями мушили оформляти своє законне право на проживання та житлову площу. Люди потрапляли у „замкнене коло” – комісія з регулювання в'їзду до міста не давала дозвіл на прописку без довідки про забезпечення житлом, а за колишнім місцем проживання довідку не надавали тому, що квартира була ким-небудь зайнята. У свою чергу прокуратура не ухвалювала рішення про адміністративне виселення нових мешканців, бо не мала дозволу Тимчасової комісії на в'їзд до міста колишніх власників квартири. До того ж члени родин, які законно приїхали до міста, крім квартирної тяганини мали купу проблем через відсутність прописки: карток не отримували, за наявності атестату голови сім'ї не могли отримати гроші, влаштуватися на роботу, діти не мали можливості відвідувати школу³.

---

¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1022, арк. 76.

² Там само, арк.46.

³ Там само, арк. 76.

Варто зазначити, що протистояння колишніх та нових мешканців квартир було поширеною проблемою і, як правило, потребувало неабиякої витримки зацікавлених осіб. Перевагу у вирішенні таких конфліктів мали старі мешканці квартири. Однак, на практиці вселитися їм у довоєнне житло вдавалося далеко не завжди. Якщо квартира виявлялася занятою якоюсь установою, або відповідальними працівниками, чи видатними діячами науки та культури, то на позитивне вирішення питання годі було й сподіватися. Часто колишні господарі могли зайняти лише частину довоєнного житла. Так, цілі родини, повертаючись додому мусили жити у кухнях та коридорах власних помешкань¹. У таку ситуацію потрапила родина киянки Людмили Коваленко. Жінка згадує: «Україну почали звільняти, ми стали приїжджати, повертатися додому. В Києві нічого в нас не було... в нашій квартирі влаштували військовий госпіталь. З часом нам дали [місце в квартирі] - ліжко за занавіскою, там солдати були... Потім, коли військову частину перевели, нам звільнили нашу квартиру».²

Проте, так щастило далеко не всім. Навіть рішення прокуратури про адміністративне виселення, не завжди означало, що справу завершено. Прискорити чи навпаки загальмувати вирішення подібних проблем часто допомагав високий статус у суспільстві одного з членів родини, або ж клопотання родичів чи друзів, що займали відповідальні посади. В архівних документах знаходимо багато прикладів подібних ситуацій. Так, дружина генерал-майора! Олексіїва майже щодня протягом місяця ходила по різних інстанціях з надією повернути своє довоєнне помешкання. Спершу жінка змогла добитися лише рішення про вселення її родини в одну з кімнат їхньої довоєнної квартири, допоки тим, хто там проживав не буде надано нове житло. Однак на цьому проблеми родини Олексіївих не закінчилися. Новий власник квартири не просто відмовив вселити дружину генерал-майора, а

---

¹ ДАК, ф. Р-1, оп. 4, спр. 15, арк. 142.

² Центр усної історії КНУ ім. Т. Шевченка, колекція 1, од. зб. 83, арк. 10.

навіть погрожував їй зброєю. Теоретично, за законом від 5 серпня 1941 р., тимчасовий мешканець мав би поступитися, оскільки йому загрожувало виселення в адміністративному порядку без надання житлової площі. Однак, новим власником помешкання був інструктор Управління кадрами ЦК КП(б)У і замість того, щоб виселити його, Олексієвій з родиною, яка складалася з 5-ти осіб було запропоновано ордер на одну кімнату в іншому помешканні. Жінка відмовилася від такої пропозиції і боротьбу за довоєнне житло не припинила. Врешті, вона досягла успіху. Однак, чекати довелося ще більше місяця поки квартиру не звільнили.

Завдяки втручанню впливового родича вирішувалася доля іншої київської родини. Так, клопотання та особистий приїзд до Києва полковника Вінницького допомогли його сестрам повернути довоєнне помешкання, хоча вони з дітьми прибули до міста без виклику та дозволу. Про те куди було відселено жінку з двома дітьми, яка зайняла їхню квартиру в період окупації, в документі не повідомляється¹.

Користуючись посадовим становищем, намагався втримати за собою квартиру начальник водної міліції Києва. Незважаючи на те, що її колишній власник – інвалід Вітчизняної війни, який проживав тут до початку війни 20 років, мав рішення прокурора про адміністративне виселення нового мешканця, той з'їхати відмовлявся. Міліцейський високопосадовець категорично заявляв: «Я сам міліція, в усіх руки короткі, щоб мене виселити». Як наслідок – справа без вирішення тяглася місяцями².

Траплялися випадки, коли у Києві боротьба за квартири велася між цілими відомствами. Народний комісаріат комунального господарства УРСР та Народний комісаріат фінансів УРСР мали свій відомчий будинок по вул. Пироговській, 2 (тепер вул. Пирогова), який було збудовано у 1940 р. Усі 166 квартир новобудови було заселено відповідальними керівниками Наркоматів,

---

¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1022, арк. 61 – 67, 32 – 38.

² Там само, арк. 76.

Народними комісарами та їхніми замами, професорами, начальниками управлінь, директорами республіканських трестів тощо. Однак, повернувшись у Київ після звільнення міста, відповідальні працівники наркоматів не були допущені до своїх квартир, оскільки цей будинок був переданий у відання Обкому та Облвиконкому. Тож, керівництво Наркомгоспу та Наркомфіну зверталося особисто до Секретаря ЦК КП(б)У М. Хрушова з проханням зберегти будинок за відповідними відомствами¹.

На середину 1944 р. квартирна криза досягла таких масштабів, що районним житловим управлінням доводилося щодня задовольняти по 50 – 60 заяв на отримання житлоплощі. Зазвичай, це робилося за рахунок ущільнення².

Особливо гостро питання ущільнення стояло в центральних районах міста. Через руйнацію великої кількості адміністративних будівель, установи та організації займали житлові приміщення. Наприклад, Ленінський район, який мало того, що втратив найбільшу кількість житла серед усіх районів міста (60%), ще й змушений був надати житлові будинки під розміщення 275 організаціям³. Ці установи, прагнучи поліпшити довоєнні умови роботи, часто займали набагато більші приміщення в порівнянні з тими, що вони мали напередодні війни. Наприклад, Управління лісової охорони при РНК УРСР, яке розміщувалося за адресою вул. Толстого, 3, зайняло п'ятиповерховий будинок, тоді як до війни розміщувалося на одному поверсі. Республіканський торфотрест зайняв 24 кімнати у будинку по вул. Свердлова, 26, а до війни мав лише 2 кімнати.

Зі спогадів киянки, родина якої мешкала у Ленінському районі та займала три кімнати, дізнаємося, що ущільнення мешканців центральної

---

¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 634, арк. 81.

² ДАК, ф. Р-1, оп.4, спр.9, арк. 5.

³ Вронська Т. В. В умовах війни: життя та побут населення міст України (1943 – 1945 рр.) / Т. В. Вронська. – К., 1995. – С. 25.

частини міста відбувалося досить інтенсивно. Вона повідомляє: «Коли стали приїжджати з евакуації, нас ущільнили. Правдами – не правдами, звичайно, приїжджали. Врешті, сталося так, що ми в 10 м² жили шістьох.»¹

До того ж наслідки безконтрольного надання житла у перші місяці після звільнення міста відчувалися перманентно. Було зафіксовано низку випадків, коли київські родини, які до війни займали 1 – 2 кімнати, після звільнення міста, користуючись можливістю, захопили по 3 – 4 кімнати. Однак, зазначимо, що до зловживань вдавалися, головним чином, не пересічні кияни, а високопосадовці. З цього приводу на нараді з квартирних питань в м. Києві (травень 1944 р.) висловлювалися побоювання, що по закінченню війни до міста масово повертатимуться особи, які мають повне право на забезпечення житловою площею, а вільного житла не буде. Для таких висловів були всі підстави. Так, володіючи даними щодо довоєнної кількості населення Києва – 980 тис. осіб та масштабів руйнувань житлового фонду міста – 26%, на нараді визначили, що в Києві могло б проживати 660 тис. осіб. Дійсна ж кількість киян на травень 1944 р. за даними карткового бюро становила 420 тис. осіб, а вільну квартиру вже важко було знайти².

У таких умовах житлові органи міста почали активно піднімати питання про заселення підвалів, багато з яких було віддано під житло ще у передвоєнний час. Зокрема, там масово поселяли двірників. У часи окупації мешканці підвалів, користуючись можливістю, зайняли вільні помешкання на верхніх поверхах будинків. За роки окупації покинуті підвали швидко вийшли з експлуатації. На 1944 р. вони знаходилися в жалюгідному стані. Багато цих приміщень було затоплено, інші перетворено на місця звалища сміття. Незважаючи на це, житлові управління планували заселяти підвали. Щоправда міська санінспекція наголошувала, що дозвіл на поселення в

---

¹ Центр усної історії КНУ ім. Т. Шевченка, колекція 1, од. зб. 61, арк. 13.

² ДАК, ф. Р-1, оп. 4, спр. 9, арк. 7, 21.

підвал може бути виданий лише за умови отримання висновку цієї інстанції про його придатність для життя.

У той же час, якщо підвали заселяти лише планувалося, то кухні комунальних квартир районні житлові управління вже почали активно віддавати під житло, хоча міськрада й наголошувала, що цього робити не можна¹.

Ніби навздогін тогочасним реаліям за постановою РНК СРСР від 24 серпня 1944 р. «Про санітарну житлову норму в містах Києві та Харкові» на період війни норму проживання офіційно було зменшено з 10 до 6 м².² Дія постанови не поширювалася на працівників науки та культури, а також керівних та відповідальних працівників та членів їх родин.

На підставі цієї постанови було дозволено вилучати у населення надлишки житлової площі, які складають окрему ізольовану кімнату. За ізольоване вважалося помешкання, яке мало окремий вхід (тобто несуміжна кімната). Вилучення «зайвого» житла проводилося в адміністративному порядку за рішенням виконкому міськради. Зауважимо, що за надлишки житлової площі з населення стягувалася подвійна квартплата. Однак, плата за помешкання за подвійним тарифом не виключала можливості вилучення надлишків житла. Крім того, було дозволено переселення людей у менше приміщення з метою вилучення «зайвої» житлової площі. Щоправда, такі переїзди були можливі лише за згодою мешканців³.

Квартири інспектували на предмет надлишкової житлоплощі різні комісії. Таку функцію, зокрема, виконувала міська комісія з виявлення житлоплощі та безгосподарного майна⁴. Також при житлових управліннях існували «громадські інспектори», як правило, з числа тих, хто просто

---

¹ ДАК, ф. Р-1, оп. 4, спр. 28, арк. 56.

² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1022, арк. 49.

³ ДАК, ф. Р-1, оп. 4, спр. 10, арк. 134.

⁴ Там само, спр. 19, арк. 190.

підшукував житло для себе. Фактично жодних прав на такі «розвідки» ці особи не мали. Однак, житлові органи, маючи обмежений контингент службовців, з радістю користувалися їхніми послугами¹.

Найбільшу ж загрозу для мешканців комуналки становили керівники будинку. Вони легко відслідковували появу надлишків житлової площі. За існуючим положенням кербуди були зобов'язані з'являтися у кожній квартирі та перевіряти кімнати її мешканців і місця громадського користування не рідше, ніж раз на 2 – 3 місяці. До того ж існувала посада відповідального по квартирі, який призначався в кожній комуналці². У їхні обов'язки, крім контролю за суто побутовими аспектами життя, входило: контроль за своєчасною пропискою мешканців квартири, відмітка осіб, які приїзять до квартиронаймачів, повідомлення кербуда про квартиронаймачів, які порушують правила прописки та про всі випадки звільнення в квартирах житлових приміщень, або утворення лишків житлової площі³. Таким чином, кербуди мали можливість, не повідомляючи житлові органи, підселяти зацікавлених осіб за винагороду.

Не поодинокими були випадки, коли житлові органи проводили ущільнення осіб, які не мали надлишків житла. Так, у майора медичної служби, досвідченого лікаря та наукового працівника Савицького, який мав родину з чотирьох чоловік і мешкав у 2-х кімнатах, Київська міськрада намагалася вилучити одну кімнату. І це, незважаючи на те, що він, як лікар і науковець, мав законне право на окремий кабінет для роботи та прийому пацієнтів. Лише клопотання вищого військового начальства дозволило зберегти кімнату за лікарем Савицьким, а, отже, і можливість займатися науковою працею після війни⁴.

---

¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 3477, арк. 7.

² ДАК, ф. Р-1, оп. 4, спр. 51, арк. 335, 380.

³ Там само, спр. 52, арк. 257.

⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1022, арк. 88 – 89.

Наголосимо, що були спроби відібрати «зайву» житлову площу у вдови академіка М.Грушевського. Перед війною родину Грушевських ущільнили у їхньому будинку по вул. Панківській, 9. Після звільнення Києва зазіхання на житлову площу родичів науковця не припинилися. У лютому 1944 р. Марія Сильвестрівна Грушевська звернулася до міськкому КП(б)У з проханням зберегти за нею помешкання оскільки було кілька спроб відібрати ще 2 кімнати¹. Зазначимо, що до прохання М. Грушевської дослухалися, оскільки вже 10 березня 1944 р. вказівкою РНК УРСР будь-які подальші ущільнення родини Грушевських було заборонено².

Траплялося, що ущільнювали навіть тих, хто взагалі мав лише одну кімнату. Тобто до квартиронаймачів просто підселяли сторонніх осіб. Зокрема, про подібну ситуацію дізнаємося з розповіді рідних сестер Іраїди Калініної та Маргарити Царапкіної. Їхня родина, що складалася з п'яти осіб, у 1944 році отримала ордер на кімнату по вул. Панківській. Однак, незабаром до помешкання підселили подружжя. Таким чином, у кімнаті розміром 18 м² мешкало сім осіб³.

Також були випадки незаконних переселень у порядку ущільнення. Мається на увазі, що людей змушували переселитися у інше, менше за площею помешкання⁴.

Окрім ущільнення існували й інші небезпеки навіть для тих, хто отримав житло на законних підставах. Вкрай небажано було надовго залишати своє помешкання, оскільки при поверненні його можна було знайти зайнятим іншими особами. Так, зокрема, сталося із родиною капітана Кононенка. Поки

---

¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 712, арк. 7.

² ДАК, ф. Р-1, оп. 4, спр. 14, арк. 336.

³ Центр усної історії КНУ ім. Т. Шевченка, колекція 1, од. зб. 37, арк. 3; там само, Од. зб. 38, арк. 4 – 5.

⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 3477, арк. 8.; ДАК, ф. Р-1, оп. 4, спр. 17, арк. 18, 66.

Його сім'я поверталася до міста з евакуації, він, будучи в Києві у відрядженні, домогся отримання ордера на трикімнатну квартиру. У цьому помешканні капітан прожив тиждень і виїхав на фронт, не дочекавшись приїзду родини. Коли нарешті через місяць родина Кононенко доїхала до Києва, виявилось, що їхню квартиру, як неосвоєну, було передано іншій особі. До того ж меблі, які перед від'їздом встиг придбати капітан, продали новому мешканцю¹.

Поширеним явищем було фальшування документів. Підробити ордер – найважливіший документ для отримання житла, було досить складно. Нагадаємо, що на бланку ордера зазначався номер та дата відповідного рішення міськради, або райради, а корінець документа зберігався у житлових органах. Незважаючи на це, деякі спритники наважувалися на подібні махінації. Так, одному громадянину за таким документом пощастило зайняти окрему чотирикімнатну квартиру площею 85 м². Щоправда насолоджуватися життям у новому помешканні йому довелося недовго. Через два місяці факт незаконного отримання ордера було викрито перевіркою міськкому КП(б)У².

Зауважимо, що найчастіше підробкою документів займалися керівники будинків. Вони ж нерідко порушували закон при наданні житла. Для цієї протиправної діяльності кербуди мали всі можливості. Керівники будинків були підзвітні не житловим органам, а районним комунальним відділам, які займалися лише ремонтом та експлуатацією житлового фонду. Таким чином, житлові органи не отримували належних даних про наявність вільних приміщень, чи надлишків житлової площі. За таких обставин кербуди часом використовували цю інформацію на власний розсуд. Вони охоче підшуковували вільне житло для зацікавлених осіб за хабарі. Для громадян такі послуги кербудів були вигідними. Володіючи інформацією про наявність

---

¹ ДАК, ф. Р-1, оп. 4, спр. 19, арк. 185, 187.

² Там само, спр. 15, арк. 239.

конкретного вільного приміщення, було значно легше отримати на нього ордер (практика самостійного підшукування житла).

Нерідко кербуди самозахоплювали та незаконно заселяли помешкання, які звільнялися. Наголосимо, що ці комунальні працівники мали можливість не лише вселити, а й прописати вселених осіб та відкрити особовий рахунок. Тому до їх послуг нерідко зверталися люди, які прибули до Києва незаконно, тобто без дозволу чи виклику. Так, на початку 1945 р. було викрито злочинну діяльність кількох кербудів Києва. Зокрема, кербуд В. надала житлову площу громадянину Х. за хабар у розмірі 2 тис. крб. Ця ж жінка під загрозою виселення вимагала у іншого громадянина 3 тис. крб. за те, що він займає житло без ордера. За надане помешкання по вул. Щековицькій № 25 кербуд Л. отримала 3 тис. крб. та вимагала безкоштовно пошити пальто. За переоформлення особового рахунку (відбулася фактично незаконна передача житла сторонній особі за плату попередньому мешканцю) ця ж керівник будинку отримала хабар у розмірі 5 тис. крб. та чоботи.

Окрім згаданих випадків ці комунальні працівниці незаконно надали житло ще низці осіб.

Грішили кербуди і виданням фіктивних документів. Так, нерідко до них зверталися по довідки про наявність житлоплощі, при фактичній незабезпеченості нею. Ці документи були потрібні для отримання прописки¹.

Також керівники будинків могли посприяти у отриманні фіктивної довідки про те, що особа є старим (довоєнним) мешканцем певного приміщення, що могло значно посприяти в отриманні ордера на житлову площу². З цього випливає, що часто вирішальним фактором у справі отримання житла були не житлові органи, а насамперед, кербуди³.

---

¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 2191, арк. 44 – 46.

² ДАК, ф. Р-1, оп. 4, спр. 15, арк. 205.

³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 3477, арк. 6.

Чи не найбільше від квартирної скрути потерпали військовослужбовці Київського гарнізону. Масові зловживання та формальний, бюрократичний підхід до вирішення житлових проблем вони вважали головними причинами існування житлової кризи. Зокрема, Командування Київського військового округу (КВО) піднімало це питання перед Головою РНК УРСР М.Хрущовим.

Керівництво КВО висувало претензії до міської влади, яка не йшла назустріч військовим у вирішенні житлових питань. Дані, якими керувалися у КВО, говорять про наступне: чисельність офіцерів гарнізону наприкінці 1944 р. дорівнювала довоєнній. Однак, житловий фонд київського гарнізону значно зменшився. Реально експлуатувати можна було лише 53% (3959 кімнат) від довоєнної кількості житла, на яке поширювалися права військових. Внаслідок цього до 50 % офіцерів, у кращому випадку, мешкали в казармах, а решта, як правило, проживала по «кутках», винаймати які доводилося з великими труднощами.

Стурбованість командування була достатньо вмотивованою. За даними військових населення Києва на той час складало приблизно 50% від довоєнної кількості, а міський житловий фонд було виведено з ладу на 25%. Спираючись на ці факти, військове керівництво наголошувало на необхідності допомоги гарнізону у вирішенні житлового питання за рахунок ресурсів цивільного фонду¹.

У ще більш складному становищі знаходилася військове відомство в питанні задоволення квартирами родин військовослужбовців-фронтовиків. Рідко яка сім'я в той час не мала у своєму складі фронтовика. Однак, виконком міськради та його квартирні органи, як правило, направляли таких людей добиватися помешкання з фондів КВО. Типовою була така відповідь міськради на запити громадян – членів родин військовослужбовців: «Міськрада не може на даний час надати житлову площу і, очевидно, її треба надати в будинках КЕЧ Гарнізону». Тобто, міська влада вважала, що сім'ї

---

¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1022, арк. 75.

фронтовиків мають бути забезпечені квартирами за рахунок військового відомства. Зрозуміло, що зробити це було зовсім неможливо.

Доказом того, що влада міста від квартирного влаштування родин фронтовиків відхрещувалася, слугує наступний факт. Лише прокуратура київського гарнізону з січня по листопад 1944 р. отримала більше 10 тис. квартирних скарг. Якщо додатково врахувати скарги у Військову Раду Округу, в Наркомат Оборони, в Раднарком, ЦК КП(б)У, то ця цифра значно збільшиться¹.

Проте, не всі кияни відчували на собі гостроту житлового питання. Так, керівні працівники партійних та радянських органів, певних народних комісаріатів та державних установ різного рівня, як правило, отримували помешкання без особливих проблем. Для них житло, зазвичай, бронювалося заздалегідь. Наприклад, ще в листопаді 1943 р. Залізничним райкомом КП(б)У для партпрацівників району було заброньовано 100 квартир².

Однак, низка відповідальних осіб активно займалася самозабезпеченням. Користуючись нагодою, вони намагалися не просто отримати житло, а навіть покращити свої довоєнні житлові умови. Зокрема, 9 травня 1944 р. на нараді з квартирних питань в м. Києві у заступника голови РНК УРСР Л. Корнійця наголошувалося, що багато відповідальних працівників, які до війни жили у 2-х кімнатах, тепер займають 5³. Особливо великі зловживання спостерігалися зі сторони працівників Наркомату внутрішніх справ. Цей наркомат використав свій ліміт на отримання житла на 200 %. До того ж він продовжував володіти бронею на квартири. Крім того, працівники НКВС ще на загальних підставах мали багато квартир. При цьому нерідко вони вдавалися до відвертих квартирних махінацій. Одна з таких схем мала наступний вигляд. Поки заарештовувалася людина, прокуратура видавала

---

¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1022, арк. 74.

² ДАКО, ф. П-1404, оп. 1, спр. 1, арк. 1.

³ ДАК, ф. Р-1, оп. 4, спр. 9, арк. 21.

рішення опечатати квартиру заарештованого, документи на оформлення ордера вже йшли до відповідних інстанцій. Таким чином, квартира виявлялася вже занятою. У результаті таких чи подібних дій не лише відповідальні службовці з високим званням, а й нерідко рядові працівники НКВС володіли великою житловою площею¹. Масовість подібних випадків викликала навіть потребу видання офіційного рішення міськради про заборону видавати ордери на квартири заарештованих до рішення суду².

Траплялися в Києві й взагалі разючі приклади сваволі високопосадовців щодо вирішення власних житлових питань. Зокрема, керуючий у справах кіннофікації при РНК УРСР проживав у квартирі з 6-ти кімнат загальною площею 181 м². Він же мав ще одну п'ятикімнатну квартиру. Таким чином, в його користуванні було більше 300 м² житлової площі. 6 великих кімнат, в яких до війни розміщувався дитсадок, облаштував під власне житло заступник наркома держконтролю. Все це відбувалося в той час, коли квартирним органам районів доводилося задовольняти заяви пересічних громадян на отримання житла, головним чином, за рахунок ущільнення³.

Масові квартирні зловживання високопосадовців Києва не залишалися непоміченими вищим керівництвом республіки. Однак, парадокс був в тому, що останні в більшості випадків не просто закривали очі на подібне свавілля, а й навіть заохочували його. Так, Генеральною прокуратурою було встановлено факти видання РНК УРСР і ЦК КП(б)У розпоряджень, які не ґрунтувалися на діючих законах, постановах та розпорядженнях РНК СРСР та ЦК ВКП(б) в галузі житлового господарства. Зокрема, секретар ЦК КП(б)У Д. Коротченко видавав директиви, які не були підкріплені законодавчою базою. Наприклад, існувала його вказівка у будинки, де мешкають працівники ЦК КП(б)У нікого іншого не вселяти. В Києві

---

¹ ДАК, ф. Р-1, оп. 4, спр. 9, арк. 10.

² Там само, спр. 25, арк. 13.

³ Там само, спр. 9, арк. 5, 8.

нараховувалося 7 таких будинків і всі вони входили до загального житлово-комунального фонду міськради. Жодних виключень для таких будинків у постановах РНК СРСР та ЦК ВКП(б) не було¹.

Перевірка також продемонструвала, що в Києві окремі керівні працівники Обкому КП(б)У, Міськвиконкому, ЦК КП(б)У, РНК УРСР, окремих наркоматів та відомств грубо порушують житлові права громадян. Найчастіше це стосувалося недотримання вже згадуваної постанови РНК СРСР від 5 серпня 1941 р.²

Повернення довоєнного житла для військовослужбовців ставало справою майже неможливою, якщо житлоплоща виявлялася зайнятою відповідальними працівниками. Всі скарги колишніх власників наштовхувалися на подібні офіційні відповіді: «Вашу претензію на житлову площу за такою-то адресою не можемо задовольнити, так як ця площа відповідно до урядового рішення заселена співробітником ЦК КП(б)У».

У разі наполегливості довоєнних мешканців високопосадовці прикривалися неіснуючою постановою РНК СРСР, яка нібито забороняла виселення відповідальних працівників. Насправді ж існувала лише пізніша постанова РНК СРСР від 28 червня 1945 р., яка забороняла виселення академіків, членів-кореспондентів Академії Наук, видатних письменників, заслужених діячів науки та мистецтва, народних артистів і художників СРСР.

Навіть у випадках, коли Прокуратура УРСР санкціонувала рішення про адміністративне виселення відповідального працівника, воно наштовхувалося на активну протидію. Місцева влада забороняла органам міліції втручатися та виконувати це законне рішення³. У звіті Генеральної прокуратури так прямо і зазначалося: «Коли мова йдеться про порушника

---

¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 3644, арк. 27.

² Там само, спр. 1022, арк. 46.

³ Там само, спр. 3644, арк. 24 – 26.

закону – керівного працівника, співробітника НКВС, або НКДБ, знаходиться багато захисників, питання вирішуються повільно та безпринципно»¹.

Пільгами у забезпеченні житлоплощею користувалися також працівники науки, культури, мистецтва. Відповідно до постанови ЦК СРСР та РНК СРСР від 27 березня 1933 р. наукові робітники отримали право мати додаткову окрему кімнату для занять, а за відсутності такої – додаткову площу у розмірі не менше 20 м². Пізніше дія цієї постанови була розширена і на інших творчих робітників.

Безсумнівно, працівники інтелектуальної праці для продуктивної роботи заслуговували на особливі житлові умови. Однак, в окремих випадках, вони отримували, як на той час, просто розкішне житло порівняно з рештою населення Києва.

Наприклад, доктори наук, член-кореспонденти, академіки Академії Наук УРСР отримували окремі квартири (в той час, як переважна більшість населення жила в комунальних квартирах) з великим метражем (до 130 м²) у спеціально відведеному будинку за адресою вул. Короленка, 61².

Для видатних діячів науки, культури, мистецтва підшукувалися квартири з урахуванням їхніх побажань. Так, композиторові К. було знайдено п'ятикімнатну квартиру, яка відповідала його вимогам. Проте, була одна проблема – квартира була комунальною і кожна кімнату займав окремий мешканець. Владу міста це не зупинило – мешканців відселили, а композитор отримав окрему квартиру³.

Ще однією зовсім нечисленною групою населення, яка мала право на покращені житлові умови, були Герої Радянського Союзу. Наприклад, такі відомі особистості, як О. М. Сабуров, А. Н. Вітрук, А. Г. Кравченко,

---

¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 3644, арк. 2.

² ДАК, ф. Р-1, оп. 4, спр. 16, арк. 44.; Там само, спр. 15, арк. 368.

³ Там само, спр. 9, арк. 10.

С.А.Ковпак у 1944 р. отримали в Києві 5-ти – 7-ми кімнатні окремі квартири з великою площею^{1,2}.

Переваги, якими користувалися вищезгадані високопосадовці та представники військової та інтелектуальної еліти навіть близько не можна порівняти із зовсім нетиповою житловою ситуацією безробітного киянина Мойсеєнка. Цей громадянин з часу визволення Києва від окупації не мав офіційного працевлаштування. Він вважав себе позаштатним фотокореспондентом газети «Тваринництво України». До того ж Мойсеєнко знаходився в Києві під час окупації та забруднив свою біографію співробітництвом із німцями, за що у 1945 р. був заарештований, але відразу звільнився та уникнув покарання. Незважаючи на такі неприпустимі для радянської людини факти біографії, Мойсеєнко був власником трьох приватних будинків та легкового автомобіля! Зокрема, йому належав будинок по вул. Саксаганського, 114, в якому орендували житло аж 23 родини. За адресою вул. Артема, 79-б розміщувалось два будинки, які Мойсеєнко здавав 7-ми квартиронаймачам. До того ж разом з тіткою він володів будинком по вул. Мільйонній, 22, який вони продали за документами за 48 тис. крб., а за словами нових мешканців – за 250 тис. крб.

Згадані два будинки по вул. Артема, 79-б він незадовго після арешту подарував громадянину Тришкурі, який обіймав посаду помічника прокурора УРСР з нагляду за міліцією. Останній, очевидно побоюючись підозр, передав ці будинки назад в користування Мойсеєнка.

Цікаво, що на всі ці обставини звернули увагу лише в 1947р., коли Мойсеєнко вирішив повернути собі помешкання площею 17 м², яким володів у довоєнний час. Зауважимо, що йому це майже вдалося, оскільки Київський обласний суд і Верховний суд УРСР присудили повернути це приміщення старому власникові, тобто Мойсеєнку. У розпачі новий мешканець, який мав

---

¹ ДАК, ф. Р-1, оп. 4, спр. 14, арк. 147, 150, 173.

² Там само, спр. 23, арк. 386.

двох малолітній дітей, звернувся з заявою по допомогу (у якій виклав вищезгадані факти біографії Мойсеєнка) особисто до Секретаря ЦК КП(б)У Л. Кагановича¹.

Окремого розгляду потребує питання розміщення у місті робітників, мобілізованих до столиці на відбудовчі роботи з області та інших регіонів України та СРСР. Як правило, умови їхнього життя залишали бажати кращого. Лише за 1944 р. у столицю із сільських районів Київщини приїхало 10 тис. чоловік, переважно дівчат². Однак, місто було не готове прийняти молодих робітників. Із виділених міськрадою 27 гуртожитків тільки два були придатні для розміщення людей³. У гуртожитках було холодно, брудно, на ліжках не було навіть дощок, були відсутні бачки для питної води, тощо⁴. Тобто, навіть найелементарніших санітарних умов, не кажучи вже про комфорт, для відновлення сил після важкої праці невибагливі робітники з області були позбавлені. Прибували до Києва не лише мешканці Київської області. Викликалися люди з інших міст і сіл, і не лише України, а й всього Радянського Союзу. На будовах Києва працювали приїжджі з Сталінграда, Іркутська, Вологди, Ніжина, Проскурова, Чернівців, Вінниці, тощо⁵. Більшість з них опинилася у складних житлових умовах.

З метою покращення умов життя нових мешканців міста розпочалися компанії з організації шефства над гуртожитками робітників. До подібних акцій влада часто закликала населення та колективи підприємств. Однак, не

---

¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 4744, арк. 1 – 10.

² Григорович Д. Ф. Киев – город-герой / Д. Ф. Григорович. – М.: Воениздат, 1978. – С. 148.

³ Молодь на відбудову столиці! // Київська правда. – 1944. – № 18. – С. 1.

⁴ Невтомно відбудовувати рідний Київ // Київська Правда. – 1944. – № 35. – С. 1.

⁵ ДАК, ф. Р-1, оп. 4, спр. 2, арк. 65.

можна применшувати особисте щире бажання киян допомогти більш знедоленим¹.

Отже, питання використання житлового фонду в 1943 – 1945 рр. стояло досить гостро. Незважаючи на значне зменшення кількості населення та відносно незначні руйнування житлового фонду міста, житлова криза стала тогочасною реальністю. Ситуацію ускладнювала потреба в ремонті великої кількості помешкань, а також недосконалість роботи бюрократичного апарату та масові зловживання при розподілі наявного житлового фонду. Все це стало причиною того, що лише незначна частина населення міста мала прийнятні, а в окремих випадках просто прекрасні, як на військовий час, умови проживання. Більшість же мешканців Києва проживали у тісноті, поділяючи, як і до війни, з чисельними сусідами простір комунальної квартири.

2.3. Побутові умови проживання в київських помешканнях

Німецько-радянська війна наклала серйозний відбиток на всі сфери життя населення Києва. Якість повсякденного життя мешканців міста значною мірою залежала від налагодження роботи таких комунальних служб, як водопровід, каналізація, центральне опалення та електрозабезпечення.

На час звільнення місто не мало електропостачання. Усі електростанції та електромережу було виведено з ладу. Відсутність електричного струму створювала великі незручності для населення не лише через неможливість освітлення приміщень та користування електроприладами. Від вирішення цього питання значною мірою залежало функціонування інших сфер комунального господарства. Тому відновлення подачі електроенергії було одним із найважливіших завдань, що стояли перед міською владою.

---

¹ Як допомогти гуртожиткам будівників // Київська правда. – 1944. – № 35. – С. 2.

Незважаючи на значні труднощі, вже через два тижні після визволення Київ отримав електроенергію на невідкладні потреби населення та установ. 26 листопада 1943 р. в міську електромережу було дано перший промисловий струм, що уможливило роботу водогону¹.

Однак, і надалі потужності електромережі не вистачало для забезпечення нормального функціонування міста. З огляду на необхідність суворої економії електроенергії, 27 грудня 1943 р. Виконком Київміськради видав обов'язкову постанову «Про користування електроенергією від електромережі «Київенерго» у м. Києві». Постанова встановлювала порядок використання електроенергії, головним чином, державними підприємствами та установами. Переважну більшість київських осель на цей час ще не було електрифіковано. У постанові, зокрема, зазначалося, що абонент має право користуватися лише тією силою електроенергії, на яку видано дозвіл. Для освітлення дозволялося використовувати лампочки потужністю не більше 25 ват. Перевитрати, чи незаконне використання електрики каралися штрафом до 100 крб., або примусовою працею до 1 місяця, а в обтяжливих випадках – притягненням до судової відповідальності².

Світло у помешканнях киян масово почало з'являтися лише літом – восени 1944 р. До цього ж часу мешканці столиці, як і за окупації, для освітлення приміщень користувалися саморобними каганцями, або гасьонками. Цей примітивний засіб освітлення робився з будь-якого дрібного скляного посуду, у шийку якого встромлявся через жерстяну трубочку, або скручений дріт трут з мотузка, а в середину наливали гас³.

---

¹ Смишко В. П. Возрожденный Киев (Трудовое содружество народов СССР в восстановлении столицы Украины, 1943 – 1950 гг.) / В. П. Смишко. – К.: Вища школа, 1990. – С. 41.

² ДАК, ф. Р-1, оп. 4, спр. 1, арк. 16.

³ Малаков Д. В. Кияни. Війна. Німці... – С. 71.

Час від часу на місто здійснювала нальоти німецька авіація, через це в столиці діяли суворі правила світломаскування. Навіть тьмяне освітлення каганця не мало бути помічене з вулиці. Із настанням темряви кияни щільно завішували вікна, не залишаючи жодної шпаринки. За цим пильнували чергові міліціонери¹.

У червні 1944 р. до постанови від 27 грудня 1943 р. було додано новий пункт, який вже регулював відповідальність за перевитрати електрики абонентами власних помешкань. Відтепер власники житла за понаднормово спожиту електроенергію розраховувалися у десятикратному розмірі. Окрім цього струм у їхніх помешканнях вимикали без попередження².

Було встановлено місячні норми споживання електроенергії у житлових приміщеннях. На освітлення кімнати площею до 15 м² дозволялося витратити 4 квт., до 30 м² – 7 квт., вище 30 м² – 10 квт. на місяць. Норми споживання електрики у місцях загального користування були наступні: для кухонь - 6 квт., для коридорів, ванн та вбиралень – 1,2 квт. Вдень вмикати світло без спеціального дозволу Енергозбуту заборонялося. Заборонено також було користуватися всіма електричними приладами. До того ж багатоквартирні будинки мали бути обладнані загальнобудинковими вимикачами, або вимикачами на стояках. Призначалися спеціальні особи, які у встановлений за графіком час повинні були вмикати, або вимикати електроенергію у своєму будинку³.

Мешканці комунальних квартир вносили плату за користування електроенергією особливим чином. За освітлення своїх кімнат вони сплачували пропорційно потужності світлових точок, а за освітлення місць загального користування оплата ділилася порівну між сусідами⁴.

---

¹Малаков Д. В. Кияни. Війна. Німці... – С. 221.

²ДАК, ф. Р-1, оп. 4, спр. 10, арк. 60.

³Там само, спр. 41, арк. 50.

⁴Там само, спр. 52, арк. 256.

Часи освітлення часто встановлювалися досить безглуздо. Так, наприкінці 1944 р. електрику часто вмикали лише о 23 – 24 годині, коли освітлення вже мало кому було потрібно. Тож, як і раніше масово продовжували користуватися саморобними каганцями¹.

З електрозабезпеченням було тісно пов'язане питання відновлення роботи київського водогону. На момент визволення місто водопостачання не мало. І хоча сама водопровідна мережа під час військових дій та окупації не постраждала (її протяжність, як і до війни, складала приблизно 320 км²), з ладу було виведено всі насосні станції та суттєво пошкоджено низку артезіанських свердловин (до війни в експлуатації Київського водопроводу знаходилося 47 артезіанських свердловини та 6 насосних станцій, за допомогою яких місто отримувало приблизно 170 тис. м³ води на добу: 100 тис. м³ артезіанської та 70 тис. м³ дніпровської води)³.

У перші дні після визволення Києва, в умовах відсутності електроенергії єдино можливим рішенням був пуск деяких вцілілих артезіанських свердловин за допомогою різних автономних двигунів без електромоторів. Таким чином, наприкінці листопада місто отримувало близько 9700 м³ води на добу. Цієї кількості води вистачило лише для часткового забезпечення району Петрівки та вулиць Саксаганського, Червоноармійської та району Галицького базару⁴.

Зауважимо, що Київ, маючи складний рельєф з численними заглибинами та пагорбами, мав певні особливості у водопостачанні. Комунальники для забезпечення потреб міста у воді умовно поділяли його на зони: низьку (район Кирилівської вулиці та Петрівки); середню (район вулиць Жаданівського, Саксаганського, Червоноармійської та Галицького базару);

---

¹ Малаков Д. В. Кияни. Війна. Німці... – С. 279.

² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 555, арк. 74.

³ ДАК, ф. Р-1, оп. 4, спр. 23, арк. 371.

⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 635, арк. 7.

змішану (район Брест-Литовського шосе) та високу (Печерськ, Солом'янка, район Сінного базару з прилеглими вулицями, вул. Короленка та інші).

Керівництво водоканалу в листопаді 1943 р. повідомляло, що за наявності електроенергії місто могло вже у найближчий час отримувати 35 – 38 тис. м³ води на добу з артезіанських свердловин. Ця кількість води на 50 – 60% забезпечила б потреби змішаної і майже повністю - низької та середньої зон проживання киян. Щоправда, у жодному районі вода не дісталася б верхніх поверхів будинків. Що ж стосується високо розташованих районів міста, то вони могли бути забезпечені водою лише за умови встановлення та пуску потужних насосів на станціях водопостачання¹.

Нажаль, оптимістичні прогнози комунальників не справдилися. Наприкінці 1943 – початку 1944 р. місто отримувало не більше 10 тис. м³ води на добу. Цікаво відзначити, що встановлені постановою виконкому міськради (14 грудня 1943 р.) тимчасові норми споживання води на душу населення в місяць складали 2,5 м³ у районах, куди вона подавалася. 1,25 м³ були нормою для районів, віддалених від місць подачі води. Складалася парадоксальна ситуація. З однієї сторони норми перевищували реальні потреби населення, а з іншої – на той час Київський водопровід просто не міг забезпечити подачу такої кількості води².

До налагодження більш-менш нормальної роботи водогону кияни брали воду з криниць. Однак, варто зауважити, що якість криничної води залишала бажати кращого. Засміченість міста, погана робота каналізаційної мережі та дренажної системи призвели до того, що відходи потрапляли в ґрунт, а звідти у воду, забруднюючи її. Особливої гостроти ця проблема набрала наприкінці 1943 р. – початку 1944 р., коли в місті поширилися захворювання на

---

¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 635, арк. 9.

² ДАК, ф. Р-1, оп. 4, спр. 24, арк. 148.

черевний тиф. У цей час, щоб запобігти поширенню захворювання, колодязі почали оснащувати громадськими відрами, а воду хлорувати¹.

З листопада 1943 р. до травня 1944 р. вдалося відновити 30 артезіанських свердловин. Таким чином, з травня 1944 р. місто почало отримувати 50 – 55 тис. м³ води на добу. Це дало можливість забезпечити водою всі райони міста, які мали водопровідну мережу. На червень 1944 р. з загальної кількості мешканців міста – 420 тисяч, водопостачанням було охоплено 252 тисячі (60% населення). З них користувалися водою: безпосередньо у квартирах 100,8 тис. осіб. (40%); воду брали з дворових кранів 110,8 тис. осіб (40%), а з колонок – 50,4 тис. чол. (20%). Зазначимо, що напередодні війни водопостачанням також було охоплено 60% населення (560 тис. чол.) столиці УРСР.

Зі збільшенням кількості води, яка подавалася у мережу, норми споживання на душу населення також було збільшено та диференційовано: 5 м³ в місяць «споживали» ті, хто мав воду у квартирах, 4 м³, хто користувався дворовими кранами та 3 м³ в місяць «витрачали» користувачі колонок. До речі, тарифи були встановлені у розмірі 40 коп. за 1 м³ води², однак з 1 липня 1944 р. плату було підвищено до 70 коп. за 1 м³ води³.

Якість артезіанської води була високою. Однак, проходячи трубами від джерела до споживача – вона забруднювалася через засміченість мережі, яка кілька років не промивалася. Щоб запобігти зараженню, воду хлорували⁴.

Досягнуті обсяги водопостачання (50 – 55 тис. м³ води на добу) могли забезпечити лише мінімальні потреби населення у воді. Як і раніше, верхні поверхи будинків води не бачили, спостерігалися часті перебої з

---

¹ ДАК, ф. Р-1, оп. 4, спр. 11, арк. 31.

² Там само, спр. 24, арк. 146 – 148.

³ Там само, спр. 28, арк. 236.

⁴ Там само, спр. 23, арк. 371 – 372.

водопостачанням через нестабільність електрозабезпечення¹. Зношеність внутрішньобудинкової мережі все частіше нагадувала про себе аваріями, через які водою не забезпечувалися цілі райони². За весь наступний рік не вдалося суттєво збільшити потужність міського водогону. У квітні 1945 р. місто отримувало приблизно 70 тис. м³ води на добу³.

Тісно пов'язаним з водопостачанням було функціонування каналізації. Наголосимо, що підземні комунікації під час війни майже не постраждали. Протяжність каналізаційної мережі міста на момент визволення, як і в 1941 р., становила близько 206 км⁴.

Однак, за два роки німецької окупації жодного разу не було проведено профілактичної чистки каналізації, тому вона була надзвичайно засмічена. У зв'язку з майже повною відсутністю водопостачання протягом 6 місяців після звільнення міста засміченість зросла ще більше. У той же час брак електроенергії спричинив те, що відкачка каналізаційних стоків насосними станціями не проводилась⁵. До того ж ситуацію ускладнював гострий дефіцит транспортних засобів та робочої сили. Якщо до війни у каналізаційній службі міста працювало 1000 робітників, то у травні 1944 р. лише 80.

Сукупність цих факторів призвела до того, що каналізація міста перебувала у катастрофічному стані. У травні 1944 р. було зафіксовано 160 випадків забруднень мережі проти 40 у той же період року до війни. Такий стан загрожував місту розвитком шлунково-кишкових епідемічних захворювань⁶.

---

¹ ДАК, ф. Р-1, оп. 4, спр. 49, арк. 122.

² Там само, спр. 28, арк. 56.

³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 2200, арк. 141.

⁴ Там само, спр. 555, арк. 74.

⁵ Там само, спр. 1296, арк. 7.

⁶ ДАК, ф. Р-1, Оп. 4, спр. 21, арк. 341.

З поліпшенням водо- та електропостачання, стан міської каналізації трохи покращився. Однак, навіть весною 1945 р. каналізаційна мережа могла пропускати не більше 60 тис. м³ водостоків на добу, тоді як у передвоєнний час її потужність становила 200 тис. м³. Щоправда ці показники залежали, головним чином, від водопостачання міста¹. Плата населення за користування каналізацією вносилася відповідно до норм споживання води за тарифом 25 коп.², а з липня 1944 р. – 30 коп. за 1 м³³.

Іншим важливим питанням, яке потребувало термінового вирішення відразу після звільнення Києва від окупантів, було опалення житлових приміщень.

Київські помешкання мали два основних види опалення: пічне та центральне. Будинки приватного сектору опалювалися виключно печами. Переважна більшість багатоквартирних будинків також мала пічне опалення. Лише незначна кількість багатоквартирних будинків Києва була оснащена системами центрального опалення. До війни у Києві нараховувалося 680 таких будинків⁴. Зважаючи на те, що загалом житлових будівель усупільненого сектора на 22 червня 1941 р. було близько 14 тис.⁵, можна зробити висновок, що центральним опаленням в довоєнний час користувалася досить незначна кількість киян, оскільки воно було не більше, ніж у 5% київських довоєнних багатоквартирних будинках.

Після вигнання окупантів у місті залишилося близько 500 будинків з центральним опаленням⁶. При цьому найбільша їх концентрація була у

---

¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 2200, арк. 142.

² ДАК, ф. Р-1, оп. 4, спр. 24, арк. 146.

³ Там само, спр. 28, арк. 236.

⁴ Там само, спр. 28, арк. 82.

⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 555, арк. 68.

⁶ ДАК, ф. Р-1, оп. 4, спр. 28, арк. 82.

центральных районах міста: Ленінському, Сталінському, Печерському. У Дарницькому ж районі не було жодної споруди з центральним опаленням¹.

Опалювальні системи потребували перевірки та ремонту різної складності. До того ж робота систем центрального опалення була просто неможливою у тогочасних умовах, оскільки не було налагоджено водопостачання та бракувало палива. Таким чином, взимку 1943 – 1944 рр. центральне опалення у київських будинках не функціонувало. Більшість тогочасних квартир була обладнана мурованими грубами. Однак, і вони у багатьох випадках потребували ремонту. Кияни масово почали користуватися тимчасовими металевими або цегляними печами.

Злободенним для більшості населення Києва стало питання пошуку палива. Наприкінці 1943 р. місто стикнулося зі справжньою паливною кризою. Мізерні запаси палива, які вдалося відшукати у щойно звільненому Києві, міською владою призначалися, насамперед, для установ та підприємств. Однак, далеко не завжди його встигали використати за призначенням. Наприклад, досить значну кількість палива (4 вагони антрациту та дров), яку було виявлено в Кіровському районі, було розкрадено мешканцями міста на власні побутові потреби². Взагалі, у перші дні після визволення міста, коли ще не було налагоджено належного нагляду за покинутими будинками та речами, багато дверей, віконних рам, дерев'яної підлоги, меблів згоріло у печах київських осель. Звичайно, дрова продавалися і на базарах, однак коштували вони досить дорого. За віз дров треба було віддати 1000 крб. і це при тому, що середня місячна зарплата службовця в Києві складала приблизно 400 крб. Часом мешканці міста їздили до навколишніх лісів на «самозаготівлю» дров³.

---

¹ ДАК, ф. Р-1, оп. 4, спр. 22, арк. 157.

² ДАКО, ф. П-1, оп. 3, спр. 2, арк. 29.

³ Малаков Д. В. Кияни. Війна. Німці... – С. 260, 269.

Ситуація наступного опалювального сезону 1944 – 1945 рр. не обіцяла набагато покращитися. За планом у 1944 р., до початку холодів, мали відремонтувати центральне опалення у 95 будинках. Проте на 16 жовтня 1944 р. підготувати до експлуатації вдалося лише 25 опалювальних систем¹. Між тим, через відсутність палива, навіть перевірку їх стану провести не вдалося². Місто було ним забезпечено лише на 36% від запланованої кількості. До того ж майже все наявне паливо призначалося на потреби шкіл, лікарень та комунальних підприємств³.

Як і минулої зими, кияни масово обладнували свої помешкання тимчасовими печами. Встановлювати їх можна було лише із дозволу інспекції Державного пожежного нагляду НКВС. Однак, дозвіл цієї інстанції зовсім не означав, що вони були безпечними у користуванні. Так, за опалювальний сезон 1944 – 1945 рр. було зафіксовано 296 пожеж, які спалахнули через несправність тимчасових опалювальних печей⁴.

Таким чином, цілком задовольнити потреби населення м. Києва у комунальних послугах до закінчення війни так і не вдалося. Це негативно позначалося на повсякденні киян.

Ще більше побут мешканців Києва ускладнювався особливостями співжиття різних осіб чи сімей в умовах комунальної квартири. Зазначимо, що в 1943 – 1945 рр. кімната в комуналці стала типовим помешканням для більшості киян. Життя в такій оселі передбачало спільне користування її загальними приміщеннями та обладнанням. До місць загального користування відносилися кухні, коридори, ванні кімнати, сходові майданчики тощо.

---

¹ ДАК, ф. Р-1, оп.4, спр. 33, арк. 295.

² ЦДАГО України, ф.1, оп.23, спр. 1196, арк. 41.

³ Там само, спр. 2197, арк. 40.

⁴ ДАК, ф. Р-1, оп. 4, спр. 41, арк. 46 – 48.

В епіцентрі господарського життя комуналки знаходилася кухня. Тут найчастіше доводилося стикатися господиням, які виконували трудові обов'язки домашні обов'язки. На кухні, як правило, впритул до стін розташовувалися столи мешканців. На столах розміщувалися нагрівальні прилади – «примуси» та «греци» (перший отримав назву від шведської фірми-виробника «Прімум», другий від німецької фабрики «Еріх і Грец»), що широко використовувалися для приготування їжі. Працювали вони на гасі, який мешканці комуналок зберігали безпосередньо в помешканні. Наголосимо, що іноді, зважаючи на дефіцитність пального та завбачливість киян, розміри цих запасів перевищували всілякі норми, а умови їхнього зберігання не відповідали жодним допустимим правилам.

На кухні, зазвичай, містилася і мурована піч загального користування, де також готували їжу. Розпалювали її вугіллям та дровами. Підлога біля неї обов'язково оббивалася залізом. Це робилося з міркувань безпеки, адже вугілля, яке часом випадало з печі, могло спричинити пожежу.

Інтер'єр комунальної кухні довершували підвісні настінні шафи та кілька табуретів.

У кухонному приміщенні також містилися запаси питної води. Місткості з водою дозволялося розміщувати лише тут. Їх не можна було ставити безпосередньо на підлогу, адже з часом це могло пошкодити фарбу, або навіть призвести до загнивання дерев'яної підлоги. Тож, діжки стояли на дерев'яних брусках, а відра – на табуретах¹.

Руйнація міського водогону та тривала робота з виведення його на довоєнні потужності робили проблемним централізоване постачання води в квартири будинків. Отож, мешканці комуналок були змушені запасатися нею.

З травня 1944 р. ситуація з централізованим водопостачанням значно покращилася. Водопровідну воду споживало вже 60% населення міста.

---

¹ ДАК, ф. Р-1, оп. 4, спр. 51, арк. 341.

Проте, через часті перебої з водопостачанням, запаси води не зникли з кухонь навіть тих квартир, які мали водопровід.

Найчастіше задовольняли потребу у воді мешканці багатоквартирних будинків через дворові водорозбірні крани (виходили назовні від водоміра з середини будинку, або ж знаходилися безпосередньо в дворі) та колонки. Воду дозволялося набирати у чітко встановлені години в присутності двірника чи чергового мешканця з числа домогосподарок. У зв'язку з цим двічі на день, вранці та ввечері, у дворах будинків вишиковувалися довгі черги за водою. Похід за водою відбирав у мешканців досить багато часу. До того ж наявність колонок та водорозбірних кранів у дворах не сприяла чистоті прибудинкових територій. Через відсутність каналізаційних зливів чи їх засміченість у дворах утворювалося багно. Взимку ж, коли стовпчик термометра опускався до -16 та нижче градусів, двори часом перетворювалися на ковзанки. Керівники будинків та двірники були зобов'язані не допустити замерзання труб і слідкували, щоб водорозбірні крани ніколи повністю не закривалися.

Проблеми у мешканців комуналок часто виникали і з роботою каналізації. Причиною цьому була як загальна засміченість каналізаційної мережі міста, так і їхні власні звички господарювання. Як фіксують документи, у 1943 – 1945 рр. домогосподарки нерідко для миття посуду використовували пісок чи попіл, а у раковину кидали сміття та лушпиння, що виводило з ладу будинкові каналізаційні системи¹.

Не менш складною була ситуація і з пранням. Найчастіше господині масово прали речі на кухні. Певний час міське житлове управління закривало на це очі, обмежуючись попередженнями, що такі дії були вкрай небажаними. На початку 1945 р. у пам'ятці-інструкції «Технічна експлуатація житлового фонду», виданій Київським міським житловим управлінням для керівників будинків, які мали стежити за станом державного

---

¹ ДАК, ф. Р-1, оп. 4, спр. 51, арк. 376, 340.

житлового фонду, зазначалося, що масове щоденне прання на кухні заборонене (хоча незначну кількість речей прати дозволялося), оскільки це призводило до поширення вологості і погіршення технічного стану будинків¹.

Невід'ємною складовою міської квартири, у тому числі й комунальної, була ванна кімната. Проте, у 1943 – 1945 рр. далеко не кожна київська комуналка мала належне обладнання цього важливого життєвого куточку. Так, у серпні 1944 р. санітарна інспекція міста попереджала про антисанітарію та загрозу висипного тифу, яка виникла в зв'язку з тим, що населення міста просто не мало можливості нормально помитися. За результатами перевірки вона повідомляла: «Нами було обстежено багато квартир, але жодної, або майже жодної працюючої ванни в будинках житлового управління немає. Найчастіше в приміщеннях ванн, немає навіть самих ванн, так як вони були зруйновані, або вивезені німцями. На сьогоднішній день більш як на 80% ванний фонд міста не працює»².

Мешканці комуналок повинні були дотримуватися певних правил користування ванною кімнатою. У цих приміщеннях, щоб уникнути розведення мокриць та паразитів, попередити поширення вологості, не дозволялося зберігати в купах без корзин чи валіз брудну білизну. Безпосередньо у ваннах заборонялося зберігати воду та будь-яку рідину. Щоправда, ця заборона часто порушувалася. Так, архівні документи зафіксували випадки, коли ванни до країв наповнювалися гасом, що робило окремі оселі вкрай пожежно небезпечними³.

В умовах тісноти комунальної квартири часто порушувалися і інші правила пожежної безпеки. Найбільшу загрозу таїли захащені різними пожитками коридори комуналок. Між тим, проходи у комунальній квартирі

---

¹ ДАК, ф. Р-1, оп. 4, спр. 51, арк. 342.

² ДАК, ф. Р-1, оп. 4, спр. 28, арк. 61.

³ ДАК, ф. Р-1, оп. 4, спр. 51, арк. 343.

мали бути вільними. У коридорах заборонялося складати будь-які речі. Однак, дотримуватися цих правил було досить важко. Перенаселеність кімнат часто не дозволяла зберігати всі речі безпосередньо у своєму помешканні, а гострий дефіцит усього найнеобхіднішого стримував людей від розставання з речами, які вийшли з ладу. Поламані речі та меблі не викидалися, а зберігалися на всякий випадок – з надією полагодити у майбутньому чи використати певну деталь. Такими предметами, як правило, і були заповнені коридори комуналок.

Більшість тогочасних київських квартир була обладнана стаціонарними мурованими печами для обігріву приміщень. Зважаючи на розселення родин у комуналці по окремих кімнатах, опалювальні печі часто встановлювалися у кожній із них. Вони мали свій термін експлуатації і потребували не лише періодичного чищення, а й перекладання. Траплялися випадки, коли печі для обігріву кімнат мешканці комуналок перетворювали на печі для приготування їжі, вмонтовуючи в них різне кухонне обладнання – духові шафи, плити, тощо. Однак, кувоварити безпосередньо в кімнаті комунальної квартири було суворо заборонено. У разі виявлення такої печі керівник будинку повинен був наполягати на її негайній ліквідації в його присутності¹.

Грубу для обігріву приміщення, як правило, не топили щодня. Температура 11 – 12°C, вважалося нормальною. А для досягнення таких показників термометра достатньо було протоплювати помешкання два рази на тиждень².

Стосовно інтер'єру кімнат комунальної квартири зазначимо, що помешкання киян у 1943 – 1945 рр. умебльовувалося за принципами, сформованими ще у передвоєнний час. Не маючи можливості при виборі меблів дотримуватися єдиного стилю, мешканці міста надавали перевагу функціональному призначенню меблів перед їх естетичною привабливістю.

---

¹ ДАК, ф. Р-1, оп.4, спр. 51, арк. 342, 345 – 347, 349.

² Малаков Д. В. Кияни. Війна. Німці... – С. 297.

Тому інтер'єр помешкань був небагатим і складався з невеликого набору різнотипних меблів. До того ж, умебльовуючи тісне приміщення кімнати в комуналці, кияни, як правило, обирали компактні речі. Таким чином, як і до війни, більшість київських осель мала наступні меблі: металеві односпальні ліжка, пофарбовані у блакитний, або коричневий колір з нікельованими деталями, стіл, стільці фабричного виготовлення з прямою спинкою, табурети, шифоньєр та буфет.

Меблі виробництва кінця 30-х років були позбавлені надмірних прикрас та оздоблення, вони, як правило, мали строгий геометричний орнамент. Однак, нерідко в одній оселі можна було зустріти, як аскетичні меблі радянського виробництва, так і багато оздоблені меблі дореволюційної доби¹.

Проте, за роки воєнного лихоліття далеко не кожна київська оселя змогла зберегти довоєнну обстановку. Евакуація, пожежі, переселення та пограбування в роки окупації спричинили масову втрату меблів населенням міста. Після визволення Києва меблі швидко перетворилися на гостродефіцитний товар.

Вирішення «меблевого питання» влада вбачала в організації збору бездоглядного майна. Ці заходи розпочалися вже в листопаді 1943 р. Меблі, накопичені таким чином у ресурсах міськради призначалися, насамперед, для задоволення потреб установ та організацій. Продаж меблів населенню мав відбуватися через торгівельні організації, яким районні фінансові відділи повинні були передати ці речі². На практиці ж продаж речей населенню за рішенням виконкому міськради найчастіше відбувався через районні фінансові відділи³. Зрозуміло, що це було доступно далеко не всім.

---

¹ Борисенко М. В. Житло і побут міського населення України у 20 – 30-х рр. ХХ століття: Монографія / М. В. Борисенко. – К.: Стилос, 2009. – С. 80, 84.

² ДАК, ф. Р-1, оп. 4, спр. 2, арк. 24.

³ Там само, спр. 11, арк. 36.

Найчастіше можливість купити меблі за такими рішеннями отримували високопосадовці, а також військова та інтелектуальна еліта Києва. Вони, до речі, зазвичай мешкали не в тісних кімнатах комуналок, а в окремих квартирах, а тому для умеблювання власних осель обирали досить громіздкі, проте зручні меблі. Часом ці речі їм надавалися навіть безкоштовно.

У квітні 1944 р. двом високопосадовцям: Герою Радянського Союзу генерал-полковнику та члену Військової Ради депутату ВР СРСР безоплатно було надано 4 столи, 5 двоспальних ліжок з матрацами, 3 шифоньєри, 3 дивани, 15 стільців, 2 люстри, 2 піаніно¹.

Траплялося, що високопосадовці облаштовували власні квартири за бюджетні кошти. У грудні 1944 р. керівному складу виконкому Київміськради (у кількості 13 чол.) було виділено по 2 – 3 тис. крб. кожному на умеблювання помешкань².

Наведемо приклад розкішної, як на той час, обстановки квартири військовослужбовця-киянина. Інтер'єр його помешкання створювали наступні речі: шафа, диван, стіл обідній, буфет, кухонна шафа, шифоньєр, стіл письмовий, дзеркало у жовтій дерев'яній оправі, люстра, гардеробна шафа, круглий стіл з мармуровою дошкою, п'ять дубових стільців, 12 різних картин тощо. Частину з цих речей йому вдалося зберегти з довоєнних часів, а частину – він придбав через райфінвідділ³.

Проте, так щастило далеко не кожному. Тим, хто втратив своє майно внаслідок пережитій військового часу найчастіше доводилося задовольнятися дуже скромною обстановкою. Зокрема, населення міста відчувало гостру потребу в ліжках. Тому в місті було організовано збір

---

¹ ДАК, ф. Р-1, оп. 4, спр. 16, арк. 29.

² Там само, спр. 39, арк. 204.

³ Там само, спр. 19, арк. 185.

ліжок, понівечених вогнем пожеж у центральній частині міста. Їх планувалося реставрувати та реалізувати серед населення¹.

Окрім меблів, киянам бракувало домашнього начиння, зокрема, посуду. На важливості цього питання наголошував навіть секретар ЦК КП(б)У Д. Коротченко: «Треба потурбуватися про забезпечення людей посудом – ложками, чашками, тощо. Люди були у становищі біженців і все, що мали – загубили»².

Важливою господарською потребою мешканців комунальних квартир була цілорічна необхідність заготовлювати дрова, оскільки їх використовували не лише для опалення приміщень, а й для приготування їжі. У межах будинку дрова дозволялося зберігати лише у спеціальних дров'яних сараях та підвалах. Зауважимо, що підвали мали далеко не всі будинки. До того ж багато з цих приміщень були просто не придатні для заготівлі дров, або ж використовувалися під житло чи для інших потреб. Дрова часто зберігали у квартирах, або під чорними сходами.

„Дров'яне питання” найчастіше вирішувалося саме на чорних сходах. Зазначимо, що багато київських комунальних квартир знаходилися в будинках, споруджених ще до революції 1917 р. На той час при будівництві враховувалося, що господарі користуватимуться послугами хатніх робітниць, а тому входи в будинки робили різні – парадний для мешканців та чорний для прислуги. Вхід до квартири з чорних сходів вів відразу до кухні. Тож поруч з кухнею було зручно займатися дровами. Для рубання та пиляння дров мешканці комуналок мали використовувати великі колоди. Однак, цього правила дотримувалися далеко не всі. Краї кам'яних, бетонних, а іноді і дерев'яних сходів не завжди витримували цього випробування. Наголосимо, що траплялися випадки, коли дрова рубали на порогах та підлогах кухонь,

---

¹ ДАК, ф. Р-1, оп. 4, спр. 23, арк. 325.

² ЦДАГО, ф. 1, оп. 23, спр. 539, арк. 15.

кімнат, коридорів та навіть на підвіконнях. Безумовно, житловий фонд за таких варварських дій зазнавав серйозних руйнувань.

Мешканці комунальних квартир мали також проблему з нагромадженням сміття. Вона, очевидно, мала поширений характер. У пам'ятці «Технічна експлуатація житлового фонду» керівникам будинків рекомендувалося звертати на це особливу увагу при перевірці санітарного стану помешкань. Там, зокрема, зазначалося: «Викидати сміття з кухонь на сходовий майданчик чорних сходів заборонено. Це крім антисанітарії призводить до вогкості штукатурки стін, особливо в кутах, куди часто змітають чи просто викидають сміття». «Сходовий майданчик не повинен слугувати місцем звалища домашнього сміття». «Сміття має зберігатися в тарі: мокре – у відрах, сухе – в корзинах»¹.

За дотриманням правил господарювання мешканцями комунальних квартир слідкували керівники будинків. Вони були зобов'язані відвідувати кожну квартиру й перевіряти кімнати її мешканців та місця загального користування не рідше, аніж раз на 2 – 3 місяці. Для безперервного контролю за дотриманням правил господарювання у кожній комунальній квартирі призначалися відповідальні по квартирі. Пам'ятка для керівників будинків рекомендувала обирати на цю роль відповідальних та охайних мешканців квартир. Найбільш бажаним вважалося залучення до цієї роботи домогосподарок, які більшу частину часу проводили вдома. Відповідальні по квартирі затверджувалися рішенням виконкому відповідної районної Ради і, тим самим, набували статусу офіційних представників влади².

До обов'язків відповідальних по квартирі входили контроль за побутовими аспектами життя, а також повідомлення кербудів про житлову ситуацію всіх мешканців квартири та про випадки порушення ними правил

---

¹ ДАК, ф. Р-1, оп. 4, спр. 51, арк. 339, 340, 342, 350, 352.

² Там само, арк. 335, 380.

прописки (тобто довготривале перебування у помешканні сусідів сторонніх осіб), тощо¹.

Отже, мешканці комунальних квартир жили під постійним контролем влади, здійснюваним її представниками – відповідальними по квартирі. За таких умов недбалість сусідів по комунальній квартирі непоміченою ніколи не залишалася. В окремих випадках мешканців, які порушили встановлені правила господарювання та були винні у руйнуванні житлового фонду, притягали до відповідальності перед житловим товариським судом. Ця інституція була запроваджена у передвоєнний час і відновила свою діяльність у досліджуваній період. Товариські суди обиралися на зборах мешканців відповідного домоуправління. Вибори таких судів та їх робота проходили під керівництвом місцевого народного судді. Обрані голова суду та його заступник затверджувалися районною Радою депутатів трудящих. Рішення суду з зазначенням покарання винного мешканця вивішувалося на видних місцях. Особливо злісних руйнівників державного житлового фонду могли навіть виселити з помешкання. Однак, такі рішення приймав вже народний суд². Що стосується випадків, коли винного у пошкодженні приміщення або обладнання квартири виявити не вдавалося, то тут вступав у дію принцип кругової поруки – вартість ремонту оплачували порівну всі мешканці квартири³.

Такий тотальний контроль особистого життя киян зі сторони представників влади впливав на створення специфічного мікроклімату комунальної квартири. Проте його визначальною ознакою була особливість співжиття під одним дахом, як правило, не пов'язаних між собою родинними зв'язками осіб.

---

¹ ДАК, ф. Р-1, оп. 4, спр. 52, арк. 257.

² Там само, спр. 51, арк. 382, 387.

³ Там само, спр. 52, арк. 256.

Проблемі сусідських стосунків у комунальній квартирі присвячено значний масив вітчизняної та зарубіжної наукової та художньої літератури, проілюстровано цей аспект радянської повсякденності і у кінематографі. Тож, зосередимося не на типових прикладах побутових непорозумінь, що характерні для мікроклімату комунальних квартир різних часів, а на аспектах, притаманних саме для періоду 1943 – 1945 рр.

У зазначений час поширеною проблемою, яка значно впливала на морально-психологічний стан мешканців київських комунальних квартир, була нестабільність житлової ситуації. Вона характеризувалася масовими ущільненнями, постійними перевітками на предмет надлишкової житлової площі, а також конфліктами довоєнних та нових мешканців, які нерідко змушені були поділяти спільне помешкання.

Так, мешканці комуналок постійно перебували у напрузі через загрозу втратити частину свого житлового простору. Квартири інспектувалися на предмет надлишкової житлоплощі різними комісіями. Мешканці комуналок зобов'язані були допускати інспекторів до власних кімнат безперешкодно, вони виявлялися незахищеними у випадку вимоги владних органів поступитися частиною житла. Тож, спокійно налагоджувати побут власникам «зайвих» квадратних метрів, виявлялося неможливим¹.

Зрештою, на цю проблему звернула увагу і влада міста. На початку травня 1945 р. голова виконкому Київміськради Ф. Мокієнко наголошував: «Говорити, що ущільнення завершено не можна. Проте масове тероризування громадян варто припинити. Ці постійні комісії та підкомісії нікуди не годяться. Треба нарешті дати громадянам можливість спокійно жити... не сіпайте людей даремно, не турбуйте там, де не треба. Оскільки, часто трапляється, що через одного якогось незаконно заселеного громадянина, ми тероризуємо сотні громадян»².

---

¹ ДАК, ф. Р-1, оп. 4, спр. 52, арк. 253.

² Там само, спр. 54, арк. 175.

Поширеною проблемою було життя в одному помешканні довоєнних та нових мешканців. Часто колишні господарі могли зайняти лише частину довоєнного житла. Можна лише уявляти яка морально-психологічна атмосфера була у таких домівках. Навряд чи старі мешканці, вважаючи себе законними власниками, могли спокійно поділяти житло з новими.

Наприклад, постійні сварки точилися між сім'ями Клеткіних та Веверко. Веверко, як довоєнні мешканці змогли відвоювати своє помешкання. Однак, Клеткіним було дозволено займати прохідну кімнату. Не бажаючи ні з ким поділяти свою, як вони вважали, житлову площу, старі пожилці всіляко тероризували нових: пересували в їхній кімнаті речі, коли нікого не було вдома, влаштовували фіктивні пограбування, ламали замки, погрожували родині Клеткіних виселенням. У відповідь останні просто зачинили свою кімнату, змушуючи родину Веверко додому влізати через вікно¹.

Зрозуміло, що така атмосфера не дає підстав говорити про домашній затишок, спокій та відчуття захищеності – все те, чого шукає людина, приходячи додому після трудового дня.

Отже, руйнація комунального господарства значно ускладнювала життя киян. У 1943 – 1945 рр. темпи відновлення комунальної інфраструктури були незначними через гострий брак матеріальних ресурсів та робочої сили. Ще більше побут киян ускладнювався особливостями співжиття в умовах комунальної квартири. Вимушена потреба спільного користування загальними приміщеннями створювала низку побутово-господарських проблем і викликала необхідність встановлення офіційних правил господарювання. Контроль за їх дотриманням здійснювали відповідальні по квартирі та керівники будинків. Життя під наглядом, нестабільність житлової ситуації та необхідність поділяти свій житловий простір з сусідами створювали в комунальній квартирі специфічний мікроклімат.

Перенаселеність комуналок не сприяла дотриманню киянами правил експлуатації житла. Необізнаність з елементарними правилами гігієни

---

¹ ЦДАГО України, ф.1, оп. 23, спр. 2192, арк. 16 – 17.

приміщення, а не рідко й небажання їх виконувати, ускладнювали й без того непросте воєнне повсякденне життя мешканців київських комуналок. Великі труднощі мешканці міста відчували через брак меблів та домашнього начиння. Всі ці обставини додавали напруженості у щоденний побут киян.

* * *

На час визволення Києва від нацистів у столиці було зруйновано близько четвертої частини довоєнного житла. В умовах війни ремонтувалися вцілілі та найменш пошкоджені об'єкти. Відновлення житла в місті за гострого дефіциту коштів, будівельних матеріалів та кваліфікованої робочої сили мало характер капремонту. Незважаючи на значне зменшення кількості населення та відносно незначні руйнування житлового фонду, місто охопила житлова криза, яку місцева влада намагалася вирішувати різними способами, у тому числі й шляхом ущільнення вже заселених комунальних квартир. Відчутні преференції у наданні комфортабельного житла мала тогочасна номенклатура.

Житлові умови киян ускладнювалися й незадовільним станом комунального обслуговування. Відповідні «профільні» підприємства через руйнацію, брак палива, води та інші обставини не могли задовольнити потреби столичних мешканців, кількість яких швидко зростала.

РОЗДІЛ 3

ЗАДОВОЛЕННЯ ПОТРЕБ ЖИТЕЛІВ МІСТА У ПРОДУКТАХ ХАРЧУВАННЯ

3.1. Забезпечення киян продовольчими товарами

З перших днів визволення Києва від гітлерівських окупантів перед партійно-радянськими органами влади гостро постало питання забезпечення населення міста продуктами харчування. Вирішення цієї важливої життєвої проблеми наряду залежало від темпів запровадження системи нормованого продовольчого постачання у місті, відновлення функціонування продовольчої торгівельної мережі.

Карткова система постачання населення продуктами харчування не була винаходом суто військового часу. Вона запроваджувалася у колишньому Радянському Союзі кілька разів. Останній раз перед війною картки на продукти харчування було введено на початку 1930-х рр. і скасовано 1 вересня 1935 р¹. З початком радянсько-німецької війни нормоване постачання було запроваджено в СРСР знову. Найраніше картки було введено в Москві (липень 1941 р.). В УРСР продуктові картки у вересні 1941 р. з'явилися у містах та селищах Донбасу². Однак, подальшому поширенню нормованого постачання на території України завадив стрімкий наступ німецьких військ.

Зі звільненням території УРСР від нацистських загарбників карткова система у містах республіки відновлювалася чи вводилася там, де її не встигли запровадити до окупації. Підставою для таких дій був наказ наркомату

---

¹ Вронська Т. Дія карткової системи в Україні у воєнні та повоєнні роки (1941 – 1947 рр.) / Т. Вронська // Сторінки воєнної історії: Зб. наук. статей. – К.: Інститут історії України НАН України, 1998. – Вип. 2. – С. 163.

² Любимов А. В. Торговля и снабжение в годы Великой Отечественной войны / А. В. Любимов – М.: Экономика, 1968. – С. 21 – 22.

торгівлі СРСР № 380 від 13 листопада 1942 р. про впорядкування карткової системи на хліб та деякі промислові та продовольчі товари¹.

Державні заходи з постачання населення Києва нормованими продуктами харчування розпочалися відразу після визволення столиці УРСР 6 листопада 1943 р. За спогадами очевидців у перші дні вдалося налагодити забезпечення населення міста (яке на той час становило 70 тис. осіб) лише добовими 200 грамами хліба. Видавали хліб безоплатно через розподільчі пункти².

Допоки у повному обсязі не було розгорнуто нормоване постачання через державну торговельну мережу, єдиним місцем, де кияни могли придбати продукти, був ринок. У місті нараховувалося 13 основних ринків: Галицький, Бессарабський, Житній, Сінний, Володимирський, Куренівський, Лук'янівський, Деміївський, Печерський, Солом'янський, Святошинський, Слобідський та Дарницький³. У документах партійно-радянських органів та у спогадах киян вони продовжували носити традиційну радянську назву – колгоспні ринки. Торгували на ринках, які працювали щодня, колгоспники, одноосібники та інші неорганізовані особи⁴. На базарах в наявності були практично всі необхідні продовольчі товари. Проте, ціни на них були надто „кусючими”. У листопаді 1943 р. базарний кілограм житнього борошна коштував 47, пшеничного – 72, пшона – 45, гречки – 105 крб. Не дешевими були овочі. Свіжа капуста вартувала 15, буряки – 16, а цибуля – аж 77 крб. за

---

¹ Гальченко С. І. Міське населення Центральних областей України в умовах нормованого постачання (1943 – 1947 рр.): Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 – історія України / С. І. Гальченко. – Черкаси, 2007. – С. 39.

² Малаков Д. В. Кияни. Війна. Німці... – С. 167.

³ ДАК, ф. Р-106, оп. 6, спр. 2, арк. 160.

⁴ Там само, спр. 3, арк. 201.

кілограм. За кілограм сала потрібно було заплатити 825, масла вершкового – 640, за літр олії – 575, молока – 23, а десяток яєць – 125 крб¹.

За скрути з грошима киян рятували неодмінно присутні на базарах «товкучки» та «барахолки». Там, за воєнного лихоліття, як і за часів окупації, так і після визволення, кияни, щоб прогодувати себе і родину, продавали чи обмінювали своє майно на харчі, часто віддаючи цінні речі за безцінь.

Нестача продовольства та високі ціни на нього диктували якнайскоріше відновлення державної торгівельної мережі, де б кияни могли викупити нормовані продукти.

У перші ж дні після визволення міста відновив роботу Київський міський відділ торгівлі. Розпочалося розгортання торгівельних закладів міста. Оскільки їх робота була спрямована виключно на отоварювання продовольчих карток потрібно було провести низку підготовчих заходів: обчислити та згрупувати населення, надрукувати картки, виявити запаси продовольства у місті та завезти його необхідну кількість, створити міські плануючі, розподільчі, контролюючі органи. Зрозуміло, що це вимагало певного часу.

13 листопада 1943 р. відбулася нарада у секретаря ЦК КП(б)У Д.Коротченка, де при обговоренні питань, пов'язаних із становищем у Києві, насамперед зверталася увага на проблеми торгівлі продуктами харчування. На нараді лунали пропозиції відновити приватну торгівлю («Доведеться знайти людей, які торгували при німцях, і дозволити їм продовжувати торгівлю»), яка могла б, хоч якимось чином, зняти напругу поки не буде налагоджено роботу державної торгівельної мережі². Очевидно, що до цієї пропозиції дослухалися. 21 листопада 1943 р. газета «Київська правда» повідомляла: «Щоб полегшити важкий стан населення дозволено в широких розмірах приватну торгівлю. Всі власники крамниць та майстерень і всі

---

¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 679, арк. 55.

² Там само, спр. 539, арк. 10.

бажаючі закликаються до відкриття своїх підприємств і до організації нових»¹. У грудні 1943 р. у Києві працювало вже 124 кіоски, в яких була організована приватна торгівля².

16 листопада 1943 р. за наказом міського торговельного відділу було створено районні харчові торги, які відповідали за обслуговування населення у межах ввірених їм районів міста – Сталінського, Ленінського, Печерського, Молотовського, Кагановичського, Залізничного, Жовтневого, Подільського, Дарницького. Наприкінці листопада 1943 р. активну роботу розгорнули районні контрольно-облікові та карткові бюро. Зокрема, було проведено інвентаризацію довоєнних торговельних приміщень та зібрано інформацію по районах міста щодо контингенту населення³. Важливим завданням, що постало перед новоствореними картковими бюро було групування мешканців міста.

Карткова система передбачала чіткий розподіл населення на 4 групи, відповідно до яких встановлювалися місячні та денні норми споживання продуктів: робітники, службовці, утриманці та діти до 12 років.

Крім того, норми постачання диференціювалися в залежності від важливості роботи, яку виконувало населення для народного господарства та обороноздатності країни. Таким чином, робітники важкої промисловості, машинобудування, чорної та кольорової металургії, електропромисловості, транспорту, тощо, а також службовці, прирівняні до них, забезпечувалися за вищими нормами.

Наступним завданням, що постало перед картковими бюро, була безпосередня підготовка продуктових карток відповідно до визначених груп та їх поширення серед мешканців міста. Розподіл карток для працюючого населення, а також для їхніх утриманців та дітей здійснювався через

---

¹Про постачання населення м. Києва // Київська правда. – 1943. – № 10 – С. 4.

²Вронська Т.В. В умовах війни... – С. 50.

³ДАК, ф. Р-106, оп. 6, спр. 1, арк. 10, 21.

установи та підприємства. Було налагоджено видачу карток і через будинкоуправління, де їх, головним чином, отримували непрацюючі кияни (утриманці та діти, якщо члени родини не отримували на них картки на місцях роботи). Працевдатне, однак непрацююче, населення та приватні торговці карток не отримували¹.

Зазначимо, що до завершення цієї підготовчої роботи населення Києва забезпечувалося продуктами харчування за списками та разовими талонами.

Найперше було організовано постачання киян хлібом. З грудня 1943 р., коли населення міста зросло майже до 200 тис. осіб², робітникам почали виділяти по 400 г, а службовцям, утриманцям та дітям по 300 г хліба на добу³. Поступово ці норми збільшувалися і на початку 1944 р. досягли тогочасних загальнодержавних норм. Відтоді робітники отримували 500 - 700 г., службовці 400 – 450 г (в залежності від важливості галузі виробництва), утриманці та діти – 300 г хліба щодня⁴.

Інші продукти харчування (м'ясо-риба, жири, макарони та крупи, цукор), передбачені системою нормованого постачання, спочатку отримували лише працюючі кияни за десятиденними разовими талонами. Все населення міста вдалося охопити нормованим постачанням лише з лютого 1944 р., коли кількість киян сягнула вже 305 тис. чол.⁵

Що стосується норм на ці продовари, то громадяни, віднесені до групи робітників, визначених спеціальним списком, які працювали на провідних підприємствах, отримували на місяць: м'яса-риби – 2200 г, жирів – 600 г, круп і макаронів – 1500 г., цукру – 500 г, в інших випадках робітнича місячна норма складала – 1800 г, 400 г, 1200 г, 400 г на місяць. Службовці забезпечувались

---

¹ ДАК, ф. Р-106, оп. 6, спр. 2, арк. 26.

² Київ у дні нацистської навали... – С. 72.

³ ДАК, ф. Р-106, оп. 6, спр. 1, арк. 28.

⁴ Любимов А. В. Торговля и снабжение... – С. 28 – 29.

⁵ Вронська Т. Дія карткової системи в Україні... – С. 170.

відповідно – 1200, 300, 800 і 300 г; утриманці – 500, 200, 600 і 200 г; діти – 400, 300, 800, 300 грамами названих продуктів на місяць¹.

Особливим чином було організовано забезпечення нормованими продуктами відповідальних працівників та високопосадовців. Відповідно до постанови РНК СРСР від 12 липня 1943 р. «Про постачання керівних працівників партійних, комсомольських, радянських, господарських і профспілкових організацій» керівництво союзних республік, у тому числі УРСР, було розподілено на три групи для постачання продуктами харчування. До першої групи відносилися партійні, комсомольські, радянські та профспілкові керівники республіканського та обласного рівнів. Вони отримували продовольчі картки за групою робітників «особливого списку» (працюючі на провідних підприємствах оборонної та важкої промисловості) та забезпечувалися за наступними нормами: 2200 г м'яса і риби, 600 г жирів, 1500 г круп і макаронів на місяць.

До другої і третьої групи потрапило міське та районне керівництво, а також керівний склад господарських організацій. Вони отримували продовольчі картки за групою робітників промисловості, транспорту і зв'язку, тобто забезпечувалися за нормами: 1800 г м'яса і риби, 400 г жирів, 1200 г круп і макаронів на місяць².

Вище ж керівництво радянських і партійних органів постачалося за підвищеними нормами (таке забезпечення отримували шахтарі та робітники сталепрокатних, гарячих та шкідливих цехів): 3500 - 3200 г м'яса і риби, 900-600 г жирів, 2000 - 1500 г круп і макаронів³. До того ж зазначений контингент отримував додаткове (лімітне) забезпечення без зарахування до карткових норм. Навесні 1944 р. у Києві нараховувалося 459 керівних працівників, які отримували таке додаткове постачання за нормами I-ї групи, 900 – II-ї і 1350 –

---

¹ Любимов А. В. Торговля и снабжение... – С. 30.

² Там само. – С. 28 – 30.

³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 676, арк. 194.

III-ї групи¹. Керівники, віднесені до I-ї та II-ї груп постачалися ще й сухими пайками².

Наголосимо, що нормована система постачання була організована за принципами закритої торгівлі. Для кожного торгівельного закладу чітко визначався контингент населення. Викупити продукти за наявності картки кияни могли лише в тому магазині, до якого були прикріплені.

Хлібні та продуктові картки населенню видавалися на місяць. З 1 січня 1943 р. вони друкувалися за єдиними формами. Картки мали умовні позначки категорій та груп постачання, найменування республіки, краю, області, міста із зазначенням року і місяця, на який видана картка на хліб та продовольчі товари. Кожна з них мала вигляд аркуша, який містив відрізнi квадратики одноденної норми, об'єднані за декадами. У нижній частині картки – «прикріпному талоні» – вказувалися місяць і рік, а також місячна норма. У верхньому лівому кутку (або у правому) під узагальнюючою графою «стандартна довідка» містилися дані про власника документа: прізвище, ім'я та по батькові, дані паспорта, адреса, а також наявність утриманців та їх кількість. Ці ж дані містив і «контрольний талон», який здавався працівниками торгівлі до контрольно-облікових бюро на підтвердження реалізації нормованих товарів³.

Крім щоденних талонів на хліб, до хлібної картки входили безіменні талони, призначені для відпуску інших товарів: сірників, чаю, цигарок, горілчаних виробів, дріжджів, оцту, солі тощо. Щомісяця наказом міського відділу торгівлі оголошувався номер безіменного талону хлібної картки, за яким можна було придбати відповідний товар, у встановлених цим же наказом

---

¹ Гальченко С. І. Міське населення Центральних областей України в умовах нормованого постачання... – С. 84.

² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 677, арк. 11 – 12.

³ Гальченко С. І. Міське населення Центральних областей України в умовах нормованого постачання... – С. 45.

нормах. Продаж продуктів та товарів, що не були передбачені наказом на певний місяць було заборонено¹.

Ціни в магазинах на нормовані продукти харчування залишалися фіксованими та невисокими увесь період існування карткової системи. Так, 1 кг житнього хліба коштував 0,65 – 0,75 крб., пшеничного – 1,10 – 1,50 крб., пшона 1-го ґатунку – 1,50 – 1,85, крупи гречаної 1-го ґатунку – 3,80 – 4,05, макаронів 1-го ґатунку – 3,20 – 3,30, м'яса – 10,50 – 10,80., масла 1-го ґатунку – 21,50 – 22,00, риби судак 1-го ґатунку – 4,70 – 6,00, цукру рафінаду колотого – 5, літр олії рафінованої – 13,00 карбованців².

Мізерна кількість продуктів, яку можна було купити за картками, неминуче штовхала киян на пошуки додаткових джерел харчування. Половину свого раціону городяни доповнювали до кінця війни продуктами з базару. Однак, ціни на київських ринках і через півроку після визволення, не зважаючи на деяке падіння, залишалися високими. У травні 1944 р. на ринках кілограм житнього борошна коштував 30, пшеничного – 45, пшона – 40, гречки – 60, капусти свіжої – 50, цибулі – 40, буряка – 20, яловичини – 130, сала – 400, масла вершкового – 350, літр олії – 240, молока – 35, десяток яєць – 50 карбованців³.

Володіючи інформацією щодо вартості продуктів харчування та доходів киян, можемо встановити наскільки доступними були продтовари для населення міста. Наприклад, сім'я з трьох чоловік: жінки-службовця та двох дітей (типова родина, оскільки більшість чоловіків ще знаходилася на фронті) за 30 днів в середньому отримувала 30 кг хліба, 2 кг м'яса-риби, 900 г жирів,

¹ ДАК, ф. Р-106, оп. 6, спр.11, арк. 257.

² Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (др. пол. 1940-х – середина 1950-х рр.): У 2 кн., 3 ч. / відп. ред. В. М. Даниленко. – К., 2010. – Кн. 1, Ч. 1 – 2. – С. 304.

³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 679, арк. 55.

2,4 кг круп та макаронів, 1,4 кг цукру. Викупити ці продукти за картками коштувало приблизно 70 – 80 крб. на місяць.

Середня місячна зарплата службовця складала 300 – 450 крб.¹ Відрахування та податки з заробітної плати складали тоді близько 25 – 30%, а разом зі сплатою вартості комунальних послуг виходило, що віддати треба було 40 – 50% від заробітку². Тобто «чистими» службовець міг отримати приблизно 150 – 270 крб. Отоваривши продуктові картки на місяць для сім'ї з 3-х чоловік, від заробітної плати залишалося від 70 до 200 крб., або й менше. З цього приводу наведемо уривок з листа киянки Є. Малакової, яка мала двох дітей та заробляла в місяць 325 крб., адресованого чоловікові у березні 1944 р.: «Сьогодні в получку я отримала 3 карбованці – великі відрахування: харчування, займ тощо. Дуже засмутилася. Так працювати, і в результаті одержати 3 карбованці»³.

До того ж на гарантований державою продуктовий набір, навряд чи можна було прожити місяць. Це змушувало киян доповнювати свій раціон продуктами з базару. Зважаючи на ринкові ціни, отриманого залишку зарплати (якщо він був) вистачало хіба що на купівлю овочів. Таким чином, харчуватися з базару в ті часи було вельми важко і найчастіше виходило лише шляхом продажу чи обміну власних речей, або продуктів, отриманих за картками. Слід також врахувати, що окрім їжі треба було купувати промислові товари щоденного вжитку та одяг.

Таким чином, ситість людини на пряму залежала від її платоспроможності. Тому видається справедливим твердження, що той, хто більше заробляв, краще харчувався. Так, працівники на відповідальних посадах отримували тоді 500 – 600 крб. Найбільші зарплати були у керівників

---

¹ ДАК, ф. Р-106, оп. 6, спр.2, арк. 112 – 113.

² Повоєнна Україна: нариси соціальної історії... – С. 316.

³ Малаков Д. В. Кияни. Війна. Німці... – С. 220.

державних установ та їх заступників. Вони отримували – 800 – 1000 крб.¹ Однак, киян, які мали такий місячний дохід було небагато. Поряд з цим прибиральниці та сторожі мусили виживати на зарплату розміром 120 – 150 крб.² До того ж близько половини місячного заробітку «з’їдали» податки та всілякі відрахування. 100 – 250 крб. в середньому отримували пенсіонери. Студенти могли розраховувати на стипендію у 100 крб.³ Звичайно, рівень доходів, умови життя, склад родин, а відповідно потреби та витрати були різними у кожному окремому випадку. Однак, з впевненістю можна вважати, що за умови мізерної кількості продуктів, що можна було придбати через державну торговельну мережу та дорожнечі на базарах, більшості киян вдавалося задовольнити лише фізіологічний мінімум потреб у харчах.

Стосовно державної торговельної мережі зазначимо, що вона була неоднорідною. Продуктові магазини міста підпорядковувалися низці державних торговельних організацій. Швидкий приріст населення міста викликав прискорене зростання кількості як самих організацій, так і торговельних закладів у їх складі. На 1 квітня 1944 р. у місті нараховувалося 45 торговельних організацій, яким підпорядковувалася торговельна мережа з 566 магазинів. У травні 1944 р. число жителів у місті зросло до 420 тисяч⁴. Відповідно, у червні 1944 р. кількість торговельних організацій збільшилася до 75, а торговельних одиниць в них до 965. У листопаді 1944 р. 461 тис. киян обслуговували 142 торговельні організації (9 районних торгів, 96 відділів робітничого постачання та 37 інших об’єднань), яким підпорядковувалися 1155 торговельних закладів⁵.

---

¹ ДАК, ф. Р-106, оп. 6, спр. 2, арк. 112 – 113.

² Там само, ф. Р-107, оп. 1, спр. 1, арк. 46.

³ Гальченко С. І. Міське населення Центральних областей України в умовах нормованого постачання... – С. 50.

⁴ Київ у дні нацистської навали... – С. 72.

⁵ ДАК, ф. Р-1, оп. 4, спр. 37, арк. 120.

Наголосимо, що основна маса пересічних киян отоварювала свої продуктові картки у магазинах районних харчових торгів та відділів робітничого постачання – ОРСів (найчастіше використовують російську аббревіатуру).

Останні були важливою складовою системи нормованого постачання населення. Вони мали подвійне підпорядкування: міському відділу торгівлі та безпосередньо установі чи підприємству, працівників якого обслуговували. Магазины та їдальні ОРСів дещо краще забезпечували потреби працюючого населення. Крім постачання з державних ринкових фондів, ОРСи мали власну продовольчу базу переданих їм радгоспів, а також були власниками підсобних господарств, городів, організували вилов риби, виробництво різноманітних товарів, проводили децентралізовані заготівлі та закупівлі. Продукція підсобних господарств розподілялася між працівниками підприємства понад карткові норми і була значною підтримкою для робітників та службовців.

Незважаючи на це, якість обслуговування населення як в магазинах райхарчоторгів, так і в ОРСівських закладах торгівлі залишала бажати кращого. Найбільші проблеми виникали із постачанням населення хлібом. Норми на цей продукт були щоденними, що потребувало високої організації роботи на кожному етапі – від виробництва, транспортування до продажу покупцеві. Брак борошна, транспортних засобів, пального нерідко призводили до зриву постачання. Не дивлячись на те, що час роботи хлібних магазинів був встановлений з сьомої години ранку до сьомої вечора, отримати денну норму хліба було не так легко. Поширеними стали черги, які виникали через несвоєчасне завезення хліба до торгівельної мережі. Влада намагалася боротися із цим явищем. Зокрема, Київський міський відділ торгівлі запровадив практику нічного завезення хлібу та зобов'язав магазини завжди мати перехідні запаси хліба у кількості, що дорівнювала б не менше половини норми для прикріпленого контингенту. Однак, далеко не завжди

були можливості виконувати ці накази¹. До того ж до торгівельної мережі часто потрапляв неякісний хліб. Це траплялося через недодержання вимог при виробництві, а також через порушення правил транспортування. Хліб, як правило, перевозився в антисанітарних умовах, на випадковому, не прилаштованому транспорті без спеціальних будок, що призводило до його деформації. Не завжди дотримувались санітарних вимог і у самих магазинах. Продавці нерегулярно проходили медогляд та не підтримували належної чистоти на прилавках та полицях². Поширеними були випадки розкрадання хліба. У магазинах практикувалася видача хліба за записками та наперед вирізаними талонами, що було суворо заборонено. У низці київських магазинів було зафіксовано обважування в середньому на 20 – 30 г та обрахунок покупців. Навіть були випадки продажу хліба через державну торгівельну мережу за спекулятивними цінами. Зазначимо, що розкрадання часом відбувалися не з волі працівників торгівлі. До цього призводили махінації при видачі карток. Так, будинкоуправління видавали картки не прописаним особам, а організації отримували хлібні картки для працівників, яких не було в їхньому штаті. Подібні проблеми спостерігалися також при реалізації інших продуктів харчування.

Не варто також думати, що в магазинах був присутній вибір продтоварів. Покупець мусив брати лише те, що пропонувалося. До того ж часто використовувалися замінники. Замість м'яса-риби видавали м'ясні чи рибні консерви, цукор замінювали на кондитерські вироби погіршеної якості тощо. Про замінники магазин повідомляв прикріплений контингент, вивішуючи оголошення з еквівалентом заміни продуктів³.

Не сприяв покращенню якості обслуговування населення і наказ Київського міського відділу торгівлі від 16 червня 1944 р., який через

---

¹ ДАК, ф. Р-106, оп. 6, спр. 2, арк. 66.

² Там само, спр. 3, арк. 235.

³ Там само, спр. 11, арк. 73 – 76.

відсутність дрібної монети, зобов'язав магазини міста видавати покупцям решту поштовими марками¹. Відмінено цей наказ було лише навесні 1945 р².

Зазначимо, що сучасники тих подій, розповідаючи про нормовану систему постачання, неодмінно згадують величезні черги: «Карткова система... доводилося довго стояти в чергах, щоб вчасно отримати хліб, продукти. На Саксаганського магазин був, до якого ми були прикріплені... Займали чергу ввечері, або вночі, приблизно об одинадцятій годині. Нам на руці, на долоні, хімічним олівцем писали номер в черзі, наприклад, сорок другий. А я сорок першого знаю, сорок третього знаю... [Питаю]: «Мені холодно, можна піти додому погрітися?», – «Ну йди, потім я піду». Так йдеш на годину, півтори, стакан чаю вип'єш, потім знову стоїш в черзі, щоб пайок отримати». Інший респондент згадує, що нерідко у чергах виникали конфліктні ситуації. «Черги тоді були за хлібом і за продуктами... карткову систему ввели... Я була за це відповідальна, треба було годувати нас, бо мама знову пішла на роботу. В чергах часто кричали: «Ах, ти німецька вівчарка!», – на тих, хто був тут в окупації. І образи, і бійки дуже серйозні часто були. Це в чергах на Хрещатику», – розповідає очевидець³.

Дещо кращою була якість обслуговування в особливих торговельних закладах, зорієнтованих на обслуговування чітко визначених груп населення. Так, через магазини Гастрономторгу отоварювали свої картки партійні працівники, працівники наркоматів, республіканських та обласних організацій, творча та наукова еліта, донори крові тощо. Магазини Гастрономторгу №№ 1 – 4 розпочали свою роботу вже на початку січня

---

¹ ДАК, ф. Р-106, оп. 6, спр. 2, арк. 231.

² Там само, спр. 11, арк. 129.

³ Центр усної історії КНУ ім. Т. Шевченка, колекція 1, од. зб. 38, арк. 16; од. зб. 61, арк. 8.

1944 р. У цей же час проводилася підготовча робота до відкриття 5-го та 6-го магазинів¹.

У магазині № 1 (вул. Хрещатик, 56) за спеціальними перепустками обслуговувалися науковці зі званням професора, доцента, завідувачі кафедр та кандидати наук, члени спілки письменників, а також заслужені артисти у загальній кількості 2 243 особи. До магазину № 2 по вул. Кірова, 2 (тепер вул. Петра Сагайдачного) була прикріплена приблизно така ж кількість киян, серед яких були працівники міськкому та обкому партії, міського й обласного виконкомів, наркомату торгівлі, Верховної Ради УРСР, наркомату закордонних справ, міськкому та обкому комсомолу, Держконтролю тощо. Магазин № 3 по вул. Короленка, 14 (тепер вул. Володимирська) був розрахований лише на 701 особу – співробітників ЦК КП(б)У та РНК УРСР.

Про забезпечення цих високопоставлених чиновників республіканське керівництво подбало заздалегідь. Так, на початку жовтня 1943 р., за місяць до визволення міста від окупантів, секретар ЦК КП(б)У Д. Коротченко наказав підготуватися до відновлення раніше існуючої в м. Києві спецбази при Гастрономторзі для забезпечення членів Політбюро ЦК КП(б)У².

У магазині № 4 по вул. Горвіца, 40 (тепер вул. Велика Житомирська) отоварювався 1571 працівник наркоматів, республіканських та обласних організацій, що не увійшли в обслуговування по магазину № 2. 5 та 6-й магазини були призначені для відповідальних працівників, віднесених до I та II-ї груп, депутатів, донорів крові та ін³.

Магазини Гастрономторгу здійснювали продаж продуктів харчування як за системою нормованого постачання, так і за лімітними книжками. Це був тип спецзабезпечення, який надавав можливість власникам лімітних книжок на продтовари купувати продукти на визначену суму без заліку до картки.

---

¹ Розгортається торгівля // Київська правда. – 1944. – № 4. – С. 4.

² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 677, арк. 59.

³ Вронська Т. В. В умовах війни... – С. 38 – 39.

Наприклад, відповідальні працівники ЦК КП(б)У та РНК УРСР отримували ліміти на забезпечення продтоварами через систему Гастрономторгу на 500 і 300 крб.¹

На вищому рівні було організовано обслуговування службовців народних комісаріатів внутрішніх справ та держбезпеки УРСР. Вони отримували покращене забезпечення через магазини Спеціального торгу – організації, створеної на початку 1944 р. безпосередньо для задоволення торгівельно-побутових потреб працівників згаданих наркоматів. На березень 1944 р. у віданні Спецторгу перебувало 4 магазини. Торгівельні заклади мали наступне розташування: магазин № 1 – Черврноармійська, 3; № 2 – Виноградна, 18; № 3 – Р. Люксембург (тепер вул. Липська), 12; № 4 – Короленка, 31². На листопад 1944 р. кількість таких магазинів зросла до 7. Окрім того були відкриті ще й 2 ларьки³.

Особливої уваги заслуговує робота магазину під № 6. Цей торговельний заклад було відкрито у вересні 1944 р. по вул. Р. Люксембург «з метою забезпечення та кращого обслуговування керівного складу Наркоматів внутрішніх справ та державної безпеки». Перед директором магазину було поставлене завдання «забезпечити безперебійне постачання прикріплених кращими продуктами».

Однією з функцій цього закладу торгівлі була доставка нормованих товарів замовникам додому. Для її виконання у штат магазину вводилася посада рознощика. Разова доставка замовлення коштувала 1 крб. Про записи та скарги, залишені відвідувачами у книзі зауважень та пропозицій магазину № 6 керівництво Київського Спецторгу наказувало доповідати особисто заступнику начальника Спецторгу Києва не пізніше наступного дня, а про особливо серйозні записи – негайно.

---

¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 676, арк. 198.

² ДАК, ф. Р-107, оп. 1, спр. 1, арк. 19.

³ Там само, арк. 240.

У святкові дні вимоги до якості обслуговування магазином № 6 підвищувалися. Так, напередодні річниці Жовтневої революції у 1944 р., колектив співробітників був зобов'язаний «здати свій магазин зразковим за всіма показниками»¹. Святкова торгівля до 1 травня 1945 р. передбачала, зокрема, продаж тортів вагою 0,5 кг кожному прикріпленому до магазину. З цією метою їдальня Спецторгу № 3 мала виготовити 145 кг тортів. Таке замовлення дає підстави припустити, що на постійній основі у магазині № 6 обслуговувалося близько 300 високопосадовців НКВС та НКДБ².

Користуватися послугами Спецторгу могли як працівники НКВС та НКДБ, так і їхні утриманці та діти. Члени родин, які працювали в інших відомствах та установах, доступу до закладів Спецторгу не мали³. Обслуговування прикріпленого контингенту здійснювалося лише за умови наявності спеціальної перепустки⁴.

За таким же принципом функціонувала торгівельно-побутова організація для військовослужбовців та членів їхніх сімей – Воєнторг. Через неї, зокрема, спецпостачання отримувала військова еліта міста: вищі чиновники наркомату оборони, вищий командний склад – командувачі округів, армій, корпусів. Зокрема, вже влітку 1944 р. в Києві функціонувало 11 магазинів Воєнторгу⁵.

Таким чином, завдяки існуванню спеціалізованих торгівельних організацій згадані контингенти отримували можливість кращого забезпечення, порівняно з рештою населення. Особливо вагомою підтримкою для них була можливість купувати продукти харчування за лімітними книжками, тобто без зарахування до карткових норм.

---

¹ ДАК, ф. Р-107, оп. 1, спр. 1, арк. 209.

² Там само, спр. 5, арк. 93.

³ Там само, спр. 2, арк. 6.

⁴ Там само, спр. 1, арк. 99.

⁵ Гальченко С. І. Міське населення Центральних областей України в умовах нормованого постачання... – С. 83.

Право на покращене забезпечення мали також і деякі інші мешканці Києва. Зокрема, було налагоджено державне адресне спрямування продуктів харчування певним групам населення через відкриття мережі окремих торгівельних закладів, або відділів у вже існуючих продовольчих магазинах.

З березня 1944 р. додатковим харчуванням у Києві забезпечувалися вагітні жінки (з 6-го місяця вагітності), матері, які годували грудьми немовлят (до двох місяців) та донори грудного молока. Спочатку забезпечення додатковим пайком визначеного контингенту було організовано через продуктову крамницю по вул. Чкалова, 88 (тепер вул. Олеся Гончара). Отримати продукти жінки могли лише за разовими талонами, які видавалися медичними консультаціями¹. З серпня 1944 р., відповідно до постанови ВР СРСР від 8 липня 1944 р. про посилення охорони материнства та дитинства, у кожному районі Києва були організовані спеціальні магазини, або відділення в продовольчих магазинах, де вагітні жінки, багатодітні матері (2 – 3 малолітніх дітей) та жінки, що годують грудьми отримували посилене забезпечення продуктами харчування. Цей контингент мав постачатися продуктами кращої якості, завжди в повній нормі та без замінників². У серпні 1944 р. також було відкрито кондитерський магазин по вул. Леніна (тепер вул. Богдана Хмельницького), купувати продукти в якому могли лише вагітні та діти³.

У листопаді 1944 р. наркомат держконтролю здійснив перевірку спеціалізованих торгівельних закладів Києва і виявив у їх роботі низку недоліків. У магазинах, де були відкриті відділи для обслуговування зазначеного контингенту, завжди спостерігалася велика скупченість покупців, що призводило до антисанітарії. Допускалося використання

---

¹ ДАК, ф. Р-106, оп. 6, спр. 2, арк. 94.

² Там само, арк. 378.

³ Там само, спр. 3, арк. 15.

замінників, що було суворо заборонено. Наприклад, у жовтні 1944 р. згадані категорії населення замість 12 літрів молока отримали 750 г олії¹.

У квітні 1944 р. у приміщенні Київського державного університету ім. Т. Шевченка було відкрито продуктову крамницю для обслуговування студентів та викладачів. Тоді ж магазин на розі вулиць Короленка та Толстого (Морозівський гастроном) було переведено виключно на обслуговування студентів вищих навчальних закладів Києва². До речі, при КДУ ім. Т. Шевченка існував відділ робітничого постачання. Розгортання його торгівельної мережі: магазинів, ларів, кіосків та їдалень розпочалося з вересня 1944 р.³

Із січня 1945 р. у місті організовується мережа закритих магазинів для вчителів. До 25 січня планувалося відкрити по одному такому закладу в кожному районі міста (окрім Дарниці)⁴.

З часом у системі державної торгівлі почали з'являтися комерційні магазини, які здійснювали вільний продаж продуктів харчування. У комерційних магазинах можна було придбати товари без карток за цінами, які були в кілька разів вищими вартості нормованих товарів та, як правило, дещо нижчими за ринкові. Незважаючи на те, що ці заклади могли відвідувати всі бажаючі, вони створювалися з метою покращеного «обслуговування працівників науки, техніки, мистецтва та літератури, а також вищого офіцерського складу Червоної Армії»⁵. Ці групи населення користувалися знижками на 25 – 35% при купівлі товарів у комерційних магазинах⁶.

---

¹ ДАК, ф. Р-106, оп. 6, спр. 3, арк. 192, 186.

² Там само, спр. 2, арк. 138, 144.

³ Там само, спр. 3, арк. 67.

⁴ Там само, спр. 11, арк. 27.

⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 679, арк. 6.

⁶ Там само, арк. 39.

Підготовка до відкриття нових для Києва закладів торгівлі розпочалася навесні 1944 р. після того, як аналогічні магазини у квітні 1944 р. розпочали роботу в Москві. Для управління цими закладами у складі Народного комісаріату СРСР було створено Головособторг – Головне управління з комерційної торгівлі¹. Згідно постанови РНК СРСР № 749 від 21 червня 1944 р. в м. Києві мали з'явитися три такі магазини.

Перші два комерційні продовольчі магазини в столиці УРСР відкрилися 1 липня 1944 р. Вони мали гарний зовнішній вигляд, вишукано оздоблені вітрини з широким асортиментом товарів. Ще до відкриття перед комерційними магазинами почали збиратися групи людей. У перший день роботи спостерігалася велика кількість відвідувачів, які схвально відгукувалися з приводу високої якості продуктів та обурювалися щодо їх дорожнечі. Типовим було висловлювання: «В ці магазини можна зайти тільки подивитися, а купувати немає за що»². За житній хліб у комерційних магазинах треба було віддати 8, за пшеничний – 15 карбованців. Кілограм пшона коштував у них 25, гречки – 45, макаронів – 35 крб. Вершкове масло продавали за 240, олію за 200 крб. М'ясо обходилося покупцеві за 1 кг - у 100 крб., риба – 80, цукор рафінад – 120, борошно житнє – 15, а пшеничне – 20 карбованців³. Попитом серед населення користувалися тютюнові, горілчані та кондитерські вироби. Не дуже зацікавили покупців сметана, сир, різне м'ясо, птиця, консерви, копченості, сухофрукти, пиво – продукти, представлені у великій кількості на ринках Києва⁴. До речі, напередодні відкриття цих магазинів було визначено контингент населення у кількості 50 тис. чол., які отримали лімітні книжки на купівлю товарів. Окрім працівників науки, техніки, культури (6 тис. чол.) та офіцерського складу (починаючи з

---

¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 679, арк. 6.

² Там само, спр. 1356, арк. 14 – 15.

³ Повоєнна Україна: нариси соціальної історії... – С. 304.

⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 679, арк. 86 – 87.

молодшого лейтенанта) Червоної Армії, флоту, військ НКДБ та НКВС (17 тис. чол.), знижки до торговельних закладів Головособторгу отримали керівні та відповідальні працівники великих промислових підприємств (20 тис. чол.) та високопоставлені службовці державних установ (7 тис. осіб)¹.

У весняно-літній період державна торговельна мережа міста значно розширювалася за рахунок сезонної торгівлі овочами та фруктами. Для реалізації цих товарів розгорталися нові столи, ятки, лотки, а також влаштовувалися спеціальні відділи у продуктових магазинах².

Налагоджувалася торгівля охолоджувальними напоями та морозивом. На початку червня 1944 р. було відкрито 258 (планувалося 300) крамниць мінеральних вод, ларів та кіосків. Оскільки не всі торговельні точки були забезпечені сатураторами (із 90 наявних у місті сатураторів, справних було лише 21), то торгували переважно не газованими водами, а сирію водою з сиропом³. Продавалися напої населенню щоденно з 8 до 22 години без освітлення торговельних точок через заходи світломаскування⁴. Асортимент напоїв був досить широким. Склянка газованої води без сиропу коштувала 5 коп., з сиропом вищого гатунку – 25 коп., першого – 20 коп., другого гатунку – 17 коп. Негазована вода (водопровідна сира охолоджена) без сиропу продавалася за 3 коп., і відповідно з сиропами – за 23, 18 і 15 коп. До вищого гатунку відносилися натуральні сиропи (крюшон, крем-сода, шоколадний, кавовий, вершковий, коньячний, оршад, кахетинський, глінтвейн, кюрасо, рожевий мускат, вишневий, чорносмородиновий, малиновий та полуничний), до першого – сиропи з натуральних соків, а до другого – сиропи на синтетичних есенціях. Фруктові кваси та морси коштували 20 коп., а хлібний квас – 12 коп. Пиво „Березневе” та „Ризьке” продавали по 34 крб. за 1 літр, а

---

¹ ДАКО, ф. П-1, оп. 3, спр. 21, арк. 15 – 17.

² ДАК, ф. Р-106, оп. 6, спр. 3, арк. 24.

³ ДАК, ф. Р-1, оп. 4, спр. 23, арк. 363, 369.

⁴ ДАК, ф. Р-106, оп. 6, спр. 2, арк. 232.

„Жигулівське” по 22 крб. Непоодинокими були випадки, коли напої продавалися за самовільно встановленими продавцями цінами, що призводило до обрахунку покупців.

Наступного сезону, у травні 1945 р. Київський міський торгівельний відділ видав наказ, який зобов'язував всі заклади, які здійснюють продаж напоїв, виставити преїскурант цін, написаний на склі¹. Однак, перевірка, проведена у червні 1945 р., показала, що майже в усіх торгівельних точках з продажу безалкогольних напоїв (а їх весною-літом 1945 р. було 641²) відсутні не лише преїскуранти цін, а й сертифікати якості, мірні склянки на 220 і 200 г для води з сиропом і без, а також лід для охолодження напоїв. На основі лабораторних аналізів проб сиропів було встановлено, що їх кислотність дорівнювала від 0,1 до 3 % замість 11%. Це свідчило як про недоброякісне виробництво сиропів, так і про їх розведення водою на місцях. З 10 червня 1945 р. продаж сирої води у торгівельних точках було заборонено. Дозволялося продавати лише газовану воду і тільки в окремих випадках водопровідну воду, обов'язково кип'ячену та охолоджену³.

По мірі розширення в Києві державної торгівельної мережі приватна торгівля згорталася. Влада міста, скориставшись послугами приватних крамничок у скрутний час, пізніше без жодних вагань та перешкод їх ліквідувала, позбавляючи їх власників засобів існування (приватні торговці не були охоплені нормованим постачанням). Так у грудні 1944 р. сталося із приватним ларьком на Сінній площі, власнику якого у триденний термін запропонували звільнити приміщення, бо тут міський відділ торгівлі вирішив організувати закусочну⁴. Низку ларів та кіосків держава вилучила у

---

¹ ДАК, ф. Р-106, оп. 6, спр. 11, арк. 219.

² ДАК, ф. Р-1, оп. 4, спр. 51, арк. 427.

³ ДАК, ф. Р-106, оп. 6, спр. 11, арк. 255.

⁴ Там само, спр. 3, арк. 273.

приватників влітку 1944 р. для організації сезонної мережі з продажу безалкогольних напоїв¹.

Окрім купівлі продуктів харчування у магазинах чи на базарах міста, кияни мали можливість споживати самостійно вирощену городину. Практика ведення індивідуального та колективного городництва стала досить поширеним явищем у звільненому Києві.

Держава приділяла особливу увагу розвитку цього типу додаткового постачання населення. Свідченням тому є прийнята РНК СРСР у лютому 1944 р. постанова «Про заходи по подальшому розвитку та покращенню індивідуального та колективного городництва робітників та службовців у 1944 р.»² Постановою передбачалося збільшення площ під городи та сприяння органами місцевої влади розвитку цих господарств.

Керуючись цією постановою Київська міська Рада виділила 2 156 гектарів землі, які знаходяться у віданні Земельного відділу міськради для організації киянами індивідуальних городів. Про це населення інформувала газета «Київська правда» від 27 лютого 1944 р. У повідомленні також зазначалося, що земельні ділянки кияни можуть отримати за рахунок додаткових земельних фондів, що є поблизу міста. Норма на одну людину становила дві сотих гектара. Планувалося також відкрити у місті декілька магазинів для роздрібного продажу населенню посівного матеріалу³.

Часто кияни самовільно захоплювали ділянки землі під городи. До певного часу влада не чинила перешкод, адже це допомагало людям вирішити свої продовольчі проблеми. Про це свідчать рядки з листа киянки, написаного навесні 1944 р.: «Біля будинку в мене маленький городик, розміром із мою кімнату, я там щороку саджаю помідори та зелень. Вже скопала. Треба засадити. Великий город беремо на Сирці, маємо одержати

---

¹ ДАК, ф. Р-1, оп. 4, спр. 23, арк. 368.

² Там само, спр. 1350, арк. 2.

³ Індивідуальне городництво // Київська правда. – 1944. – № 41. – С. 2.

насіння». В липні, жінка повідомляла вже про зібраний врожай: «Дуже виручають мене помідори, вже зняла 150 штук»¹.

Однак, наступного року несанкціоновані городи заборонили. З листа тієї ж киянки від 10 квітня 1945 р.: «Дуже засмучена тим, що заборонили садити город біля будинку. Я так звикла, що влітку в мене свої помідори, кріп, редиска – це дуже допомагало мені, на базарі це завжди дорого»².

У цей же час активно практикувалося ведення колективного городництва. Окремі підприємства та установи Києва мали у тимчасовому користуванні земельні ділянки розміром від 10 до 70 га, на яких вони надавали своїм працівникам тимчасові городи. Зазначимо, що обробка землі значно ускладнювалася через дефіцит реманенту. Також відчувався брак посівних матеріалів³.

Проте, незважаючи на труднощі, індивідуальне та колективне городництво відіграло позитивну роль у забезпеченні киян продовольством, оскільки дозволяло розширити їх щоденний раціон харчування.

Іншим способом роздобути щось їстівне були у ті часи так звані, «мінки», тобто походи у прилеглі до столиці села з метою виміняти власні речі, або одяг на харчі⁴.

Отже, можна виділити кілька джерел надходження продуктів до столу мешканців столиці УРСР у досліджуваний період. Перш за все це нормоване постачання, хоч і мізерне, однак гарантоване. Надходження нормованих продуктів до споживача забезпечувала розгалужена мережа державних торговельних закладів, де різні категорії населення отримували продтовари за картками. Однак, гарантованих державою наборів продуктів більшості людей

---

¹ Малаков Д. В. Кияни. Війна. Німці... – С. 203, 228, 241.

² Там само. – С. 298.

³ Вронська Т. В. В умовах війни... – С. 55 – 57.

⁴ Гальченко С. І. Міське населення Центральних областей України в умовах нормованого постачання... – С. 14, 86.

не вистачало. Це викликало потребу в існуванні в місті інших видів як державної, так і недержавної торгівлі. Зокрема, близько половини потреб у харчах кияни у досліджуваний час задовольняли завдяки купівлі (або обміну на власні речі) продуктів на ринках міста. Для багатьох киян значною підтримкою була городина, вирощена на індивідуальному чи колективному господарстві.

3.2. Організація харчування мешканців Києва

Система нормованого постачання населення продуктами харчування, запроваджена в Києві після звільнення міста від окупантів, здатна була задовольнити лише мінімальні фізіологічні потреби населення у харчах. Продуктовий пайок не давав можливості киянам щоденно готувати якісь страви. Повноцінне харчування в домашніх умовах ускладнювалося як мізерною кількістю гарантованих державою продуктів, так і відсутністю їх різноманітності. Тому система нормованого постачання продтоварами передбачала існування не лише закладів торгівлі, а й громадського харчування.

Розгортання державної мережі закладів громадського харчування у Києві розпочалося в перші дні після визволення міста від окупантів та проводилося паралельно зі створенням державних магазинів, які обслуговували населення в межах карткової системи. 10 листопада було організовано Міську контору громадського харчування, перейменовану незабаром у Київський міський трест їдалень. Однак, налагодження функціонування цієї установи передбачало проведення досить тривалої підготовчої роботи.

Готові страви кияни у цей час могли купити лише на, так званих, «обжорних рядах». Такий специфічний вид торгівлі існував, як за часів

окупації, так і після звільнення міста, на всіх столичних ринках. Тут селяни та одноосібники продавали різноманітні домашні страви¹.

У той же час міська влада заохочувала відкриття приватних закладів громадського харчування. Їх робота допомагала задовольнити потреби киян у продовольстві допоки не було налагоджено функціонування державних їдалень. Так у місті з'явилися приватні закусочні².

Робота зі створення мережі державних закладів громадського харчування розпочалася з інвентаризації довоєнних приміщень їдалень, кафе, ресторанів тощо.

Відомо, що кращі довоєнні заклади громадського харчування, які розміщувалися, зокрема, у центрі міста, було зруйновано в наслідок диверсійної діяльності радянських спецслужб. У результаті вибухів 24 вересня 1941 р. було знищено всі будинки по непарній стороні Хрещатика: від будинку № 5 до Бессарабської площі. Серед них опинилися: ресторан «Метрополь» (вул. Хрещатик, 37), кафе-кондитерська (вул. Хрещатик, 27), кафе-їдальня (вул. Хрещатик, 29), кафе-бар за тією ж адресою, дієтична їдальня (Хрещатик, 7), їдальня Міськради (Хрещатик, 9), дитяча їдальня (Хрещатик, 25). На парній стороні Хрещатика було зруйновано ресторан «Гранд-Готель» (Хрещатик, 22) та їдальню національних страв (Хрещатик, 34). Намагаючись локалізувати пожежу, що розпочалася у вересні 1941 р. на Хрещатику, німці підірвали найбільші будинки на сусідніх вулицях. Так, в наслідок пожеж та вибухів було зруйновано: ресторан «Палас» (бульвар Т.Шевченка, 7) та кафе «Червоний мак» по вул. К. Маркса, 4 (тепер вул. Городецького), тощо³.

---

¹ Малаков Д. В. Кияни. Війна. Німці... – С. 106.

² Про постачання населення м. Києва // Київська правда. – 1943. – № 10 – С. 4.

³ ДАК, ф. Р-1043, оп. 1, спр. 2, арк. 141.

Пошкодженнь в часи окупації зазнала й низка інших закладів громадського харчування міста. Зокрема, імпортне обладнання було вивезено з ресторанів «Континенталь» (вул. К. Маркса, 7) та «Рів'єра» (Паркова алея), з дитячої (Червоноармійська, 22) та вегетаріанської їдалень тощо. Загалом збитки, яких було завдано Київському об'єднанню їдалень, ресторанів та кафе (з листопада 1943 р. Київський трест їдалень) оцінювалися у 5 млн. 410 тис. крб¹.

Відновлення діяльності державних закладів громадського харчування розпочалося з відкриття їдалень закритого типу. Сам термін «закриті їдальні» означав, що у таких закладах могли обслуговуватися лише чітко визначені, прикріпленні саме до цих їдалень контингенти населення. Їдальні такого типу здійснювали обслуговування в межах системи нормованого постачання. Тобто, за бажанням людина могла отримати свою місячну норму продуктів, харчуючись у їдальні. Для цього продуктові та хлібні картки мали дробні талони. Наприклад, продуктова картка мала талони на 50 і 100 г м'яса, а денна норма хліба у 600 г поділялася трьома талонами на: 300, 200 і 100 г².

Наприкінці листопада 1943 р. у Києві вже функціонувало 12 закритих їдалень, які обслуговували працююче населення міста (3 тисячі осіб)³.

У грудні 1943 р. ці заклади громадського харчування діяли у кожному районі міста⁴. Поступово їх кількість збільшувалася.

На листопад 1944 р. кількість закритих їдалень Києва досягла приблизно 400 одиниць⁵. Наголосимо, що ці заклади підпорядковувалися не лише тресту

---

¹ ДАК, ф. Р-1043, оп. 1, спр. 2, арк. 137 – 138.

² Любимов А. В. Торговля и снабжение... – С. 33.

³ Про постачання населення м. Києва // Київська правда. – 1943. – № 10 – С. 4.

⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 633, арк. 36.

⁵ ДАК, ф. Р-1, оп. 4, спр. 37, арк. 120.

їдалень. Багато з них входило до складу інших організацій. Наприклад, відділів робітничого постачання (ОРСи), Спеціального торгу, тощо.

Кількість закритих їдалень міста, які входили до складу Київського міського тресту їдалень до кінця 1944 р. досягла приблизно 140¹. До цієї мережі закладів громадського харчування було прикріплено 33 946 осіб. Зазначимо, що половина відвідувачів Київського міського тресту їдалень мала право на додаткове до основних карткових норм забезпечення².

Це підтверджує аналіз прикріпленого контингенту. Близько 50% відвідувачів закритих їдалень тресту отримували літерні обіди, посилене дитяче харчування, посилене дієтичне харчування, друге гаряче харчування. Отримати таке додаткове забезпечення можна було у спеціальних їдальнях. Наприклад, до складу Київського міського тресту їдалень входило: 9 їдалень для обласного та міського партактиву, 5 для працівників науки та мистецтва, 3 їдальні для дітей, хворих на туберкульоз та дві для інвалідів Вітчизняної війни по вул. Горвіца, 6 (тепер вул. Велика Житомирська) та на вул. Басейна,³.

Таким чином, очевидно, що не весь прикріплений до Київського міського тресту їдалень контингент отоварював через міські закриті їдальні свої продуктові картки. Половина відвідувачів користувалася послугами цих закладів заради можливості додаткового харчування.

Значна частина населення надавала перевагу харчуванню у їдальнях ОРСів. Ці заклади громадського харчування, зорієнтовані на обслуговування працюючого населення міста, користувалися популярністю. Відвідувати їх було дуже зручно, адже їдальні, як правило, розміщувалися на території підприємств чи установ, де працював прикріплений до них контингент. Вони краще забезпечували відвідувачів продуктами, оскільки постачалися не

---

¹ ДАК, ф. Р-1043, оп. 1, спр. 4, арк. 1.

² Там само, спр. 8, арк. 2.

³ ДАК, ф. Р-1, оп. 4, спр. 54, арк. 316.

тільки з державних фондів. У відання їдалень були передані радгоспи, до того ж нерідко вони були власниками підсобних господарств. Отримані з цих джерел продукти, насамперед, овочі використовувалися для приготування страв у їдальнях ОРСів, а це значно урізноманітнювало щоденне меню цих закладів громадського харчування.

До квітня 1945 р. мережа закритих їдалень Київського міського тресту їдалень зменшилася на 10 одиниць. Це відбулося, головним чином, за рахунок передачі деяких закладів у підпорядкування відділам робітничого постачання та закриття тих з них, які мали недостатню кількість прикріпленого контингенту. Проте, через швидкі темпи приросту міського населення, контингент, який користувався послугами закритих їдалень, збільшився у квітні до 35 241 чол¹.

Робота закритих їдалень у досліджуваній період мала низку недоліків. Зокрема, міська санітарна інспекція повідомляла, що наприкінці 1943 – в перші місяці 1944 рр. заклади громадського харчування відкривалися у непридатних для цього приміщеннях, які, як правило, потребували негайного ремонту, не були оснащені та підключені до водогону. Вода зберігалася у діжках, без дотримання необхідних санітарних вимог. З квітня 1944 р., коли їдальні було приєднано до міської водогінної мережі, їх санітарний стан поліпшився. Однак, і надалі в роботі більшості з них спостерігалися недоліки.

Через недодержання санітарних вимог за 4 місяці 1945 року в Києві було зафіксовано 3 випадки масових харчових отруєнь. Незважаючи на наказ Народного комісаріату торгівлі та розпорядження Державного комітету оборони про обробку сирих та готових продуктів на окремих столах, їдальні, в яких було зафіксовано отруєння, окремих столів не мали. Перевіривши 49 їдалень, Державна санітарна інспекція нарахувала у них лише 18 працівників, які пройшли санітарні випробування. Інспекція звітувала, що більшість

---

¹ ДАК, ф. Р-1043, оп. 1, спр. 8, арк. 1.

працівників громадського харчування в санітарному відношенні були абсолютно безграмотними людьми.

Ситуація із санітарним станом у їдальнях ОРСів була ще гіршою. Якщо в їдальнях тресту були хоч якісь спеціалісти, то більшість ОРСів не мали навіть санітарних лікарів¹.

Більшість їдалень відчували гостру потребу у холодильному та технологічному обладнанні. До кінця 1945 р. майже вся мережа не мала гардин та фіранок². Не було рушників, мила, льоду для зберігання продуктів, бракувало кухонного та столового посуду, а також меблів (столи, стільці), працівники не мали спецодягу³. Низкою була якість страв, їхній асортимент був недостатнім, спостерігалось порушення норм випуску готової продукції, обважування, перевищення цін, використання непридатних ваг та гирь (до 70% вимірювальних приладів в їдальнях були несправні⁴), навіть були зафіксовані випадки використання монет та металевого лому замість гирь⁵.

Яскраво ілюструє ситуацію у закритих закладах громадського харчування звіт з перевірки роботи однієї міської їдальні. Було виявлено, що приміщення знаходиться у незадовільному санітарному стані: в залі стіни були закопчені, клейонки на столах брудні, крім того бракувало місць для сидіння. Умови, в яких готувалася їжа також залишали бажати кращого: вікна в кухні не мали сіток від комах, гарячої проточної води не було, а тому посуд мився у двох іржавих брудних відрах, обробних столів не було, котли на вогнищі диміли, а димохід був зруйнований, на стінах було повно

---

¹ ДАК, ф. Р-1, оп. 4, спр. 54, арк. 315.

² ДАК, ф. Р-1043, оп. 1, спр. 8, арк. 1 зв.

³ ДАК, ф. Р-1, оп. 4, спр. 32, арк. 47.

⁴ ДАК, ф. Р-1043, оп. 1, спр. 5, арк. 62.

⁵ ДАК, ф. Р-1, оп. 4, спр. 54, арк. 303.

павутиння. У весняно-літній період їдальня не мала свіжої городини, страви виготовлялися виключно з солених овочів¹.

Якість страв, приготованих у подібних умовах залишала бажати кращого. У іншій міській їдальні під №1, яка розміщувалася на бульварі Шевченка був такий випадок: відвідувачу видали брудну виделку, потім замінили, однак з його тарілки посипалися іскри. Виявилося, що в його картоплі якимось чином опинився шматок антрациту². А у їдальні № 112 подавали настільки розведений омлет, що він стискався, як губка, а на посуді від нього залишалась вода. У цій же їдальні, через відсутність столових ваг, порції головний кухар накладав «на око». Від цього, в більшості випадків, страждали відвідувачі. Перевірка ваги страв продемонструвала, що замість 130 г тушкованої картоплі кухар «відважував» 100, 105, іноді - 140 г, замість 80 г макаронів – відвідувачі найчастіше отримували 60 г, а дітям до чаю відпускалося по 10, 15 та 5 г повидла замість 30 г³.

В складних умовах військового часу закриті їдальні міста гостро відчували недостатній асортимент продуктів для приготування страв. Тому Київським міським трестом їдалень було запроваджено виготовлення крохмалю і квасу з відходів картоплі та овочів. У багатьох їдальнях вирощували зелень (кріп, петрушку, цибулю тощо) в ящиках, весною здійснювався збір дикоростучої зелені (лобода, щавель тощо)⁴.

Уявлення про меню у закритих їдальнях можна скласти за найменуваннями страв, які подавалися на обіди в проінспектованих у березні 1945 р. закладах громадського харчування: омлет з пшоняною кашею, пшоняний суп, суп-локшина, розсольник, млинці з повидлом, суп-квасоля,

---

¹ ДАК, ф. Р-1043, оп. 1, спр. 5, арк. 254.

² Про одну їдальню // Київська правда. – 1944. – № 28. – С. 2.

³ ДАК, ф. Р-1043, оп. 1, спр. 5, арк. 200.

⁴ Там само, спр. 8, арк. 7.

суп манний з м'ясом, каша ячна з смальцем, каша гречана з смаженою ковбасою¹.

Великою прикрістю було те, що у ті важкі часи крадіжки продуктів не були рідкістю. Приміром, у їдальні Управління залізничної дороги було виявлено, що із 5 кг жирів, що були відпущені на 500 обідів, вкрадено було 1500 г. Замість 200 г хліба видавалося 130 г та замість 100 г пряників – 70 г².

За весь 1944 р. розмір розтрат і крадіжок у міських їдальнях склав 325 тис. крб. за плановими (державними) цінами, що дорівнювало 2 млн. 97 тис. крб. за ринковою вартістю вкраденого. З початку року до 1 квітня 1945 р. було виявлено 116 випадків крадіжок на суму 225 тис. крб. за державними цінами. Проведена міською торгівельною інспекцією у травні 1945 р. перевірка виявила, що з 48 проінспектованих їдалень у 22-х були зафіксовані випадки обважування споживачів. У готових стравах систематично не додавалося до 60 г м'ясо-рибних продуктів³. Загалом встановлено, що за весь 1945 р. розтрати та крадіжки склали 336 тис. крб.⁴ На жаль, на той час така робота київських їдалень була радше правилом, ніж винятком.

Проте, існували у Києві заклади громадського харчування, де обслуговували прикріплені до них контингенти на досить високому рівні. До них, зокрема, відносилися спеціалізовані їдальні для партійно-радянської номенклатури та інтелектуальної еліти Києва. Ці категорії населення через заклади громадського харчування забезпечувалися не лише продтоварами за системою нормованого постачання, а й додатковим харчуванням.

---

¹ ДАК, ф. Р-1043, оп. 1, спр. 5, арк. 180.

² ДАКО, ф. П-1401, оп. 1, спр. 2, арк. 6.

³ ДАК, ф. Р-1, оп. 4, спр. 54, арк. 303, 309, 312.

⁴ ДАК, ф. Р-1043, оп. 1, спр. 8, арк. 10.

Зокрема, партійно-радянські високопосадовці отримували додаткові обіди. Тим з них, хто працював у вечірній час надавалось друге гаряче харчування та 100 г хліба на вечерю без зарахування до карткових норм¹.

Крім того, за партійними, радянськими, комсомольськими та господарськими працівниками, відповідно до постанови ДКО від 16 січня 1944 р. було закріплено, так зване, літерне харчування. Його норми диференціювалися відповідно до зайнятих посад і позначалися на знак спеціального призначення літерами (а не цифрами), від чого цей тип додаткового постачання і отримав свою назву. Так, наприклад, харчування за нормою літер «А» передбачало 3-разове, а літер «Б» – 2-разове харчування за особливими нормами².

Інтелектуальна еліта Києва отримувала спецпостачання, яке за своїми обсягами наближалось до норм працівників центральних партійних і радянських установ. До її складу входили академіки союзної та республіканської академії наук, професори, які мали велику кількість праць та стаж викладацької роботи не менше 10 років, заслужені діячі науки, культури та мистецтва, а також члени елітних організацій інтелектуалів (спілок письменників, композиторів, архітекторів та інших). Також на спецпостачанні у держави, щоправда у дещо скромніших розмірах, перебували професори і доценти вузів. Інтелектуальна еліта, як і партійна та радянська номенклатура, мала свої окремі заклади громадського харчування³.

Окремого розгляду заслуговує функціонування закладів громадського харчування Київського міського відділення Спеціального торгу УРСР. Ця установа обслуговувала виключно службовців народних комісаріатів

---

¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 677, арк. 11 – 12.

² Вронська Т. В. Дія карткової системи в Україні... – С. 170 – 171.

³ Гальченко С. І. Міське населення Центральних областей України в умовах нормованого постачання... – С. 55 – 56.

внутрішніх справ та держбезпеки УРСР, які також забезпечувалися додатковим постачанням.

На березень 1944 р. у віданні Спецторгу перебували 7 їдалень. Ці заклади, як правило, розміщувалися поблизу місць проходження служби прикріпленого контингенту. Отримати обіди можна було за адресами: їдальня № 1 – вул. Червоноармійська, 3, № 2 – Виноградна, 5, № 3 – Р. Люксембург, 17 (тепер вул. Липська), № 4 – Чекістів, 5 (тепер вул. Пилипа Орлика), № 5 – Короленка, 33 (тепер вул. Володимирська), № 6 – Інститутська, 7, № 7 – бульвар Шевченка, 41¹. У середині квітня 1944 р. для обслуговування контингентів НКДБ, що знаходилися у с. Мишоловка (історична місцевість на території Голосіївського р-ну столиці) було відкрито їдальню № 8². З червня 1944 р. неоперативний склад НКДБ УРСР мав можливість харчуватися у їдальні № 9 по вул. Короленка, 26³.

Покращене та більш різноманітне харчування прикріпленого до Спецторгу контингенту забезпечувалося можливістю цієї організації використовувати децентралізовані фонди. До продуктів, виділених державою, додавалася продукція, яка надходила з підпорядкованих Спецторгу підсобних господарств. Великою підтримкою був вилов риби⁴. Отримані поза централізованими фондами овочі, картопля та молочні продукти, м'ясо, риба та зерно-круп'яні культури реалізовувалися понад карткові норми⁵.

Характеристика роботи їдалень, підпорядкованих Київському відділенню Спеціального торгу, демонструє величезну різницю в якості обслуговування пересічних киян та працівників НКВС та НКДБ. У зв'язку із обслуговуванням особливої категорії населення вимоги до якості роботи закладів громадського

---

¹ ДАК, ф. Р-107, оп. 1, спр. 1, арк. 19.

² Там само, арк. 58.

³ Там само, арк. 107.

⁴ ДАК, ф. Р-107, оп. 1, спр. 6, арк. 53.

⁵ Там само, спр. 1, арк. 185.

харчування Спецторгу були підвищеними. Їдальні забезпечувалися кращим кухонним та столовим посудом і рукомийниками. У приміщеннях облаштовувалися місця для роздягалень. Регулярно проводилися перевірки санітарного стану їдалень. У разі негативних результатів ревізій керівникам закладів загрожувало звільнення з роботи. Всі виявлені недоліки мали бути усунені у триденний термін¹.

Особливою прискіпливістю керівництво Київського міського відділу Спеціального торгу відрізнялося у дні державних свят. На столах в їдальнях з'являлися свіжі скатертини та квіти, розроблялося святкове меню. Персонал повинен був мати чистий змінний спецодяг².

Незважаючи на підвищені вимоги до роботи, зловживання траплялися і у закладах Спецторгу. Зокрема, травнева перевірка 1945 р. зафіксувала масові випадки обважування та обрахунку клієнтів. Так, готові страви, які видавалися у їдальнях, як правило, були меншими за встановлені норми³.

Попри ці недоліки, їдальні Спецторгу, як і інших спеціалізованих закладів громадського харчування, забезпечували набагато вищу якість обслуговування та покращене харчування прикріпленого контингенту порівняно із основною масою населення, яке обслуговувалося у звичайних закритих їдальнях Києва.

Загалом зазначимо, що в умовах обмеженої кількості пайкових продуктів, громадське харчування забезпечувало населення стабільним та більш-менш різноманітним раціоном. До того ж відвідування їдалень значно заощаджувало час, сили та гроші, які витрачалися на добування продуктів та приготування їжі вдома. З іншої сторони, низька якість страв, які подавалися у більшості їдалень міста, змушували шукати додаткові можливості харчування навіть тих киян, які отримували нормоване постачання, харчуючись у їдальнях.

---

¹ ДАК, ф. Р-107, оп. 1, спр. 1, арк. 26.

² Там само, арк. 65.

³ Там само, спр. 5, арк. 107.

Для решти населення міста щоденне харчування було можливим лише за умови використання продуктів, отриманих поза картковою системою.

Відомо, що основним джерелом продоварів для мешканців міста у досліджуваний час була базарна торгівля¹. Зважаючи на шалені ціни, купівля продуктів на ринках була для киян справжнім випробуванням. За таких умов більшість придбаних на базарі харчів «добувалася», а не купувалася. Продавати, перепродувати та вимінювати змушена була більшість населення міста. До того ж робити запаси можливості не було. Придбаних харчів вистачало на приготування страв на один-два дні. Таким чином, базарні обробки стали майже щоденною життєвою практикою для багатьох киян.

Цінним джерелом, яке висвітлює особливості харчування киян у досліджуваний час є листи киянки Євгенії Малакової до її чоловіка. З цих листів дізнаємося подробиці способів «добування» продуктів на ринках Києва: «Я продала старі дитячі калоші за 150 крб., потім тут-таки, на Подолі, за хлібними картками одержали горілку, тут-таки я свої півлітра реалізувала і таким чином за сьогоднішній вечір, як мовиться, «заїмела» 250 крб.»².

У листі до чоловіка вона писала: «...«Моталася», щоб роздобути грошей. Знову пішла на Поділ, на товкучку. Чотири години простояла і лише перед кінцем продала. Уявляєш мій стан, коли вдома нічого немає, і синочки чекають на мене, що я їм принесу поїсти. Та все ж виручила 160 крб., на сто купила сала, на решту – круп та картоплі. ...Сьогодні після роботи знов ходила на базар, бо вчорашні картоплю і крупи вже з'їли. Сподівалася продати твою стару шкіряну шапку і калоші Дімусі, але продала тільки два твоїх зошити за 20 крб. і купила 2 склянки квасолі й картоплю – на ранок буде суп, а що на обід і вечерю – ще не знаю»³.

---

¹ Гальченко С. І. Міське населення Центральних областей України в умовах нормованого постачання... – С. 58.

² Малаков Д.В. Кияни. Війна. Німці... – С. 273.

³ Там само. – С. 289.

З листів тієї ж киянки дізнаємося яким було щоденне меню її родини: «Все дуже дорого. Харчуємося ми дуже скромно. Частіше за все варимо вранці пшоняний суп, а ввечері – картоплю. Або навпаки.»¹. Тобто основними продуктами харчування були пусті каші та картопля, однак і це було не дешевим задоволенням. У день ці нехитрі наїдки для родини з трьох чоловік обходилися в 70 – 80 крб.²

Аналогічні свідчення знаходимо у спогадах інших киян: «Бабушка варила оцей суп пшоняний... не кажу, що вона давала хліба, бо у нас цього не було, але суп вона давала кожного дня... У нас ще був город у тьоті і вона давала кілька мішків картоплі. Ця картопля була і пшоно... із цього ми могли варити суп»³. Інший респондент згадує: «...мама в нас була розумною, енергійною жінкою, вміла з нічого щось зробити. Як вона нас годувала: купила на Подолі «круподерку» і вона купувала овес, або жито... Ми по черзі на цій круподерці мололи... Вона десь діставала якусь цибулину і дуже смачно готувала, на стільки, що навіть не могли зрозуміти що це»⁴. Про те як смакувала найпростіша їжа у голодному дитинстві в умовах війни згадує також киянка Олімпіада Олександрівна: «Ходила мама на базар і там стаканчиками міряли товчений ячмінь. Вона піде, купить, зварить ту баланду, а ми з братом думаємо: «От би ще такого!»... Як з'їли баланду ранком, або як осталась картопля ще після німців, то мама зварить картоплю та огірочка. І це з'їси ту картоплю пусту з огірком і біжиш, і дуже веселий і радісний»⁵.

Зауважимо, що приготування їжі в домашніх умовах передбачало витрати не лише на продукти харчування, а й на пальне (дрова, вугілля, гас),

---

¹ Малаков Д. В. Кияни. Війна. Німці... – С. 186.

² Там само. – С. 292.

³ Центр усної історії КНУ ім. Т. Шевченка, колекція 1, од. зб. 136, арк. 9.

⁴ Там само, од. зб. 61, арк. 9.

⁵ Там само, од. зб. 49, арк. 6.

яке коштувало досить дорого. До того ж тогочасні побутові умови робили процес приготування їжі дуже трудомістким та тривалим.

Незважаючи на скрутне становище, життя продовжувалося. Не зникли з календарів святкові дні. Кияни прагнули збирати гостей та навіть примудрялися накривати святкові столи. Таким, наприклад, було святкове меню згаданої київської родини Малакових на Святвечір: борщ з грибами, вінегрет, риба, кутя, коржики. На день народження господиня пригощала гостей знову ж таки борщем, вінегретом, коржиками з маком, а також картоплею з оселедцем. Проте, навіть такі скромні святкові страви давалися населенню із великими труднощами: «Треба мені налягти і щось спорудити на взірець іменин, бо він (молодший син) чекає з нетерпінням. Щоб зробити скромний чай, треба не менш як 400 крб., щось продам і зроблю». Відзначити іменини старшому синові було не легше: «...дістати гроші було все ж не просто. Але обійшлося гарно. Позичила 200 крб., на 150 купила коробку тушонки, на 50 – дрібниці для вінегрету, Госенька дістав горілку за казенною ціною, тобто за 56 крб., Віра принесла кілограм цукру та коробку згущеного молока, дівчата склалися та купили вино»¹.

З часом у системі державних закладів громадського харчування почали з'являтися заклади, які здійснювали продаж готових страв та напоїв поза системою нормованого постачання. Зокрема, значною підтримкою для киян стало створення шкільних їдалень та буфетів, мережа яких почала розгортатися з березня 1944 р. Школярі щоденно понаднормово почали отримувати 50 г хліба, або пиріжок вагою 37,5 г, вартістю 20 коп. та чай або каву з цукром по 15 коп. за склянку². Таке шкільне харчування добре вкарбувалося у пам'яті тогочасних учнів: «Нам такі булочки давали в школі.

---

¹ Малаков Д. В. Кияни. Війна. Німці... – С. 196, 206, 272, 292.

² ДАК, ф. Р-106, оп. 6, спр. 2, арк. 61.

Ми голодними очима дивилися на ті булочки, брали їх і казали: «Що ж це за булочки! Як би їх штук п'ять...»¹

З вересня 1944 р. учні шкіл забезпечувалися кисломолочними продуктами (кефір, суфле, морозиво, молочний кисіль) та 30 г борошна замість 50 г хліба². На 1 січня 1945 р. у місті функціонувало 43 шкільні їдальні, де харчувалося 49 300 школярів. До квітня 1945 р. кількість їдалень не змінилася, однак кількість їх відвідувачів збільшилася до 53 800 чол. Обслуговування у шкільних їдальнях не було налагоджено на належному рівні. В більшості з них бракувало місць через гостру нестачу меблів³.

Наступним кроком у налагодженні роботи міської мережі громадського харчування була організація в Києві закусочних та чайних. Ці заклади також підпорядковувалися Київському міському тресту їдалень. На червень 1944 р. у Києві вже діяло 7 закусочних, які мали назву «Американки». Вони спеціалізувалися на торгівлі комерційним пивом та горілкою та здійснювали продаж страв та напоїв за комерційними цінами, які були набагато вищими за ціни у закритих закладах громадського харчування. До кінця липня кількість цих торгівельних закладів планувалося збільшити до 20⁴. Здійснити ці задуми не вдалося. На 1 січня 1945 р. в місті їх нараховувалося лише 11⁵.

У зв'язку з появою закладів нового типу, 22 лютого 1945 р. Київський міський трест їдалень було реорганізовано у Київське міське управління громадського харчування, до складу якого увійшла й мережа закусочних⁶.

У березні 1945 р. розпочинається організація «культурних чайних» на ринках Києва. Перші такі заклади з'явилися на Володимирському, Житньому

¹ Центр усної історії КНУ ім. Т. Шевченка, колекція 1, од. зб. 49, арк. 5.

² Там само, спр. 3, арк. 120.

³ ДАК, ф. Р-1043, оп. 1, спр. 8, арк. 1, 7.

⁴ ДАК, ф. Р-106, оп. 6, спр. 2, арк. 239.

⁵ ДАК, ф. Р-1043, оп. 1, спр. 8, Арк. 1.

⁶ ДАК, ф. Р-1, оп. 4, спр. 54, арк. 311.

та Галицькому базарах. Вони були зорієнтовані, головним чином, на обслуговування селян, які приїздили до міста¹.

До квітня 1945 р. кількість державних «Американок» та чайних виросла до 17².

Характерно, що більшість цих закладів було відкрито на місці приватних закусточних. Приміщення у приватників вилучалися разом з усім обладнанням: котлами, полицями, стійками, мийками, плитами тощо. За це майно їм сплачували за державними цінами, які в кілька разів були нижчими за ринкові. Наголосимо, що меблів та обладнання за державними цінами у 1943 – 1945 рр. у вільному продажі не було. Отже, згадані речі, очевидно, купувалися приватниками за ринковими цінами. Це дає підстави стверджувати, що під час державних реквізицій останні понесли великі збитки³.

Якість обслуговування у державних закусточних та чайних також залишала бажати кращого. Перевірка мережі цих закладів, проведена у квітні 1945 р. продемонструвала, що їх санітарний стан був незадовільним. Низка закусточних не мала настільних ваг, а якщо й мали, то нетавровані. Тавровані мензурки для горілки та кухлі для пива також були відсутні. Алкогольні напої наливали відвідувачам, як правило, у банки, або напіврозбиті чарки. Закуски – ковбаса, курка, омлет, капуста, а також хліб відпускалися, зазвичай, «на око»⁴.

Іншим типом державних закладів громадського харчування, які здійснювали продаж страв та напоїв за комерційними цінами, були кафе. У досліджуваній період часу у складі Київського міського управління громадського харчування було одне кафе, яке розміщувалося за адресою

---

¹ ДАК, ф. Р-1043, оп. 1, спр. 5, арк. 84.

² Там само, спр. 8, арк. 1.

³ ДАК, ф. Р-1, оп. 4, спр. 24, арк. 224.

⁴ ДАК, ф. Р-1043, оп. 1, спр. 5, арк. 159.

Хрещатик, 8. У роботі цього закладу теж спостерігалася низка недоліків. Зокрема, у квітні 1945 р. тут було продано 443 літри пива за ціною 34 крб., замість встановлених 22 крб. за літр¹. Траплялися випадки, коли до другої години дня в кафе були відсутні в продажі сніданки та обіди, а торгівля здійснювалася виключно алкогольними напоями. До речі, коштували обіди в цьому закладі громадського харчування 10 крб. 50 коп. – 11 крб.²

Влітку 1944 р. Київ став першим містом УРСР, де було відкрито комерційні ресторани Головособторгу³. Перші два такі ресторани відкрилися 1 липня 1944 р. Тут за комерційними цінами без карток страви могли придбати всі бажаючі. Проте, вартість комерційної ресторанної продукції була в декілька разів вищою, аніж страви, які продавалися у закритих їдальнях⁴.

Весною 1945 р. Головособторг відкрив ще один комерційний ресторан під назвою «Театральний» за адресою вул. Червоноармійська, 140. Це приміщення до цього було зайняте приватним підприємцем. Однак, за вимогою влади, у триденний термін приватник змушений був його звільнити⁵.

Весною 1945 р. столиця УРСР також стала першим містом республіки, де розпочали роботу відкриті їдальні⁶. Відвідувати їх могли всі бажаючі. Відповідно до наказу наркомату торгівлі СРСР від 6 липня 1943 р. страви у них продавалися з націнкою до 200 %, а горілчані та безалкогольні напої за комерційними цінами. До кінця травня 1945 р. планувалося відкрити 6 таких

---

¹ ДАК, ф. Р-1043, оп. 1, спр. 5, арк. 197.

² Там само, арк. 258.

³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 679, арк. 6.

⁴ Там само, спр. 1356, арк. 14 – 15.

⁵ ДАК, ф. Р-1, оп. 4, спр. 53, арк. 222.

⁶ Там само, спр. 54, арк. 319 зв.

закладів громадського харчування¹. Відкрити до зазначеного терміну вдалося лише 4.

4 квітня 1945 р. розпочали роботу перші дві відкриті їдальні за адресами вул. Леніна, 3 та Короленка, 38. Місяць їх роботи показав, що вони «виправдовують вказівки партії та уряду»: за 25 робочих днів ці їдальні дали виторг 466,8 тис. крб., тобто до 20 тис. крб. в день. Подальші ж перевірки виявили, що у перші дні після відкриття порції відповідали встановленій вазі, але поступово почали зменшуватися. Влада міста звернула на це увагу, бо розраховувала створенням відкритих їдалень витіснити приватну торгівлю на базарних «обжорках», а отже, їх робота мала бути зразковою. Наприкінці травня 1945 р. вільний продаж страв розпочали дві їдальні на Подолі².

Отже, харчування киян вдома у 1943 – 1945 рр. було досить складним завданням. За обмеженого асортименту продуктів багато для кого стало зручніше харчуватися в їдальнях. У Києві вдалося створити розгалужену мережу державних закритих закладів громадського харчування, які працювали в межах системи нормованого постачання. Попри низку недоліків у їх роботі, можливість відвідувати закриті їдальні значно полегшувала життя киянам. З часом почали з'являтися заклади громадського харчування, які практикували вільний (без карток) продаж готових страв та напоїв.

* * *

Рівень централізованого нормованого постачання киян продуктами харчування був далеко не достатнім і давав змогу задовольняти лише фізіологічний мінімум. На відміну від привілейованих верств, звичайні мешканці столиці у зв'язку з мізерністю матеріальних коштів, високими цінами у закладах комерційної торгівлі змушені були шукати додаткові джерела самозабезпечення. У досліджуваний період це були базари, «мінки», а також городництво.

---

¹ ДАК, ф. Р-106, оп. 6, спр. 11, арк. 122.

² ДАК, ф. Р-1, оп. 4, спр. 54, арк. 309, 311 зв., 315.

РОЗДІЛ 4

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КИЯН ПРОМИСЛОВИМИ ТОВАРАМИ ТА НАЛАГОДЖЕННЯ МІСЬКОГО ПОБУТОВОГО ОБСЛУГОВУВАННЯ

4.1. Забезпечення мешканців Києва промисловими товарами

Перипетії військового часу призвели до значного зубожіння киян. Багато речей мешканців міста було втрачено, вкрадено чи просто загублено під час евакуації, військових дій, окупації, реєвакуації. Відчувався брак різних промислових товарів: від меблів і домашнього начиння до одягу, взуття та речей щоденного вжитку: мила, гасу, ниток, гребінців тощо. Таким чином, після звільнення Києва від німецької окупації у місті гостро постало питання забезпечення населення не лише продуктами харчування, а й промисловими товарами першої необхідності.

Відразу після визволення Києва єдиним місцем, де кияни могли придбати необхідні промислові товари був ринок. На кожному з тринадцяти основних міських базарів були товкучки та барахолки, де продавали одяг, взуття, домашнє начиння, різні побутові предмети щоденного вжитку, тощо. Як правило, весь цей промкрам був вже не новим. Незважаючи на це, коштували речі на базарах дорого. Наприклад, пара хромових рантових чобіт коштувала – 6 – 7 тис. крб., юфтових – 5 – 6 тис., чоловічих черевиків – 4 – 5 тис., калош чоловічих та жіночих – 1800 – 2000, 1 м пальтового драпу – 1500 – 2000, 1 м крепдешину – 1000 – 1500, пальто тепле на ваті з хутряним комірцем та шовковою підкладкою – 7 – 8 тис., валянки чоловічі білі – 1800 – 2000 крб., валянки чоловічі чорні 2000 – 2500 крб., коробка сірників – 25 – 30 крб.¹

---

¹ Вронська Т. В. В умовах війни: життя та побут населення міст України (1943 – 1945 рр.) / Т. В. Вронська. – К., 1995. – С. 62.

Не маючи необхідних грошових сум, кияни для придбання речей нерідко застосовували натуральний обмін. Це дозволяло придбати бажану річ обмінявши її на продукти харчування, або інші речі.

Спасінням для багатьох мешканців міста було вміння та можливість робити щось своїми руками. В умовах гострого дефіциту готового одягу дуже цінувалося вміння шити. Саморобні речі можна було продати, обміняти, або ж використовувати на власні потреби. За таких обставин справжнім багатством було мати вдома швейну машину¹.

Наголосимо, що задоволення потреб населення у промтоварах, як і продуктах харчування, було передбачено системою нормованого постачання. У звільнених містах УРСР вона поширювалася відповідно до наказу наркомату торгівлі СРСР № 380 від 13 листопада 1942 р. про впорядкування карткової системи на хліб та деякі промислові та продовольчі товари². До нормованих промислових товарів було включено усі види тканин, шкіряне, валяне, фетрове та резинове взуття, швейні вироби, постільну білизну, головні убори, трикотаж, шкарпетки-панчохи, годинники, мило, низку предметів побутового вжитку та інші вироби³.

Керівництво республіки до забезпечення киян промисловими товарами почало готуватися ще напередодні звільнення міста. Наприкінці вересня 1943 р. Раднарком УРСР та ЦК КП(б)У направили на ім'я наркома зовнішньої торгівлі А. Мікояна лист із проханням виділити товари для Києва та Київської області. Для постачання населення столичного регіону

---

¹ Малаков Д. В. Кияни. Війна. Німці / Д. В. Малаков. – К.: Амадей, 2010. – С. 203.

² Гальченко С. І. Міське населення Центральних областей України в умовах нормованого постачання (1943 – 1947 рр.): Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 – історія України / С. І. Гальченко. – Черкаси, 2007. – С. 39.

³ Любимов А. В. Торговля и снабжение в годы Великой Отечественной войны / А. В. Любимов – М.: Экономика, 1968. – С. 24.

планувалося виділити наступний промкран: два вагони бавовняних тканин, по одному вагону вовняних та шовкових тканин, хусток, ниток, готових швацьких виробів, трикотажних товарів, взуття, парфумерії, а також шкарпеток та панчіх, двадцять вагонів господарського та п'ять вагонів туалетного мила¹.

18 листопада 1943 р. частина згаданих промтоварів прибула на станцію Дарниця. Однак, в архівних документах не залишилося інформації щодо того чи було виконано згадане вище замовлення у повному обсязі². В усякому разі до завершення війни розміри надходжень промкрану з державних фондів були дуже скромними і не могли задовольнити навіть мінімальних потреб населення у промислових товарах. Така ситуація виникла внаслідок того, що в умовах військового часу все виробництво було зорієнтоване на потреби фронту і промислові товари для населення майже не виготовлялися.

За таких обставин відновлена 10 листопада 1943 р. торгівельна організація з продажу промислових товарів – Київпромторг³, не могла розпочати свою діяльність з забезпечення киян нормованими промтоварами. Найпершим її завданням став пошук інших джерел надходження товарів для продажу.

Зазначимо, що торгівельна мережа Київпромторгу в довоєнний час складалася зі 164 магазинів та 160 ларів. Ці торгівельні заклади були відкриті в усіх районах міста, включаючи такі місцевості, як Мишоловка, Святошино, Дарниця, Пуща-Водиця, Труханів острів. Під час пожеж у центральній частині міста згоріло більше 40 кращих магазинів, також було втрачено більше 60 ларів. Таким чином, на момент звільнення Києва від окупації у місті збереглося близько 120 приміщень магазинів та 100 ларів. Проте, більшість з них потребували капітального ремонту. Особливо пошкодженими

---

¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 677, арк. 60 – 61.

² ДАК, ф. Р-174, оп. 1, спр. 2, арк. 3.

³ Там само, арк.1.

були приміщення торгівельних закладів на Подолі. У порівняно задовільному стані залишилося лише близько 20 магазинів міста, проте й вони потребували проведення ремонтних робіт¹. На базі цих приміщень і розпочалося розгортання державної торгівельної мережі з продажу промислових товарів.

Паралельно з відновленням діяльності промтоварних крамниць у місті відбувався пошук товарів для реалізації через ці магазини.

Незабаром після визволення міста, у Києві було організовано збір безгосподарних речей, головним чином, меблів. Ці заходи проводилися відповідно до постанови РНК УРСР та ЦК КП(б)У від 16 листопада 1943 р. «Про облік та використання житлового фонду та порядок зберігання бездоглядного майна населення і підприємств м. Києва». За даними міського фінансового відділу на кінець листопада 1943 р. було проведено облік 80% наявного у місті безгосподарного майна. Проте, в умовах відсутності належного нагляду, райфінвідділи фіксували багато випадків самозахоплення киянами речей. В окремих осіб при обшуках було виявлено значну кількість злочинно отриманого майна. Так, один киянин зміг награбувати різних речей аж на 90 тис. крб.

Віднайдене безгосподарне майно населенню міста планувалося продавати через магазини Київпромторгу².

Тим часом тривала інвентаризація довоєнних приміщень магазинів та складів Київпромторгу. За її результатами було виявлено залишки товарів на суму близько 3 млн. крб. Це дало можливість розпочати торгівлю галантереєю, культкраном та метало-господарськими товарами.

До 21 листопада в Києві вже функціонувало 8 магазинів з продажу промтоварів³. Швидшому розгортанню торгівлі на базі довоєнних приміщень магазинів Київпромторгу перешкоджала відсутність будівельних матеріалів,

---

¹ ДАК, ф. Р-174, оп. 1, спр. 6, арк. 1.

² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 634, арк. 46 – 47.

³ ДАК, ф. Р - 174, оп. 1, спр. 6, арк. 2, 3 зв.

необхідних для їх ремонту, особливо не вистачало скла. Також відчувалася брак кваліфікованих працівників торгівлі¹.

Лише три з 8-ми нововідкритих торговельних закладів мали товар для продажу. Вони торгували промкраном, який було виявлено внаслідок ревізій. Решта магазинів зустріли відвідувачів порожніми полицями. Ці торговельні заклади приймали від населення речі на комісію². У нещодавно звільненому місті, створення комісійних магазинів було чи не єдиним способом отримати промтовари для продажу.

Процес прийому від киян різних товарів у комісійних магазинах відбувався наступним чином: громадянин, який бажав здати річ на комісію залишав її в магазині для продажу. Вартість цього промкрану встановлювалася, орієнтуючись на середні ринкові ціни. Після продажу речі, отримані за неї кошти поверталися комітентові (особі, яка здавала річ на комісію). Однак, від цієї суми 15% стягувалося на користь Київпромторгу³.

За тиждень мережа торговельних закладів Київпромторгу збільшилася на 5 одиниць. На 28 листопада 1943 р. у місті нараховувалося вже 13 магазинів. У цю кількість увійшло 8 комісійних та 5 промтоварних торговельних закладів, а також два промтоварних відділи у комісійних магазинах⁴.

В середині грудня 1943 р. в місті працювало вже 13 комісійних та 7 промтоварних магазини, а також було організовано 6 промтоварних відділів⁵.

Окрім магазинів «Київпромторгу» налагоджувалася робота інших торговельних закладів. Зокрема, на 15 грудня 1943 р. вже функціонувало три книгарні «Київкнигокультторгу». Розміщувалися вони за адресами вул. Леніна, 10, вул. Артема, 2 та вул. Короленка, 46. В подальшому розширення

---

¹ ДАК, ф. Р - 174, оп. 1, спр. 6, арк. 5.

² Там само, арк. 3.

³ Там само, спр. 3, арк. 5.

⁴ Там само, спр. 6, арк. 4.

⁵ Там само, спр. 5, арк. 1.

торгівельної мережі Київкнигокультторгу відбувалося шляхом відкриття книжкових магазинів на Галицькому базарі, Сталінці, Подолі та на Хрещатику. Передбачалося, що основними клієнтами магазинів будуть школярі, оскільки ці заклади мали торгувати необхідними для навчального процесу речами. Однак, основного товару – підручників гостро бракувало. Особливо дефіцитними були навчальні посібники для молодших та середніх класів. Що ж стосується канцелярського приладдя та наочних матеріалів, то вони й зовсім були відсутні в продажі¹.

Більш-менш нормально у порівнянні з іншими магазинами з продажу промкрану, товарами були забезпечені торгівельні заклади «Союзунівермагу». У грудні 1943 р. в Києві вже функціонувало 2 універсальні магазини (вул. Хрещатик, 50 та у Критому ринку на Бессарабці). Продаж товарів вони здійснювали за комерційними цінами. Вартість товарів встановлювалася шляхом додавання до фіксованих довоєнних цін націнки у розмірі 250%². Торгували тут галантереєю, меблями, тканинами. Зокрема, для продажу в цих магазинах наприкінці 1943 р. з Москви надійшло 40 тис. метрів сукна та шерсті, а також близько 20 тис. метрів бавовняних тканин та шовку. При Союзунівермазі діяв виробничий комбінат, який надавав послуги населенню з індивідуального шиття верхнього одягу та білизни³. Також на полицях цих магазинів були присутні дитячі іграшки та ялинкові прикраси, що було дуже актуально напередодні Нового року⁴.

До речі, до свята у місті також налагодили продаж ялинок. Щоб придбати традиційні новорічні деревця треба було звертатися до Київського лісового господарства, керівні органи якого розміщувалися за адресою вул. Предславська, 18. Також купити ялинки можна було у кількох міських

---

¹ Київкнигокультторг // Київська правда. – 1943. – № 27. – С. 4.

² ДАК, ф. Р-174, оп. 1, спр. 4, арк. 6.

³ Розгортається торгівля // Київська правда. – 1944. – № 4. – С. 4.

⁴ Іграшки, меблі, тканини... // Київська правда. – 1943. – № 35. – С. 4.

крамничках. Зокрема, напередодні нового 1944 року ялинки в Києві продавали у квітковому магазині, розташованому за адресою вул. Леніна, 10 (тепер вул. Богдана Хмельницького). Вартість дерев залежала від висоти та гатунку та коливалася від 3-х до 15 крб.¹

На початку 1944 р. свою діяльність відновив магазин «Динамо», де продавалися спортивні товари. Розміщувався він за адресою вул. Хрещатик, 58. До речі, цей магазин також порівняно добре був забезпечений товарами. Тут продавали зимовий спортінвентар, ігри, м'ячі, допоміжне приладдя. Вочевидь, весь цей крам вдалося зберегти ще з довоєнного часу, а потім він був віднайдений в результаті ревізій².

Проте, більшість промтоварних магазинів міста відчували гостру нестачу товарів, що було головною перешкодою налагодження торгівлі. У зв'язку з цим з 1944 р. планувалося максимально використати для постачання Київпромторга промтоварами можливості місцевої промисловості. Для цього із артілями та виробництвами укладалися відповідні договори. Керівництво Київпромторгу закликала всіх директорів магазинів долучитися до вирішення питання наповнення магазинних полиць товарами: «Не треба сподіватися лише на надходження товарів зі східних регіонів СРСР, а треба проявити ініціативу для пошуку товарів на місці»³.

Одним із способів поповнення запасів товарів було скуповування у населення промтоварів за готівку, а потім їх перепродаж у торговельних закладах Київпромторгу. Магазины купували промкрам у населення, орієнтуючись на довоєнні прейскурантні ціни з націнкою 250%⁴. На середину грудня 1943 р. мережа скупних торговельних закладів (відділів, ларів, магазинів) міста досягла 11 одиниць. З них 8 (Червоноармійська, 10, Басейна,

---

¹ Новорічні ялинки // Київська правда. – 1943. – № 34. – С. 4.

² Магазин «Динамо» // Київська правда. – 1944. – № 17. – С. 2.

³ ДАК, ф. Р-174, оп. 1, спр. 4, арк. 1.

⁴ Там само, арк. 6.

2, Червоноармійська, 136, Дмитрівська, 14, Верхній Вал, 24, кіоски на Галицькому та Печерському базарах, магазин на Сінному базарі) здійснювали закупку товарів у киян, два торговельних пункти (Червоноармійська, 72 та Саксаганського, 151), а також одна база (Басейна, 1) були зорієнтовані на продаж скуплених речей серед населення¹. Магазини Київпромторгу скуповували у киян: відрізи тканин, готовий одяг, взуття, хутра, галантерею, килими, годинники, бронзу, фарфор, фаянс тощо². Адреси скупних крамниць киянам повідомляло відповідне оголошення, розміщене у газеті «Київська правда» від 21 грудня 1943 р³.

На початку 1944 р. ці торговельні заклади було об'єднано у окрему контору при Київпромторзі, яка, зокрема, проводила реставрацію бувших у вжитку речей⁴. Однак, до послуг цих закладів зверталось не так багато населення. Керівництво Київпромторгу пояснювало це відсутністю належної реклами⁵.

Що стосується промислових товарів, які надходили до державних фондів в наслідок збору у місті бездоглядного майна, то вони на практиці, як правило, реалізовувалися через районні фінансові відділи⁶, а не магазини Київпромторгу, як це передбачалося. Такий стан справ був пов'язаний із браком транспорту. Речі (головним чином, меблі) не було можливості перевозити до магазинів та складів Київпромторгу⁷. Пізніше у системі Київпромторгу все ж було створено кілька магазинів з продажу

---

¹ ДАК, ф. Р-174, оп. 1, спр. 3, арк. 16.

² Там само, спр. 4, арк. 6.

³ Крамниці Київпромторгу... // Київська правда. – 1943. – № 31. – С. 4.

⁴ ДАК, ф. Р-174, оп. 1, спр. 12, арк. 1.

⁵ Там само, спр. 3, арк. 20.

⁶ ДАК, ф. Р-1, оп. 4, спр. 36, арк. 215.

⁷ ДАК, ф. Р-174, оп. 1, спр. 4, арк. 5.

держфондових меблів. На березень 1944 р. два такі магазини функціонували за адресами Артема, 3 та Червоноармійська, 72¹.

На придбані речі обов'язково виписувалися наряди за встановленим зразком. У документі зазначалося хто (назва установи, або повне ім'я особи) звідки і куди (адреси) перевозить перераховані речі. Підставою для таких дій обов'язково мала бути постанова Виконкому Київміськради, якою дозволялося придбання речей (її номер та дата зазначалися у наряді). Перевезення меблів без цього документу розцінювалося як крадіжка².

Бездоглядні речі продавалися за низькими державними цінами. Віднайти інформацію щодо вартості окремих предметів, які реалізувалися через фінвідділи не вдалося. Однак, архівні документи повідомляють, що за наступний набір меблів: шафу, диван, обідній стіл, буфет, кухонну шафу, шифоньєр та письмовий стіл у райфінвідділ Ленінського району киянин сплатив лише 1070 крб.³

Існували у місті також меблеві комісійні магазини. Зокрема, перші два такі торгівельні заклади у столиці відкрилися вже наприкінці грудня 1943 р. Однак, ціни у комісійних магазинах були дуже високими. Уявлення про різницю у вартості держфондових речей та речей, зданих на комісію дає порівняння цін на піаніно. Так, у першому випадку інструмент продавався за державними цінами та коштував 4500 крб.⁴ У комісійних магазинах його вартість встановлювалася відповідно до ринкових цін та дорівнювала 12 – 15 тис. крб.⁵ До речі, клавішні музичні інструменти Київпромторг мав право продавати лише за умови наявності у покупця дозволу голови міськради⁶.

---

¹ ДАК, ф. Р-174, оп. 1, спр. 15, арк. 4.

² ЦДАГО Україна, ф. 1, оп. 23, спр. 634, арк. 46 – 47, 56.

³ ДАК, ф. Р-1, оп. 4, спр. 19, арк. 185.

⁴ ДАК, ф. Р-174, оп. 1, спр. 9, арк. 5.

⁵ Там само, спр. 13, арк. 3.

⁶ Там само, спр. 9, арк. 6.

Отже, на початковому етапі діяльності Київпромторгу налагодження торгівлі промисловими товарами відбувалося, насамперед, завдяки вилученню речей у населення через комісійні та скупні магазини. Таким чином до торгівельної мережі потрапляли, як правило, не нові, а бувші у вжитку речі. Їхня вартість встановлювалася із врахуванням відсотку зносу¹. Наголосимо, що отримані з таких джерел товари продавалися та перепродувалися через торгівельні заклади Київпромторгу вільно (тобто без карток). Скупні магазини перепродували речі за комерційними цінами (дещо нижчі ринкових, однак вищі за державні ціни на нормовані промтовари)². У комісійних магазинах промтовари коштували приблизно стільки ж, як і аналогічні речі на ринках міста.

Цікаво, що іноді речі в комісійних магазинах продавалися навіть дорожче, ніж на базарах. Навесні 1944 р. було зафіксовано наступні ціни у комісійних торгівельних закладах Києва: сукня з крепдешину коштувала 4 тис. крб. замість орієнтовної ціни 1,5 – 2 тис. крб., а сукня з маркізету та віскози – 1, 2 тис. замість 500 – 600 крб. Костюм жіночий з шевйоту вартував 5,9 тис. крб. замість 2 – 2,5 тис. крб., чоловічій костюм з цієї ж тканини коштував 5 тис. крб., а не 2,5 – 3 тис., як передбачало керівництво Київпромторгу. За 3-метровий відріз креп-жоржету у комісійному магазині просили – 3, 6 тис. крб. замість 1 – 1,2 тис. крб.

З часом Київпромторг розпочинає боротьбу за зниження цін у комісійних магазинах, маючи на меті таким чином впливати на зниження ринкових цін.

Наказом по Київпромторгу від 30 травня 1944 р. було встановлено, що вартість речей для продажу в комісійних магазинах мала бути нижчою за ринкові ціни приблизно на 10 – 15 %. При цьому після продажу речі

---

¹ ДАК, ф. Р-174, оп. 1, спр. 21, арк. 18.

² Там само, спр. 10, арк. 22.

комітентові поверталася наступна сума грошей: до фіксованої довоєнної вартості речі додавали 250% та віднімали відсоток зносу.¹

Продавати свої речі у комісійні магазини за такою ціною киянам стало не вигідно. У липні 1944 р. керівництво комісійних магазинів заявляло, що переважна більшість комітентів не погоджується з такими нововведеннями та забирає свої речі назад. Проте, боротьба за зниження цін все ж мала результати. Однак, це стосувалося товарів далеко не першої необхідності. Так, раніше килими у комісійних магазинах продавали по 25 тис. крб., то після введення нових правил, вони почали коштувати 7 – 9 тис. крб.

Незважаючи на деяке зниження цін у комісійних магазинах, через дорожнечу їхні товари не користувалися широкою популярністю серед населення. В цьому зізнавалися самі працівники цих торгівельних закладів: «Найчастіше до нас приходять лише прицінитися»².

Із розвитком місцевої промисловості магазини промторгу змогли поповнити свій асортимент новими товарами. До того ж розширилася мережа виробничих підприємств при самому Київпромторзі. На квітень 1944 р. у складі організації діяли пошивочно-вишивальна, взуттєва та годинникова майстерні³. Це дало можливість розгорнути торгівельну мережу Київпромторгу з продажу населенню нормованих промтоварів.

Варто наголосити, що картки на промтовари кияни отримали не так швидко, як на продукти харчування. До введення в Києві промтоварних карток магазини Київпромторгу відпускали населенню нормований промкрам за разовими талонами, на яких мала бути печатка Київпромторгу та Міськторгвідділу, а також адреса магазину, в якому можна було отоварити талон. Наприклад, у травні 1944 р. нормовані товари за талонами можна було

---

¹ ДАК, ф. Р-174, оп. 1, спр. 10, арк. 70.

² ДАК, ф. Р-174, оп. 1, спр. 13, арк. 1, 2.

³ Там само, спр. 16, арк. 2.

придбати у наступних магазинах Київпромторгу: № 16, 19, 20, 22 та 24¹. Кияни отримували талони на промтовари (пізніше картки), так само, як і продуктові картки на місцях роботи, навчання або через домоуправління.

Промислові товари, якими промторг був порівняно непогано забезпечений (залишки довоєнних запасів та вироби місцевої промисловості) до введення карток продавалися наступним чином: одна штука (пара) в одні руки. За такою схемою у магазинах Київпромторгу можна було купити наступні нормовані товари: хустка, шнур взуттєвий, підтяжки, моток ниток, парасолька, гаманець, обкладинка для партбілета, пасок чоловічий, ремені багажні, ремінь годинниковий, портфель, сумка, або ридикюль, ложка, виделка, ніж, запальничка, зубна щітка, гребінець тощо². Як бачимо, у цьому списку знаходяться не конче потрібні речі.

3 липня 1944 р. Київпромторг розпочав продаж товарів за промтоварними картками. Тоді ж у торгівельній мережі Київпромторгу було виділено 12 магазинів виключно для продажу нормованих промислових товарів: № 6 – вул. Басейна, 2; 10 – вул. Нижній Вал, 23; 16 – вул. Ворошилова, 37 (сучасна назва Ярославів Вал); 17 – вул. Кірова, 93 (тепер вул. Михайла Грушевського); 18 – Печерський базар; 19 – вул. Урицького, 14 (тепер вул. Василя Липківського); 20 – вул. Верхній Вал, 26; 21 – Святошино, 3 просіка; 22 – вул. Короленка, 49 (тепер – Володимирська); 24 – Червоноармійська, 27-б; 29 – Васильківська, 31; 42 – Брест-Литовське шосе, 21³. При чому магазин № 16 спеціалізувався на продажі нормованих промтоварів за лімітними книжками, а магазини № 6 та № 10 продавали метало-господрські нормовані товари⁴.

---

¹ ДАК, ф. Р-174, оп. 1, спр. 10, арк. 49.

² ДАК, ф. Р-174, оп. 1, спр. 11, арк. 52.

³ Там само, спр. 15, арк. 12.

⁴ Там само, спр. 10, арк. 90.

Зазначимо, що промтоварні картки видавалися населенню на 6 – 9 місяців. Промтоварна картка мала визначену кількість талонів та умовних одиниць (купонів), встановлену для певної групи населення. Робітники та інженерно-технічні працівники отримували – 125, службовці – 100, утриманці, діти та учнівська молодь – 80 купонів-одиниць. При купівлі одягу, або інших товарів покупець, окрім їхньої вартості повинен був здати певну кількість купонів. Наприклад, за шкіряне взуття треба було віддати 50 купонів-одиниць, за дитячі сандалі – 20, за жіночу вовняну або шовкову сукню – 60, за бавовняну – 40, за пару шкарпеток або панчіх для дорослих – 5, для дітей – 3 купони. Отже, промтоварна картка дозволяла в середньому придбати за 6 – 9 місяців не більше 2-х предметів одягу. До того ж варто зауважити, що купони витрачалися і на купівлю побутових дрібниць щоденного вжитку таких, як гас, мило, нитки тощо¹.

Проте, щоб придбати одяг не достатньо було мати гроші та промтоварну картку. Кількість державних надходжень товарів легкої промисловості була дуже далекою від справжніх потреб киян. Одяг був високодефіцитним товаром. Це диктувало принципи розподілу скромних державних надходжень. Більшість одягу та взуття потрапляли до магазинів великих підприємств, де за спеціальними ордерами розподілялися серед працюючих. Ордери виготовлялися адміністрацією підприємства друкарським способом на 13 видів товарів (одяг та взуття). На кожний товар працівникам видавався окремий ордер.

Ордер можна було використовувати лише впродовж 5 днів, після закінчення цього терміну, він ставав недійсним. За цей час потрібно було сплатити необхідну суму грошей та здати відповідну кількість купонів-одиниць². Зважаючи на ціни в державній торгівлі (чоловічий костюм,

---

¹ Любимов А. В. Торговля и снабжение... – С. 41.

² Гальченко С. І. Міське населення Центральних областей України в умовах нормованого постачання... – С. 97.

наприклад, коштував близько 370 крб.¹, в той час як середня місячна зарплата київського службовця становила 300 – 450 крб.), здійснити це було не просто.

В магазинах Київпромторгу нормований одяг та взуття також продавалися лише при наявності ордера та з зарахуванням відповідної кількості умовних одиниць промтоварної картки².

Зазначимо, що й ордери видавалися далеко не всім. Найчастіше їх отримували високопосадовці та ударники виробництва. Складалося так, що державні принципи забезпечення населення промтоварами перетворили надання дозволу на купівлю одягу та іншого промкрану на спосіб преміювання. Як свідчать архівні документи, можливість придбати певні речі за ордерами, талонами, або ж лімітами на визначені суми надавалася кращим працівникам як заохочення з нагоди державних свят. Практикувалося преміювання працюючих киян дозволом купити річ. На відміну від довоєнного часу заохочення готовим одягом чи мануфактурою в умовах війни траплялося досить рідко.

Придбання населенням міста тканин, одягу та взуття за низькими державними цінами було великою рідкістю. Більшості киян доводилося задовольнятися тим одягом (якщо такий був), який вдалося зберегти з довоєнного часу. Широко використовували одяг членів родин, які знаходилися на фронті. Якщо й такого одягу не виявлялося, намагалися з чогось переробити, або десь «дістати» будь-яке вбрання. В цьому контексті зацікавленість викликають спогади тодішніх учнів, про те, в чому їм доводилося ходити до школи. Киянин Леонід Анатолійович згадує: «Коли німців вигнали, пішов я в перший клас. Мати мені дістала десь два німецькі чоботи, обидва на ліву ногу. Перший був десь сорокового розміру, другий – сорок третього, якщо не більше... а ніжка маленька, шкарпетки позагиналися... як ковзани. І пам'ятаю

---

¹ Гальченко С. І. Міське населення Центральних областей України в умовах нормованого постачання... – С. 215.

² ДАК, ф. Р-174, оп. 1, спр. 10, арк. 90.

фуфайка в мене була... одягу практично ніякого не було»¹. Киянка Олімпіада Олександрівна, яка після звільнення міста пішла вже до сьомого класу, про своє шкільне вбрання розповідає наступне: «Татів бушлат був такий, він теплий. Мама пошила мені з якоїсь шинелі валянки і купила чуні, такі резинові. От так ми ходили.» Однак, респондент зазначає, що діти з більш заможних родин одягалися набагато краще: «...завідуючий гастрономом, і ще там хтось, їх дівчатка добре вдягнуті були, а ми – шантрапа... Були гарні чобітки, туфлі, пальто – все в них було»².

Вбрання дорослих киян також, переважно, не відрізнялося вишуканістю. Нерідко на вулицях міста можна було побачити жінок у чоловічому вбранні. «Реформувати» чоловічий одяг для власних потреб жіноцтво примусили злидні окупації та перших років після звільнення Києва. При цьому заширокі чоловічі піджаки та верхній одяг жінки стягували на талії широким поясом, а плечі залишалися широкими та високими. Щоб підтримати їх в горизонтальному стані, використовували плечові підкладки. Такий спосіб одягання був притаманний не лише киянкам та українкам загалом, а й жіноцтву всіх європейських країн, що пережили окупацію. Напевно тому ці риси надовго залишилися в одязі та поступово стали модними. Такий одяг створювався і в київському Будинку моделей під керівництвом Н. Лозовського, який відкрився у 1944 р. Це був другий такий заклад у СРСР після московського.

Модний на той час жіночий костюм виглядав приблизно так: спідниця до колін пряма і вузька або зі складками; жакет прямий або приталений з широкими та високими плечима на високих плечових підкладках. Талія чітко позначена широким поясом. Її контраст з широкими плечима створював враження спортивно-військової виправки і одночасно тендітності. Усі види одягу зберігали ці ж форми: пальто, сукня, блузка, спідниця. Доповнювався

¹ Центр усної історії КНУ ім. Т. Шевченка, колекція 1, од. зб. 188, арк. 16.

² Центр усної історії КНУ ім. Т. Шевченка, колекція 1, од. зб. 49, арк. 6, 9.

образ стійким взуттям з товстою підошвою: на танкетці або прямому чи клиновидному підборі.

Чоловічий модний одяг також зберігав військові риси у формі крою та кольорі. Лінія плеча обов'язково була високою та прямою. Проте, в переважній більшості до кінця війни та в перші повоєнні роки чоловіки масово використовували в одязі елементи військового обмундирування: гімнастерки, френчі, брюки-галіфе, чоботи¹.

Взагалі питання моди в умовах воєнного часу було досить складним. Звичайно, населення столичного міста, особливо жіноцтво розумілося на тогочасних модних тенденціях, однак слідувати їм мали можливість одиниці.

З дитячих спогадів очевидців дізнаємося, що не зважаючи на складні умови, киянки все ж намагалися чепуритися та гарно одягатися. «Вдягалися дуже по-різному. Молоді, звичайно, як і в усі часи, намагалися щось собі переробити. Хто вмів, щось собі перешивав, але, зрозуміло, дуже й дуже бідно. Пізніше, коли вже стали наші війська просуватися до Берліна, посилки почали надсилати... або на базарах... В когось почали з'являтися сукні... весною та літом дуже гарні дівчата ходили. Якщо піджаки, то великі плечі... Модно було накручувати тоді волосся, чубчик спереду... якщо в кого коси були, то носили банти, вони прикріплялися. Ось так дивився ти – маленька дитина, і дуже все це подобалось. На Хрещатику, як завжди, багато було гарних жінок та дівчат.»²

Більшість же мешканців намагалася виглядати просто охайно та більш-менш пристойно.

Такі важливі товари, як мило, нитки, гас тощо купувалися знову ж таки на талони промтоварної картки. Щомісяця наказом міського торговельного відділу оголошувався номер талону, за яким можна було придбати відповідний товар.

---

¹ Камінська Н. М., Нікуленко С. І. Костюм в Україні від Київської Русі до XXI століття. – Х.: Золоті сторінки, 2004. – С. 155 – 158.

² Центр усної історії КНУ ім. Т. Шевченка, колекція 1, од. зб. 61, арк. 12.

Наприклад, у травні 1945 р. киянам продавали по два шматочки мила за талоном № 6 з вирізом двох купонів-одиниць з промкартки¹.

Вільно (без карток) за фіксованими довоєнними державними цінами у магазинах Київпромторгу можна було придбати лише набір для немовлят. До його складу входили: дві розпашонки, вартістю 3 крб. за 1 шт., дві сорочечки по 4 крб. штука, дві кофтинки-кімано по 4 крб. 25 коп. кожна, троє підгузок по 3 крб. 75 коп., чотири холодні та дві теплі пелюшки відповідно по 5 та 6 крб. за штуку, два простирадла по 10 крб. та одна підковдра за 19 крб. 25 коп.²

Окремого розгляду потребує питання забезпечення промисловими товарами партійно-радянської номенклатури. Керівництво союзних республік, в тому числі УРСР, забезпечувалося промисловими товарами відповідно до постанови РНК СРСР від 12 липня 1943 р. «Про забезпечення керівних працівників партійних, комсомольських, радянських, господарських та профспілкових організацій». Згідно з положеннями цього документу високопосадовці у забезпеченні промисловими товарами прирівнювалися до робітників. Отже, їхні промтоварні картки містили 125 купонів-одиниць. До того ж, вони користувалися правом купувати речі на визначені суми без карток. Розмір таких лімітів коливався від 750 до 1000 крб. на особу, в залежності від посади³.

До забезпечення цієї категорії населення союзне керівництво ставилося з особливою увагою. Ще напередодні звільнення Києва від німецької окупації розпочалася підготовка до відновлення київської спецбази при Гастрономторзі, призначеної для забезпечення членів політбюро ЦК КП(б)У. На цій базі, окрім продуктів харчування, планувалося зосередити необхідний асортимент мануфактури, взуття та одягу.

---

¹ ДАК, ф. Р-174, оп. 1, спр. 22, арк. 78.

² Там само, спр. 11, арк. 19.

³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 677, арк. 12.

Вже наприкінці листопада 1943 р. для постачання спецконтингенту України до Києва з Москви було відправлено 1000 пальто, 1000 костюмів, 2000 пар білизни, 1000 пар шкіряного взуття. Зрозуміло, що значна частина цієї поставки призначалася для столичних високопосадовців¹.

Однак, брак промкрану, який спостерігався в Києві позначився на забезпеченні навіть цієї категорії населення. У травні 1944 р. міський відділ торгівлі зобов'язав Київпромторг отоварити 350 лімітних книжок керівних працівників Києва та області. Для цього потрібно було зосередити асортимент нормованих промтоварів на суму 350 тис. крб. На складах та в торгівельних закладах Київпромторгу вдалося відшукати нормованих товарів (взуття, трикотаж, текстиль, швейні вироби, хутро та хутрянні вироби) лише на суму 188 тис. крб. Як зазначало керівництво Київпромторгу у звіті про виконану роботу, ці вироби «місцевого виробництва, масового пошиву та низької якості не можуть в повній мірі задовольнити керівних працівників міста та області при отоварюванні їх лімітних книжок». До того ж отоварювання за лімітами затримувалося, оскільки решту нормованих товарів Київпромторгу віднайти не вдалося².

Пільги на забезпечення промисловими товарами мала також військова та інтелектуальна еліта міста. Ця категорія киян мала знижки на 25 – 35% при обслуговуванні в закладах торгівлі Головособторгу – Головного управління з комерційної торгівлі. 1 вересня 1944 р. в Києві було відкрито перший промтоварний універмаг³ (Червоноармійська, 27⁴) для торгівлі без карток за особливими (комерційними) цінами. В універмазі кияни, головним чином,

---

¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 677, арк. 59, 63.

² ДАК, ф. Р-174, оп. 1, спр. 9, арк. 12.

³ ДАКО, ф. П-1, оп. 3, спр. 21, арк. 15.

⁴ ДАК, ф. Р-174, оп. 1, спр. 9, арк. 11.

купували готовий одяг, взуття, шкарпетки та панчохи. Інші промтовари, представлені в універмазі не користувалися попитом серед населення міста¹.

У подальшому кількість торгівельних закладів Особторгу з продажу промтоварів планувалося розширити. Зокрема, передбачалася організація універмагу Особторга у приміщенні Центрального універмагу, що на Хрещатику. Зважаючи на значні пошкодження споруди, її спершу мали відремонтувати. Однак, темпи відновлюваних робіт були незадовільними. Всі роботи, в основному, проводилися військовополоненими німцями, продуктивність праці яких становила 25 – 50 %². Роботи зовсім не були механізовані. Навіть підйом будівельних матеріалів на висоту 7-го поверху проводився вручну³.

Працівники наркоматів внутрішніх справ та державної безпеки, а також наркомату оборони також мали можливість кращого забезпечення промисловими товарами. До їхніх послуг у системі Спецторгу⁴ та Воєнторгу⁵ – спеціалізованих торгівельно-побутових організацій, покликаних обслуговувати працівників згаданих наркоматів та членів їх сімей, існували майстерні для індивідуального пошиття одягу та взуття. Вони були своєрідними закладами нормованого постачання. При розрахунках за виконану у них роботу від промтоварної картки клієнта відрізала відповідна кількість купонів-одиниць. Аналогічна операція здійснювалася при купівлі нормованих промтоварів у магазинах.

В умовах гострого дефіциту готового одягу пошиття на замовлення значно полегшувало життя киянам. Користуватися такими послугами у Києві мали можливість не лише працівники НКВС, НКДБ та наркомату оборони, а й

---

¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 679, арк. 86, 87.

² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 981, арк. 9.

³ ДАК, ф. Р – 1, оп. 4, спр. 45, арк. 365.

⁴ ДАК, ф. Р – 107, оп. 1, спр. 1, арк. 273 – 275.

⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1019, арк. 30.

керівні працівники радпартактиву. Їхні замовлення виконували дві пошивні майстерні при виробничому комбінаті Київпромторгу¹.

Крім майстерень, для обслуговування спецконтингенту у системі Київпромторгу існував окремим промтоварний магазин (ул. Крещатик, 14)².

Відзначимо, що ціни на нормовані промислові товари були набагато нижчі за ринкові та комерційні. Наприклад, взуття місцевого виробництва продавалося у магазинах з продажу нормованих товарів за наступними цінами: туфлі жіночі коштували 186 крб., недомірки першого гатунку 100, а другого – 90 крб.³ В той же час комісійні магазини продавали жіночі туфлі (швидше за все вже не нові) за 2800 – 3000 крб.⁴

Проте, якість товарів, виготовлених місцевою промисловістю була дуже низькою. За браком необхідних матеріалів, міські артілі та майстерні широко використовували місцеву сировину та відходи виробництва великих підприємств. Так, на початку 1945 р. у Києві було розпочато виготовлення взуття на дерев'яній підшві⁵. Цікаво, що продаж гумового взуття населенню відбувався за умови здачі покупцем власного зношеного гумового взуття. За здані старі гумові чоботи покупець отримував знижку на нове взуття у розмірі 2 крб., а за калоші, боти, напівчоботи – 1 крб.⁶

Виробництво місцевою промисловістю столових приборів (ложки, виделки) з утилю восени 1944 р. досягло таких розмірів, що їх дозволили продавати киянам без вирізу талонів та купонів з промкарток⁷. Продавали

---

¹ ДАК, ф. Р - 174, оп. 1, спр. 20, арк. 17.

² Там само, арк. 4.

³ ДАК, ф. Р-174, оп. 1, спр. 11, арк. 95.

⁴ Там само, спр. 13, арк. 1.

⁵ Там само, спр. 19, арк. 2.

⁶ Там само, спр. 22, арк. 92.

⁷ Там само, спр. 11, арк. 119.

столові прибори по одній штуці в одні руки. Коштували ці предмети не дуже дешево. Наприклад, за ложку треба було віддати 13 крб. 30 коп.¹

Хоча ціни на більшість нормованих товарів були порівняно з базарними невисокими, зважаючи на тогочасні зарплати, придбати їх було не так легко. При цьому оплата праці продавців промислових магазинів була зовсім невисокою. Найменше отримували продавці третьої категорії – 140 – 155 крб. Найбільші зарплати були у старших продавців – 245 – 270 крб². Не дивно, за такого рівня доходів працівників, що у торговельних закладах Київпрмторгу були поширені крадіжки та зловживання. Людям, які мали доступ до високодефіцитних речей, однак не мали можливості їх придбати, часто було важко втриматися від спокуси привласнити їх незаконним чином.

Порушення закону працівниками Київпромторгу фіксувалися з самого початку діяльності торговельних закладів з продажу промтоварів у звільненому місті. У грудні 1943 р. магазин №8 продавав населенню галантерею за завищеними цінами. Чорні кнопки для плаття відпускалися за ціною 1 крб. 60 коп. за дюжину замість 1 крб. Десяток металевих гудзиків для штанів в зазначеному магазині коштував аж 1 крб. 30 коп. замість 20 коп.³ Зрозуміло, що ця різниця осідала у кишенях спритних працівників цього торговельного закладу.

Траплялися випадки продажу нормованих тканин та одягу без вирізу умовних одиниць промтоварних карток. Зокрема, магазини №№ 22 та 24 продали таким чином нормовані товари (кілька пар взуття, спідниці, блузи, тканини, тощо) за особистим проханням заступника завідувача міськторгвідділом⁴. Керівництво магазину № 26 навмисно затягувало продаж продаж покупцям товарів, що було пов'язано із вимаганням хабарів.

---

¹ ДАК, ф. Р-174, оп. 1, спр. 11, арк. 78.

² Там само, спр. 14, арк. 11.

³ ДАК, ф. Р-174, оп. 1, спр. 3, арк. 23.

⁴ Там само, спр. 9, арк. 21.

У магазині № 20 у травні 1944 р. була зафіксована нестача 41 пари парусиного взуття та 81 пари спідньої білизни, які були привласнені персоналом крамниці. Також траплялися випадки підміни працівниками повноцінного одягу, який зберігався на базах Київпромторгу, ганчір'ям. Іноді працівники магазинів приховували товар з метою самозабезпечення.

Керівництво комісійних магазинів практикувало отримання додаткового заробітку шляхом особистих домовленостей з киянами, які здавали речі на комісію. Так, за згодою комітентів дружина директора магазину № 1 влаштувала продаж меблів, які здавалися на комісію, на квартирах. Таким чином, не проводячи операцію купівлі-продажу через магазин, це подружжя привласнювало собі відсотки за комісійні послуги.

Однак, не лише працівники торгівлі зазіхали на дефіцитний та дорогий промкрам і виручку, отриману від його продажу. У досліджуваній період спостерігалася велика кількість випадків злочинного захоплення промислових товарів шляхом зломів дверей та вітрин, або підкопів під магазини та склади Київпромторгу. Лише за перший квартал 1944 р. було пограбовано 5 магазинів. При чому чотири з них вночі, а магазин Київпромторгу №2 пограбували посеред робочого дня. Варто зауважити, що торговельні заклади Київпромторгу були легкою здобиччю для зловмисників. Багато приміщень магазинів та складів мали несправні двері, замки, запори, напіврозбиті вітрини. Пограбування продовжувалися і в подальшому. У зв'язку з чим наприкінці серпня 1944 р. Київпромторг посилив нагляд за своїми приміщеннями та ввів у свій штат посаду інспектора охорони¹.

Подальше розширення торговельної мережі Київпромторгу відбувалося за рахунок створення промтоварних магазинів для обслуговування визначених категорій населення. Так, з жовтня 1944 р. у системі Київпромторгу з'являється спеціалізований магазин для забезпечення промисловими товарами дітей – «Дитячий світ». Розміщувався цей магазин у «пасажі» по вул.

---

¹ ДАК, ф. Р-174, оп. 1, спр.10, арк. 5, 31, 107, 112, 114, 164, 176.

Червоноармійська, 18. Цей торговельний заклад було створено відповідно до постанови Верховної Ради СРСР від 8 липня 1944 р. про посилення охорони материнства та дитинства. У магазині, окрім промтоварів продавали дитячі книги та культтовари¹. Внутрішнє оздоблення магазину приємно відрізнялося від решти торговельних закладів міста. Керівництво Київпромторгу подбало про створення умов для культурного обслуговування маленьких киян та їх батьків. Для відпочинку відвідувачів та упаковки товарів у приміщенні «Дитячого світу» було встановлено меблі: дивани, столи, стільці.

На початку 1945 р. у місті відкрилося ще два спеціалізовані промтоварні магазини: у лютому – для обслуговування професури та у березні – для студентської молоді².

Загалом, на кінець травня 1945 р. торговельна мережа Київпромторгу складалася з 36 магазинів, 10 ларів та 6-ти скупних пунктів. Крім того до складу організації входило 8-м виробничих підприємств³ (дві пошивні та дві часові, взуттєва та художня майстерні, ательє мод та художньої вишивки, трикотажна майстерня), а також майстерні з реставрації меблів та одягу при конторі скупки⁴.

Окрім згаданих вище організацій, що здійснювали продаж промислових товарів киянам (Київпромторг, Особторг, Спецторг, Военторг) існували у місті і інші торговельні організації. Вони, як правило, мали менш розгалужену торговельну мережу та були більш вузько спеціалізовані. Зокрема, Ювелірторг здійснював продаж прикрас, Книгокультторг спеціалізувався на продажі канцелярії, літератури та культкрану, Аптекоуправління продавало населенню

---

¹ ДАК, ф. Р-174, оп. 1, спр. 9, арк. 13.

² ДАК, ф. Р-174, оп. 1, спр. 19, арк. 1, 2.

³ Там само, спр. 26, арк. 1.

⁴ Там само, спр. 23, арк. 7.

предмети санітарії та гігієни, Главпарфюмер здійснював торгівлю косметикою та парфумами, Союздрук продавав літературу, газети, журнали, тощо¹.

Незважаючи на функціонування у Києві торговельних закладів з продажу промкрану, найбільш жваво торгівля йшла все ж на ринках міста. Це можна пояснити існуванням практики придбання речей шляхом обміну, достатнім асортиментом товарів та відсутністю сталих цін, що залишало можливість поторгуватися та знизити вартість товару.

Міська влада приділяла увагу налагодженню культурного обслуговування на ринках міста. Для цього товкучки, або ж ринки з продажу випадкових речей, як їх називали в офіційній документації, з серпня 1944 р. почали відділяти від продуктових базарів та переносити у інші місця². Зокрема, у серпні 1944 р. барахолку з Галицького базару мали перенести на вул. Нову за зоопарком. Однак, до осені 1944 р. цього зроблено так і не було. Далася взнаки, зокрема, відсутність належної кількості людей в органах міліції. На Галицькому ринку так і не було збільшено кількість міліцейських постів, під наглядом яких мав відбуватися перенос товкучки³.

Врешті, від ідеї влаштування великого речового ринку на вул. Новій відмовились. Замість цього було заново утворено три товкучки на вільних площах поряд із Печерським, Солом'янським та Житнім ринками. Відтоді торгівлю промкраном було дозволено лише на цих трьох ринках, а товкучки на всіх інших базарах міста ліквідовувалися⁴.

Вагомим джерелом забезпечення киян товарами промислового виробництва, насамперед, одягом, була гуманітарна допомога, що надходила від представників української діаспори та інших громадських об'єднань США та Канади. Масштаби поставок з-за океану були досить відчутними. Тому

---

¹ ДАК, ф. Р-174, оп. 1, спр. 20, арк. 22.

² ДАК, ф. Р-1, оп. 4, спр. 27, арк. 212.

³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1356, арк. 50.

⁴ ДАК, ф. Р-1, оп. 4, спр. 30, арк. 178.

навіть було створено спеціальні структурні підрозділи при РНК УРСР, які займалися цим питанням. Наприкінці 1943 – на початку 1944 рр. у великих містах України, зокрема й в Києві було організовано бази Різноекспорту, на яких зосереджувалися поставки з-за кордону.

Американські та канадські посилки містили одяг, взуття, білизну, ковдри, мило, тощо. Часто речі були вже не нові. Безпосередньо до міського населення України промтовари почали надходити з другого кварталу 1944 р. Вже 20 квітня 1944 р. до Києва було відправлено 15 вагонів, так званих, американських подарунків. До 25 липня 1944 р. на київську базу Різноекспорту завезли 1681 тюк товарів. Таким чином, на кінець липня 1944 р. по лінії гуманітарної допомоги Київ отримав 58 200 штук носильних речей.

Існувала пріоритетність у наданні одягу з гуманітарної допомоги. Насамперед, ним забезпечували інвалідів війни, членів сімей військовослужбовців, працівників науки похилого віку тощо. Вагому роль допомога з-за океану відіграла у забезпеченні одягом дітей-сиріт¹.

Отже, у 1943 – 1945 рр. у Києві відчувався гострий дефіцит у промислових товарах. З метою зменшення напруги у питанні забезпечення населення промтоварами, а також отримання промкрану для продажу, в місті було створено мережу комісійних та скупних магазинів. Однак, ці торгівельні заклади не користувалися великою популярністю серед населення. З більшим бажанням кияни відвідували міські товкучки та барахолки, де зазвичай можна було придбати усі необхідні речі, хоч часто і не нові. Незважаючи на високу вартість товарів, барахолки приваблювали населення можливістю поторгуватися, а також здійснити розрахунок шляхом обміну.

Нормована система постачання населення промисловими товарами не відігравала вагомої ролі у забезпеченні киян одягом та взуттям, проте більш задовольняла потреби населення у дрібницях щоденного вжитку.

---

¹ Вронська Т. В. В умовах війни... – С. 63 – 64.

Для покращеного обслуговування чітко визначених категорій населення у Києві існували спеціалізовані промтоварні магазини, які діяли як в рамках карткової системи, так і здійснювали вільний продаж товарів.

Здійснити вагомі покупки, такі як одяг та меблі, міг дозволити собі далеко не кожен киянин. Основна маса населення міста змушена була задовольнятися тим, що залишилося (якщо залишилося) з довоєнного часу. Високо в цей час цінувалося вміння робити щось власними руками, зокрема шити.

Відчутною підтримкою для киян була гуманітарна допомога, яка надходила з Канади та США. Носильними речами з американських подарунків забезпечувалися насамперед діти-сироти, інваліди війни, військовослужбовці та члени їхніх родин.

4.2. Відновлення та робота закладів міської сфери послуг

Населення звільненого від німецької окупації Києва відчувало потребу не лише в їжі та речах щоденного вжитку, а й в побутовому обслуговуванні. Необхідність отримувати побутові послуги тим більше зростала через дефіцит промислових товарів. У таких умовах для багатьох киян прийнятніше було відремонтувати певні речі, або замовити індивідуальне виготовлення бажаних предметів домашнього вжитку, ніж купувати вкрай дорогі та нерідко вже бувші у вжитку промтовари через торгівельну мережу. У звільненому місті активно почали відновлюватися ремонтні майстерні та майстерні з виготовлення речей під замовлення. Також, зважаючи на те, що Київ після окупації опинився у загрозливому санітарному стані, загострилася потреба у налагодженні діяльності таких закладів сфери послуг, як перукарні, лазні, пральні.

Згадані заклади входили, насамперед, до складу дев'яти районних промислових комбінатів (відповідно до кількості районів міста), підприємств промислової кооперації та лазне-прального тресту.

Усі виробничо-ремонтні майстерні райпромкомбінатів відновлювалися на абсолютно новій економічній базі, оскільки їхні довоєнні ресурси були знищені в наслідок військових дій та розграбовані під час окупації¹.

Подібне спостерігалось й на підприємствах промислової кооперації Києва. До війни у місті нараховувалося 134 артілі промкооперації. Вони працювали у дев'яти різних галузях: металообробна, шкіряно-взуттєва, текстильно-швацька, будівельна, культурно-галантерейна, хімічна, побутово-транспортна, харчова та утильна.

З початком війни багато артілей було евакуйовано. Ті ж підприємства, що залишилися в місті переважно не працювали. Так, з довоєнних 130 взуттєвих майстерень промкооперації за окупантів працювало лише 13. З 15 великих швацьких артілей функціонувала лише одна – «Прогрес». Напередодні визволення міста ці підприємства були частково зруйновані, частково розграбовані німцями. До того ж вагому частину кваліфікованих технічних працівників було вивезено до Німеччини. Таким чином, на момент визволення міста жодна артіль не могла приступити до роботи.

Заходи з відновлення підприємств промкооперації (косметичний ремонт приміщень, збір устаткування, тощо) розпочалися з 12 листопада 1943р². На початку грудня 1943 р. у місті нараховувалося вже 24 артілі. Щоправда працювали вони переважно вручну, або ж на примітивних приладах. Хоча більшість майстерень, які входили до артілей були зорієнтовані на виробництво речей широкого вжитку, деякі з них надавали ремонтні послуги та виконували індивідуальні замовлення³. Так, у складі двох взуттєвих артілей «Коопремонт» та «Ремвзуття» було відкрито 7 ремонтних майстерень в різних кінцях міста, а також два пункти з індивідуального пошиву взуття на

---

¹ ДАКО, ф. П-1, оп. 3, спр. 17, арк. 22 – 25.

² ДАКО, ф. П-1, оп. 3, спр. 18, арк. 3 – 4.

³ Місяць відродження // Київська правда. – 1943. – № 21. – С. 3.

Мишоловці та в Кагановицькому районі¹. Також замовлення населення виконувала артіль промкооперації «Текстильник». Вона надавала киянам послуги в'язання, ремонту та перефарбування одягу².

У цей же час поступово відновили роботу виробничо-ремонтні майстерні усіх дев'яти районних промислових комбінатів.

Наприкінці грудня 1943 р. у місті функціонувало вже 72 підприємства побутового обслуговування системи райпромкомбінатів. У цю кількість входило 16 взуттєвих, 10 швацьких, шість слюсарно-механічних, три ковальські, 4 художні майстерні, по три майстерні з ремонту годинників, меблів та метало-побутового ремонту. Також функціонувало чотири перукарні, одне фотоательє та інші майстерні³.

Зауважимо, що створення ремонтних майстерень відбувалося швидше, аніж майстерень з виготовлення побутових речей на замовлення. З виробничих майстерень більш-менш нормально вдалося організувати лише виготовлення валіз, оскільки для цього відшукали сировину. Однак, валізи не були предметом першої необхідності і їх виготовлення не могло зацікавити значну кількість киян. Натомість всі інші виробничі підприємства працювали вкрай погано. Причин на це було кілька: незадовільно обладнані приміщення майстерень, відсутність необхідного устаткування та реманенту, відсутність матеріалів та сировини для виробництва, недостатня укомплектованість робочою силою⁴.

За таких умов райпромкомбінати заради виконання планів обирали шлях кількісного збільшення підприємств побутового обслуговування, незважаючи на якість їхньої роботи та реальну зацікавленість населення у

---

¹ Задовольнимо побутові потреби киян // Київська правда. – 1943. – № 16. – С. 3.

² Артіль «Текстильник» // Київська правда. – 1944. – № 13. – С. 4.

³ ДАКО, ф. П-1, оп. 3, спр. 17, арк. 22 – 25.

⁴ Там само, спр. 1, арк.3.

наданні пропонованих послуг. Наприклад, в Сталінському районі міста відкритими вважалися слюсарна та бляхарна майстерні. Однак, при перевірці виявилось, що обидві майстерні склалися лише з одного робітника – слюсаря, який лагодив відра та замки.

У звіті Жовтневого району щодо організації побутового обслуговування населення зазначалося, що відкрито дві швацькі, шкіряну, шорну майстерні, а також майстерні з виготовлення мила, гуталіну, колісної мазі тощо. Перевірка ж показала, що всі ці підприємства з різних причин не працюють¹.

У Залізничному районі спостерігалася аналогічна ситуація. Хоча вважалося, що в райпромкомбінаті відкрито до 10-ти великих майстерень, в яких буцімто було зайнято 108 працівників. Щоденно на робочі місця виходили лише близько 40 чоловік. Решта з'являлися «на відмітку» та йшли додому через відсутність роботи.

Порівняно непогано вдалося організувати роботу майстерень Ленінському райпромкомбінату. Хоча за планом на грудень 1943 р. тут мало працювати 27 майстерень, а реально функціонувало лише 14. Проте, такі показники все ж були одними з кращих серед районів міста. Цікаво, що досягти цього вдалося значною мірою завдяки ентузіазму самих працівників. Так, влаштувати досить велику швацьку майстерню, де 16 майстрів працювало на 7-ми швацьких машинах, вдалося лише тому, що це устаткування вони принесли з власних домівок².

У Дарницькому районі з грудня 1943 р. працювало єдине у місті на той час державне фотоательє. Воно складалося з трьох фотографів, які працювали на дому, оскільки не мали спеціально відведеного приміщення³.

Взагалі наприкінці 1943 р. – початку 1944 р. райпромкомбінати широко користувалися послугами надомних робітників. Це було вигідно, оскільки їх

---

¹ ДАКО, ф. П-1, оп. 3, спр. 2, арк. 32.

² ДАКО, ф. П-1, оп. 3, спр. 17, арк. 10.

³ Там само, арк. 5.

не треба було забезпечувати устаткуванням (вони мали своє) та приміщеннями для роботи. Це, крім іншого, заощаджувало ресурси райпромкомбінатів, які мали витратитися на опалення та утримання приміщень. З іншої сторони, керівництво райпромкомбінатів побоювалося, що через неможливість належного контролю за роботою надомних працівників, ті без перешкод зможуть привласнювати собі виручку. Проте, на початковому етапі організації сфери послуг у місті без надомних майстрів обійтися було майже неможливо.

Наголосимо, що в основному надомники виконували роботу з виготовлення та лагодження одягу, рідше – взуття. Райпромкомбінати намагалися завантажити їх, головним чином, військовими замовленнями. Наприклад, надомники Молотовського району, яких нараховувалося 21 чол. отримали наприкінці грудня 1943 р. завдання відремонтувати 25 тис. штук армійського обмундирування.

Однак, виконували надомні майстри й замовлення цивільного населення. Так, 25 надомників Залізничного району були об'єднані у, так звану, білошвейну майстерню. Вони займалися в'язанням, виготовляли шкарпетки та панчохи. 12 надомниць Кагановичського району були ткалями, які робили полотно з відходів виробництва¹.

Майстерні, що відновили роботу у нещодавно звільненому місті, потребували певної реклами. Особливо це стосувалося послуг, які надавали надомні працівники. Тому на вулицях міста з'явилися оголошення, які повідомляли киянам про пропоновані послуги та адреси, куди потрібно звертатися за їх отриманням². До того ж про початок роботи майстерень з побутового обслуговування населення Києва дізнавалося через засоби масової інформації. Приміром, в газеті «Київська правда» від 15 грудня 1943 р. зазначалося, що промкомбінат Ленінського району приймає такі

---

¹ ДАКО, ф. П-1, оп. 3, спр. 17, арк. 8, 10, 11, 13.

² Побутові майстерні // Київська правда. – 1943. – № 25. – С. 4.

замовлення: шиття та ремонт верхнього та нижнього одягу з матеріалу замовника, шиття та ремонт взуття з матеріалу замовника, виготовлення й ремонт валіз, парасольок, дамських сумок та інших дорожніх речей, ремонт меблів, друкарських та швейних машин, різних замків, ключів та інших металевих виробів. За довідками киянам пропонувалося звертатися до контори цього райпромкомбінату, яка розташовувалася за адресою вул. Леніна, 3¹.

Мережа майстерень районних промислових комбінатів поступово розширювалася. На 1 січня 1944 р. вона досягла 100 одиниць. За галузями ці заклади побутового обслуговування розподілялися наступним чином: 20 майстерень з виготовлення та ремонту взуття, 16 з шиття та ремонту одягу, 18 слюсарних, ковальських та бляхарних, три столярні та деревообробні, дві прядильно-ткацькі та трикотажні, 4 художні майстерні, одне фотоательє, 11 перукарень, а також чотири майстерні з реставрації та ремонту годинників та інші.

За планом на кінець першого кварталу 1944 р. кількість закладів сфери послуг системи райпромкомбінатів у місті мала збільшитись до 170. Однак, як свідчать документи, й така кількість побутових майстерень не могла задовольнити потреб киян².

На фоні досить млявого розгортання державних закладів побутового обслуговування у місті активізувалися приватні майстри. У перші місяці після звільнення Києва вони почали відкривати власні кустарні майстерні. Наприклад, у Молотовському районі вже на середину листопада 1943 р. було видано 27 ордерів на відкриття таких закладів. У цей же час у Сталінському районі ордери на заняття приватною діяльністю отримало 77 осіб. На 30

---

¹ Промкомбінат... // Київська правда. – 1943. – № 27. – С. 4.

² ДАК, ф. Р-1, оп. 4, спр. 11, арк. 463.

листопада 1943 р. кількість приватників, задіяних як у сфері послуг, так і в торгівлі, у цьому районі досягла 156 чол.¹

Зазначимо, що окрім майстерень райпромкомбінатів та промислової кооперації у місті існували і державні заклади побутового обслуговування інших організацій. Зокрема, майстерні з виготовлення і ремонту одягу та взуття працювали при таких організаціях, як Київпромторг, Спецторг, Воєнторг тощо (про що, зокрема, йшлося у попередньому підрозділі).

Всі вони працювали за власними розцінками. Однак, у серпні 1944 р. Київською міською Радою було запроваджено єдиний преїскурант цін на послуги для всіх міських майстерень, які спеціалізувалися на ремонті одягу. В умовах гострого дефіциту носильних речей цей напрям побутового обслуговування мав вагоме значення для киян. Тож, таких майстерень у місті нараховувалося чи не найбільше.

Аналіз єдиного преїскуранту цін демонструє на які хитрощі зважувалися кияни, бажаючи довести власний зношений одяг до більш-менш пристойного вигляду. Сфера ж послуг намагалася не відставати від потреб населення, а тому для майстерень було розроблено дуже детальний список операцій, які вони здійснювали з ремонту носильних речей.

Так, відповідно до преїскуранту київські майстерні могли здійснити аж 33 операції з ремонту чоловічого пальто. При чому вартість цих послуг коливалася від 50 коп. (пришити петельку для вішання пальто) до 51 крб. (замінити підкладку та вату в зимовому пальто). Крім того у списку були наступні найменування робіт: вшити кармани (21 крб.), замінити рукави (23 крб.), зробити новий комір для зимового пальто (30 крб.), вшити одну латку розміром 5 см (2 крб.), вшити одну латку 20 см. (3 крб. 50 коп.), вкоротити, або ж подовжити рукави без доточування та з доточуванням нової тканини (8, 13 крб.), прибрати зайві боки у зимовому та демісезонному пальто (37, 34 крб.), вкоротити, або ж подовжити пальто (21 та 25 крб.), тощо.

---

¹ ДАКО, ф. П-1, оп. 3, спр. 5, арк. 2, 65, 71.

Подібні операції проводилися з десятима видами одягу. Такими як чоловічий піджак, штани, сорочка, шинель, гімнастерка, пальто дамське зимове та демісезонне, сукня шовкова, або вовняна, спідниця. Цікаво, що лагодили та переробляли навіть кальсони. Над цим одягом, відповідно до преїскуранту, здійснювали 6 найменувань операцій вартістю від 1 до 9 крб. Що ж стосується жіночого вбрання, то у преїскуранті були зазначені послуги, які були покликані зробити одяг киянок дещо моднішим. Так, зокрема, пропонували навіть змінити фасон рукавів у сукнях. Коштувала ця послуга 26 крб.¹

Співставлення вартості вищенаведених послуг із вартістю готового носильного одягу в торгівельній мережі демонструє, що для киян набагато доступніше було перешивати одяг членів родини, або ж лагодити чи вдосконалювати власне довоєнне вбрання, ніж купувати носильні речі.

Окремого розгляду потребують такі заклади сфери послуг, як перукарні. Вже на початку січня 1943 р. у місті функціонувало 11 державних комунальних та низка приватних перукарень. До серпня 1944 р. загальна кількість перукарень міста збільшилася до 99. Сюди увійшли приватні, відомчі та комунальні перукарні (тобто перукарні райпромкомбінатів). Останніх, до речі, була невелика кількість. У серпні 1944 р. нараховувалося лише 16 перукарень райпромкомбінатів місткістю 83 крісла. Хоча за планом на цей час мало бути 23 комунальні перукарні на 139 крісел.

Розташовувалися перукарні в місті нерівномірно. У таких місцевостях, як Пуща-Водиця, Святошино, Дарниця перукарень зовсім не було².

Відповідно до преїскуранту цін, встановленого наприкінці листопада 1943 р. для міських перукарень, ці заклади надавали досить велику кількість різноманітних послуг. Так, у перукарнях чоловіки могли поголити бороду за 2 крб. та голову за 3 крб. 50 коп., або ж підстригти бороду за 1 крб. 50 коп.

---

¹ ДАК, ф. Р-1, оп. 4, спр. 28, арк.158 – 159.

² ДАК, ф. Р-1, оп. 4, спр. 29, арк. 166.

Хлопчика у чоловічому залі можна було підстригти за 1 крб., а дорослому чоловіку зачіска обходилася у 2 крб. Якщо ж клієнт бажав, як тоді казали, фасонну стрижку, мав заплатити 3 крб. 50 коп. Також кияни могли додатково замовити такі послуги, як масаж обличчя, що коштувало 2 крб. та попросити майстра надушити одеколоном. Ця послуга вартувала 5 крб.

Дорослі киянки у перукарнях могли підстригтися за 3 крб., а дівчаток стригли за 2 крб. Також у міських цирульнях надавалися послуги завивки. Гаряча та холодна завивки вартували однаково - по 5 крб., а за спеціальну завивку локонами треба було сплатити 10 крб. Електрозавивка, включаючи всі операції: миття волосся, завивка, сушіння, укладка, коштувала аж 50 крб. Крім того, київські перукарі надавали послуги фарбування волосся. Нанести фарбу на волосся невеликої довжини коштувало 40 крб., довге ж волосся фарбували за 50 крб. Змінити колір брів можна було за 5 крб. Надушити жінок, як і чоловіків коштувало 5 крб.

Окрім того, у деяких перукарнях робили манікюр. Ця послуга вартувала однаково, як для жінок, так і для чоловіків. За гігієнічний манікюр треба було сплатити 5 крб., а за косметичний - 6 крб. Жінки, зазвичай, виявляли бажання покрити нігті кольоровим лаком. Це їм обходилося у додаткові 2 крб.¹

Проте, на практиці далеко не завжди перукарі дотримувалися встановленого преїскуранту цін. Заради справедливості треба зазначити, що встановлені ціни на перукарські послуги були занижені. Так, відповідно до преїскуранту, в середньому за одну операцію клієнт сплачував 4 крб. 50 коп. Реальна ж її собівартість через подорожчання матеріалів становила 6 крб. 50 коп. До того ж перукарні незадовільно забезпечувалися парфумерією та матеріалами. Тому керівництво багатьох цирулень змушено було офіційно докупати необхідні товари на міських ринках за підвищеними цінами. Це автоматично тягло за собою збільшення вартості послуг.

---

¹ ДАК, ф. Р-1, оп. 4, спр. 2, арк. 46.

Однак, масового характеру набули випадки значних зловживань з боку перукарів. Окрім плати за тарифом, вони часто стягували з клієнтів додатково значно більші суми на власну користь. Деякі майстри пояснювали це тим, що змушені в роботі використовувати власні матеріали та косметику. Також неофіційно підвищену вартість за перукарські послуги кияни мали сплатити, якщо бажали обслуговуватися у кваліфікованого, досвідченого спеціаліста. Було виявлено, що перукарі першого розряду мають щомісячний дохід у розмірі не менше 4 тис. крб.

Проте таких майстрів у Києві було небагато. Довоєнних спеціалістів у місті залишилося мало, а нових працівників готували неякісно та дуже швидко. Термін їхнього навчання не перевищував двох місяців. Тому більшість перукарів столиці мали недостатню кваліфікацію.

Окрім цього, у перукарнях спостерігалися і інші проблеми. Якість обслуговування була дуже низькою. Самі приміщення перукарень знаходились в антисанітарному стані, більшість з них потребували негайного ремонту. Крім поганого забезпечення інструментами та матеріалами, не вистачало також меблів.

З цієї причини у серпні 1944 р. розпочався активний пошук меблів з безгосподарного фонду міського фінансового відділу для потреб державних перукарень. Особливо не вистачало крісел. Тому підшуковували крісла всіх видів, які більш менш можна було використовувати, як перукарські. Крім того бракувало столів, дзеркал та стільців¹.

Величезною проблемою була недостатня забезпеченість перукарень білизною. Це питання потребувало термінового вирішення, оскільки перукарні загрожували перетворитися на розсадники сипного тифу².

Наголосимо, що після визволення санітарний стан міста був вкрай незадовільним. Накопичений бруд в роки окупації майже не вивозився. У

---

¹ ДАК, ф. Р-1, оп. 4, спр. 29, арк. 143, 167.

² Там само, арк. 167.

звільненому Києві комунальники також рідко вивозили сміття через відсутність транспортних засобів. Найчастіше бруд просто закопували прямо на подвір'ях, через що шкідливі відходи потрапляли в ґрунт, а звідти у воду. До цього додавалася незадовільна робота каналізаційної та дренажної систем, а також повільне відновлення водопостачання. З цих причин загроза поширення інфекційних захворювань, особливо тифу, значно зросла. Міське населення фактично не мало можливості належним чином дотримуватися правил особистої гігієни. За таких обставин важливого значення набуло відновлення таких закладів сфери послуг, як лазні та пральні.

У довоєнний час у Києві нараховувалося 11 лазень з одноразовою місткістю 2255 чол. та дві пральні¹. До цієї кількості входили: Петрівський лазне-пральний комбінат, Дмитріївський лазне-пральний комбінат, а також Галицька, Печерська, Караваївська, Солом'янська, Жовтнева, Деміївська, Куренівська, Троїцька та Центральна лазні².

На момент визволення міста повністю зруйнованими виявилися дві лазні (Дмитріївська та Центральна)³. Три лазні місткістю 420 чол. та дві пральні були більш-менш придатними для експлуатації⁴. Решта потребували ремонту різної складності.

Найпершими, в листопаді 1943 р., вдалося відкрити Галицьку та Караваївську лазні, а також Дмитріївську пральню⁵. Однак, через відсутність води та електрики вони майже не працювали⁶. У більш менш нормальному

---

¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 555, арк. 73.

² ДАК, ф. Р-1, оп. 4, спр. 29, арк. 33.

³ Там само, спр. 28, арк. 58.

⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 555, арк. 73.

⁵ Там само, спр. 635, арк. 3.

⁶ ДАКО, ф. П-1, оп. 3, спр. 2, арк. 28.

стані знаходилося приміщення Солом'янської лазні. Проте, її пуск також залежав від подачі води¹.

Однією з перших розпочала функціонувати Гарнізонна лазня. Зазначимо, що санітарно-епідеміологічний стан військ київського гарнізону був, м'яко кажучи, незадовільним. Київські частини періодично поповнювалися зараженими сипним тифом контингентами зі звільнених регіонів України. До того ж серед військовиків фіксувалися часті випадки вошивості. За таких обставин питання налагодження лазне-прального обслуговування військових потребувало термінового рішення. Однак, у роботі дезінфекційної станції з обслуговування військових, яка містилася на вул. Дехтярівська, 13, а також Гарнізонної лазні та пральні (Повітрофлотське шосе, 32) спостерігалися ті ж проблеми, що і в міських лазнях для цивільного населення. Тож вони працювали з великими перебоями².

Не зважаючи на поступове покращення водо- та електро- постачання, в подальшому налагодити нормальну роботу лазень так і не вдалося. Влітку 1944 р. в місті функціонувало 6 лазень (Жовтнева, Галицька, Солом'янська, Печерська, Куренівська та Петрівська). Однак, приміщення цих закладів потребували ремонту, до того ж вони не були належно устатковані. Лазні погано забезпечувалися тазами, білизною та милом. Через нерегулярне завезення палива, ці заклади не мали чіткого графіка роботи. Тому кияни ніколи напевне не могли знати коли буде працювати та чи інша лазня.

Працюючі лазні не могли задовольнити навіть мінімальних потреб киян. На цьому наголошувала санітарна інспекція Києва. Цією організацією було підраховано, що з моменту визволення міста до серпня 1944 р. лазні надали свої послуги лише 350 тис. чоловік. Ця статистика свідчить, що до того часу населення Києва не встигло викупатися в лазні навіть по одному разу. У той же час, кияни конче потребували відвідування цих закладів, оскільки

---

¹ ДАКО, ф. П-1, оп. 3, спр. 5, арк. 32.

² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1298, арк. 12.

проведення гігієнічних процедур в домашніх умовах ускладнювалося поганим водопостачанням та відсутністю ванн у більш ніж 80% осель.

До того ж загальний санітарний стан міста погіршувався через зростаючу кількість новоприбулих робітників. Санітарні пропускники на підприємствах та в гуртожитках не функціонували. До послуг 9 тис. приїжджих відбудовників Києва працював лише один санітарний пропускник на Бутишовому провулку (тепер вул. Андрія Іванова)¹.

Що ж стосується двох міських пралень, їхня робота до цього часу також була налагоджена. Однак, вони не прали для цивільного населення, виконуючі лише військові замовлення. Ці заклади працювали з перебоями з тих же причин, що і лазні².

Приблизно в такому ж режимі міські лазні та пральні функціонували і надалі. Щоправда навесні 1945 р. роботу розпочали ще дві лазні, а також відновилося будівництво лазні у Дарницькому районі, розпочате 1940 р.³ Отже, кількість цих закладів, які працювали у місті напередодні завершення війни сягнула 8-ми, а їхня одноразова місткість становила 1250 чол.⁴

З вищезазначених причин випливає, що більшість пересічних киян були позбавлені можливості відвідувати лазні та пральні. Незважаючи на це, були розроблені тарифи на послуги, які надавали ці заклади. Одноразове купання в лазнях коштувало в середньому 3 крб., а вартість прання складала 3 крб. 09 коп. у Дмитрівській та 3 крб. 20 коп. у Петрівській пральнях⁵.

Отже, сфера послуг у Києві на момент визволення міста від окупантів фактично не функціонувала. Розгортання роботи державних закладів побутового обслуговування відбувалося повільними темпами. Через

---

¹ ДАК, ф. Р-1, оп. 4, спр. 28, арк. 61.

² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 2197, арк. 3.

³ ДАК, ф. Р-1, оп. 4, спр. 47, арк. 167.

⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 2200, арк. 143.

⁵ ДАК, ф. Р-1, оп. 4, спр. 20, арк. 236.

відсутність належної матеріальної бази державних майстерень, у місті широко використовували працю надомних майстрів. В той же час активізувалася робота приватних підприємств. Чи не найбільше в Києві нараховувалося майстерень з ремонту та пошиття одягу та взуття, оскільки в цих послугах населення відчувало найбільшу потребу.

В умовах напруженої санітарно-епідеміологічної ситуації особливого значення набуло функціонування таких закладів сфери послуг як перукарні, лазні та пральні. Однак, у їхній роботі спостерігалася маса недоліків, пов'язана з браком матеріальних та людських ресурсів. Стосовно лазень та пралень, варто додати, що у досліджуваний період часу для потреб основної маси населення міста вони майже не функціонували.

* * *

У досліджуваний період, окрім продуктів харчування, киянам гостро бракувало промислових товарів, головно – одягу та взуття, що вони теоретично, у вкрай обмежених обсягах мали отримувати у межах централізованого нормованого постачання. Утім, через те, що більшість уцілілих заводів та фабрик легкої промисловості, ставши до ладу, були зорієнтовані на випуск продукції для потреб фронту, про відновлення повноцінного випуску предметів широкого вжитку для цивільного контингенту не могло бути й мови. Жителі столиці, здебільшого, шукали інших джерел самозабезпечення: купували найбільш необхідне на базарах, використовували предмети військового обмундирування, ремонтували вже використаний одяг та взуття тощо. Окрім дефіциту промислових товарів повсякденне життя киян значно ускладнювалося незадовільною роботою таких закладів міської сфери послуг як лазні, пральні, перукарні.

Всі ці невід'ємні складові життєзабезпечення людей у досліджуваний період були характерними рисами повсякдення. І навіть статус столиці не дозволяв киянам у той складний час сподіватися на швидке покращення життя. Тривала війна і всі ресурси держави зосереджувалися на потребах фронту.

ВИСНОВКИ

Друга світова війна 1939 – 1945 років – доба потрясінь для українського суспільства. Війна радикально змінила буття окремої людини, її життєво-побутову дійсність як на фронті, так і в тилу. Вивчення соціально-побутового забезпечення населення дозволяє досягнути проблему війни в більш широких людських вимірах, відтворити умови життя соціуму, у тому числі й міського, виокремити певні особливості, чіткіше зрозуміти його побутові проблеми та потреби.

Регіональний зріз дослідження соціально-побутового забезпечення населення у воєнні роки сприяє створенню цілісної картини існування людини у виняткових умовах боротьби за виживання.

Аналіз наукової розробки теми довів, що питання повсякденного життя населення Києва у 1943 – 1945 рр. не знайшло достатнього висвітлення в історіографії. У дослідженнях радянських істориків проблема життя і побуту населення в умовах війни не стала предметом окремого розгляду. Науковці описували воєнну буденність уривчасто та поверхово, не звертаючи уваги на прості, однак необхідні щоденні потреби звичайної людини.

Після розпаду СРСР дослідження радянського повсякдення активізувалися. Цією тематикою зацікавилися науковці з колишніх радянських республік, насамперед Російської Федерації.

На початку 1990-х рр. відбувається зміна орієнтирів у вітчизняній історіографії. Поступово позбавляючись домінуючого тиску класової методології, українські вчені все більше уваги приділяють розробці раніше заборонених тем. Зокрема, активізуються дослідження й з історії повсякденності. Проте, незважаючи на різноманітність тем з історії України періоду Другої світової війни, розроблених вітчизняними вченими, повсякденне життя киян після окупаційного періоду досі повно та ґрунтовно не досліджувалося.

До джерельної бази дослідження входять різноманітні комплекси документів та матеріалів: архівні матеріали, спогади очевидців, періодика, опубліковані збірки документів та матеріалів, довідникові та статистичні видання; опубліковані фотографії, листування, тощо. Серед них найбільш інформативними та достовірними є архівні документи. Суттєво доповнити дані, віднайдені в архівах, вдалося завдяки використанню свідчень сучасників подій, залученню інформації зі статей у тогочасній періодиці та опублікованих матеріалів (листи, фотографії, спогади). Таким чином, аналіз джерельної бази засвідчив, що вона є достатньо репрезентативною для досягнення окресленої мети та вирішення поставлених завдань дисертаційного дослідження.

Одним з найважчих наслідків війни для Києва стало руйнування та виведення з ладу значної кількості житлового фонду. Найбільше житла було втрачено у центральних районах столиці. Сильно постраждав приватний житловий фонд лівобережної частини міста. За різними підрахунками кількість зруйнованої житлової площі в Києві дорівнювала 20 – 30 % від довоєнної кількості житла. До того ж багато столичних квартир потребувало ремонту різної складності, в тому числі капітального.

Ремонтувати житло розпочали незабаром після визволення міста. На кінець 1943 р. в експлуатацію було введено трохи більше 50 тис. м². Паралельно міською владою проводилися заходи зі збереження та консервації тимчасово незаселених помешкань. Непошкоджені будівлі, або помешкання, що потребували незначного ремонту, швидко руйнувалися. Причиною тому були масові крадіжки та згубні впливи природи. Однак, убезпечити будівлі від занепаду міській владі вдавалося не завжди – бракувало людей та матеріальних ресурсів.

В умовах дефіциту будівельних матеріалів важливого значення набуло повторне використання сировини, зібраної у місті. До цієї роботи активно залучалась громадськість міста.

Ремонтні роботи проводились відповідно до затверджених міськрадою

титульних списків. Однак, за рахунок асигнувань, виділених на капітальний ремонт житлових приміщень нерідко ремонтували адміністративні споруди, або навіть витрачали гроші на внутрішній ремонт квартир відповідальних працівників. Тому плани з ремонту житлового фонду виконувались далеко не завжди.

Влада міста, щоб зменшити навантаження на міський бюджет, практикувала надання житла підприємствам та відомствам для заселення їх працівників за умови проведення ремонтів власними силами. Однак, у тогочасних умовах установи не мали достатніх матеріальних та людських ресурсів, а тому не могли вчасно розпочати ремонтні роботи. З цієї причини не була рідкістю зміна підпорядкування житлових будівель.

Міська влада звертала увагу і на стан будинків приватного сектору. Однак, допомагати мешканцям з ремонтом владні органи міста не збиралися. Власників осель просто зобов'язали привести помешкання до належного стану до листопада 1944 р., в іншому випадку їм загрожував штраф, або примусові роботи.

З метою послаблення напруги у житловому питанні влада агітувала населення Києва розпочинати індивідуальне будівництво. Однак, ні державні позики, ні задекларована допомога з транспортом, оформленням документації, звільнення від сплати податків не змогли привабити значну кількість киян. Основною причиною, яка гальмувала самостійну забудову був гострий дефіцит будівельних матеріалів. Однак, у Дарницькому районі міста спостерігалася протилежна ситуація. Значна кількість населення цього району залишилася без даху над головою, а тому прагнула якнайшвидше збудувати для себе хоча б якесь житло. Забудова в Дарниці проводилася напівстихійно. Люди, не маючи коштів, будували бюджетні будиночки легкої конструкції. Під впливом великої кількості бажаючих розпочати індивідуальне будівництво, Дарницький райвиконком змушений був закривати очі на відсутність проектів будинків, затверджених Управлінням міського архітектора та видавати ділянки під індивідуальне будівництво без

Генерального плану забудови району.

У деяких місцевостях Києва, де у довоєнний час розташовувалися приватні будинки, після визволення міста було заборонене житлове будівництво, головним чином, через їх щорічне підтоплення весняною повінню. До таких місцевостей було віднесено частину Микільської, Передмістну та Кухмістерську слобідки, селища Позняки, нові та старі Осокорки, Труханів острів та місцевість Теличка.

Наголосимо, що у досліджуваній час введення в експлуатацію житла проводилося за рахунок ремонту. Загалом, на травень 1945 р. відремонтувати вдалося близько 800 тис. м² житла. Роботи з відбудови зруйнованих житлових споруд розпочалися лише з 1945 р., проте темпи їх виконання були повільними.

Незважаючи на втрату та пошкодження досить значної кількості житла, квартирної кризи у Києві не мало б існувати, оскільки населення міста значно зменшилося. Однак, факти засвідчують протилежне. Головною причиною цієї ситуації були значні зловживання при розподілі житла. Квартирна скрута посилювалася тим, що в часи окупації та перші місяці після звільнення міста поширеною була практика самовільного захоплення житла. До того ж проблем додала недбалість квартирних органів на початку їх роботи, коли особам видавалися ордери на отримання великих житлових площ без з'ясування інформації щодо потреби у таких помешканнях.

Таким чином, житлова криза стала реальністю для населення міста вже на початку 1944 р. Заяви киян на надання житлоплощі все частіше почали задовольняти, незважаючи на діючу в той час санітарну житлову норму – 10 м² на одну людину. Типовим житлом для переважної більшості населення стають тісні кімнати комунальних квартир, адже нерідко у одну кімнату селили цілі сім'ї. Почастішали випадки надання непридатних для життя помешкань. Траплялося, що житло кияни могли отримати, погодившись ремонтувати пропоноване помешкання власними силами.

Однак, отримання особою ордера на житло, далеко не завжди означало,

що можна зітхнути з полегшенням. Хиби в роботі квартирних органів породили масу випадків, коли вже надані оселі раптом вирішували перерозподілити іншим особам, або, коли на те саме помешкання видавали відразу кілька ордерів. Це автоматично створювало конфліктні ситуації між претендентами на житло, які застосовували різних заходів, аби ситуація вирішилася на їхню користь.

Ще однією поширеною проблемою стало протистояння довоєнних мешканців квартир та нових власників, що вселилися під час, або після окупації. На практиці відстояти законні права на власне помешкання колишнім власникам вдавалося не завжди. Справа заходила в глухий кут, якщо новими власниками виявлялися відповідальні працівники, або видатні діячі науки, культури та мистецтва. Нерідко колишні мешканці отримували можливість зайняти лише частину власного довоєнного помешкання.

На середину 1944 р. дефіцит житла набув таких розмірів, що безквартирних киян масово почали розселяти за рахунок ущільнення. До того ж за постановою РНК СРСР від 24 серпня 1944 р. «Про санітарну житлову норму в містах Києві та Харкові» на період війни норму проживання офіційно було зменшено з 10 до 6 м². Це дало можливість владі вилучати «зайву» житлову площу в населення. Проте, нерідко ущільнення проводилися без дотримання чинних правил. Так, було навіть зафіксовано випадки, коли в одну кімнату просто підселяли чужих людей, хоча це було заборонено.

Траплялося, що людей селили у місцях спільного користування комунальних квартир, зокрема, в кухнях, що також заборонялося. В умовах браку житла у владних органах міста все частіше почали говорити про необхідність заселення підвалів.

В досліджуваний час поширеною проблемою стали махінації у житловому питанні та хабарництво. Найбільше можливостей «нагрітися» на квартирному питанні мали керівники будинків. Вони володіли вичерпною інформацією щодо житлової ситуації у підконтрольних їм будинках, а отже

за винагороду могли підшукувати зацікавленим особам житло.

Однак, не всі мешканці столиці у досліджуваний час потерпали від житлової кризи. Інтелектуальна та військова еліта міста, а також відповідальні працівники нерідко мешкали у розкішних, як на той час умовах. Вони, як правило, займали окремі квартири. Перші, зазвичай, мали законні права на отримання додаткового та поліпшеного житла, а от високо посадовці просто використовували своє владне становище з метою покращення власних житлових умов.

Якість життя міського населення завжди сильно залежить від роботи комунальних служб. Однак, на момент звільнення міста від окупантів київські оселі не мали ні електричного освітлення, ні водопостачання. Також життя киянам ускладнювала погана робота каналізації. Великий клопіт населення мало з опаленням власних жител через гостру паливну кризу та виведення з ладу значної кількості стаціонарних мурованих груб і опалювальних систем. Протягом досліджуваного часу міська влада застосовувала заходів з відновлення комунального господарства, однак цілком задовольнити потреби киян у комунальних послугах до кінця війни так і не вдалося.

У 1943 – 1945 рр. типовим помешканням киян була комунальна квартира. Співжиття різних осіб, не пов'язаних родинними зв'язками в межах однієї квартири значно ускладнювало побут переважної більшості населення Києва. На фоні спільного користування приміщеннями та обладнанням комуналок виникали побутові проблеми та конфлікти між сусідами. Це викликало необхідність встановлення офіційних правил господарювання в межах комунальної квартири та контролю за їх виконанням відповідальними по квартирі та керівниками будинків. Нестабільність житлової ситуації, побутові непорозуміння між сусідами, постійний контроль повсякденного життя населення представниками влади створювали специфічний мікроклімат комунальної квартири.

Невід'ємною рисою повсякденного життя киян у досліджуваний період була щоденна потреба вирішення продовольчого питання. Карткова система на продукти харчування, якою на лютий 1944 р. було охоплено майже все населення міста, не могла цілком задовольнити потреби киян в їжі. Однак, окрім державних магазинів, через які продавали дешеві нормовані продукти харчування прикріпленим до них контингентам населення, у місті функціонували приватні крамнички та базари. Незважаючи на надто високі ринкові ціни, базарна торгівля відіграла велику роль у забезпеченні киян найнеобхіднішими продуктами харчування. Для переважної більшості киян пряма купівля продуктів на базарах була недоступною. Зазвичай їжу купували шляхом продажу, або обміну власних речей та продуктів, отриманих за картками.

У системі державної торгівлі існували спеціалізовані магазини для покращеного обслуговування (як в рамках нормованої системи постачання, так і поза нею) чітко визначених груп населення. Деякі категорії киян (керівні працівники партійно-радянських органів, військова та інтелектуальна еліта міста, тощо) користувалися пільгами та знижками при купівлі продуктів харчування.

З часом у місті почали з'являтися комерційні магазини. Для обслуговування у них не вимагалось карток та спеціального прикріплення, їх могли відвідувати всі бажаючі. Однак, продукти у них коштували дорого та були недоступні для більшості населення Києва.

Значною підтримкою для багатьох киян у досліджуваний час була можливість споживати городину, яку вони вирощували на індивідуальних, або колективних (ділянки надавалися у тимчасове користування працівникам підприємств та установ) городах.

Система нормованого постачання передбачала існування закритих їдалень, у яких за бажанням населення могло отоварювати свої продуктові картки. Відвідування закладів громадського харчування забезпечувало певну різноманітність щоденного раціону киян, оскільки їдальні мали можливість

використовувати додаткові продукти, зокрема овочі. До того ж заощаджувався час, який витрачався на приготування їжі в домашніх умовах. Таким чином, для багатьох киян отримувати місячну норму продуктів, харчуючись щодня у їдальнях було вигідніше, ніж готувати вдома. Проте, в роботі закритих закладів громадського харчування спостерігалася низка недоліків. Більшість з них перебувала у незадовільному санітарному стані, не мала необхідного устаткування, меблів та посуду. Якість приготованих страв далеко не завжди відповідала вимогам, до того ж нерідко у їдальнях фіксувалися випадки обважування клієнтів.

У Києві існували спеціалізовані заклади громадського харчування для привілейованих киян (партійно-радянських керівників різного рівня, працівників наркоматів внутрішніх справ та держбезпеки, заслужених працівників науки, культури, мистецтва тощо), в яких рівень обслуговування відвідувачів був набагато вищим.

Місячного пайка для приготування страв, як правило, не вистачало. Найчастіше кияни докуповували продукти на базарах. Особливість тогочасної базарної торгівлі вимагала від киян значних коштів, а також затрат часу, фізичних та моральних сил. До того ж сам процес приготування їжі в тогочасних побутових умовах був досить тривалим та трудомістким.

З часом у Києві з'явилася низка державних закусочних, чайних, ресторанів та їдалень, які обслуговували населення поза картковою системою. Продаж напоїв та готових страв вони здійснювали за комерційними цінами. З розвитком державної торгівельної мережі влада міста активно почала ліквідувати приватні заклади громадського харчування.

Не менші труднощі кияни відчували у забезпеченні промисловими товарами. Нормованою системою було передбачено постачання населення одягом та товарами щоденного вжитку. Однак, розміри державних надходжень були дуже далекими від справжніх потреб киян. За таких обставин купівля носильних речей за картками була великою рідкістю.

Більш-менш стабільно до споживачів з державних фондів надходили лише дрібниці щоденного вжитку.

Крам, що продавався у державних комерційних промтоварних магазинах та на базарах міста, для більшості киян був недоступним. Основна маса населення Києва задовольнялася тим одягом та речами, що вдалося зберегти з довоєнного часу.

В умовах гострого дефіциту промислових товарів зростало значення закладів побутового обслуговування населення. Полагодити, або замовити індивідуальне виготовлення певних речей у майстернях для багатьох киян було легше, ніж купувати речі за шаленими цінами в магазинах та на ринках міста. Однак, через брак матеріальних ресурсів та сировини, заклади побутового обслуговування відновлювалися повільними темпами. За таких обставин широко використовувалася праця надомних працівників, яких для роботи не треба було забезпечувати приміщеннями та обладнанням, а також активізувалася робота приватних майстерень.

Особливого значення у звільненому місті, яке знаходилося у загрозовому санітарному стані, набуло відновлення таких закладів сфери послуг, як перукарні, лазні, пральні. В їх роботі протягом усього досліджуваного часу спостерігалася низка недоліків. Якість обслуговування у перукарнях була незадовільною через брак обладнання, інструментів та косметичних засобів, а також недостатню кваліфікацію майстрів, а реальна вартість послуг, що стягувалася з клієнтів, була дуже завищеною. Що стосується лазень та пралень, то до кінця війни вони функціонували з великими перебоями. До того ж для потреб населення міста вони майже не працювали, виконуючи, головним чином, військові замовлення.

У 1943 – 1945 роках місто Київ та його мешканці жили новим незвичним життям в екстремальних умовах війни, коли практично всі державні централізовані ресурси спрямовувалися для фронту та відбудови народного господарства. Держава не могла впоратися з проблемою забезпечення своїх громадян усім найнеобхіднішим (житлом, їжею, одягом, взуттям, речами

повсякденного вжитку) через низку об'єктивних та суб'єктивних причин, породжених як воєнним часом, так і вкоріненою ще раніше практикою посереднього, другорядного ставлення влади до людини.

Столиця України, де були сконцентровані вищі республіканські та партійні органи, маючи певні преференції, вирізнялася з-поміж інших міст у забезпеченні населення. Втім навіть краще постачання аж ніяк не покривало реальні потреби столичних жителів в продуктах харчування та промислових товарах. На цьому фоні зримими були розбіжності між деклараціями щодо соціальної рівності та реальним станом речей, коли пільги в соціально-побутовому забезпеченні киян, що поширювалися на певні верстви городян (партійна та державна номенклатура, співробітники спеціальних органів, вищий командний склад Червоної Армії, діячі культури та науки) підкріплювалися численними зловживаннями, зокрема різношерстого чиновництва.

Для мешканців столиці, як і для всього населення на визволених від нацистів теренах республіки, у 1943-1945 рр. лише розпочинався складний і тривалий процес виходу з війни. Випробовування і гартування людини в умовах воєнного часу продовжувалися.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

Архівні матеріали

Центральний державний архів громадських об'єднань України

Ф. 1. Центральний комітет Комуністичної партії України

Опис 23

1. Спр. 539. Протокол наради у секретаря ЦК КП(б)У т. Коротченко щодо становища в м. Києві після звільнення від німецьких окупантів., 13 листопада 1943 р., 32 арк.
2. Спр. 555. Коротка економічна характеристика звільнених областей УРСР., 1943 р. – 1944 р., 79 арк.
3. Спр. 633. Доповідна записка, інформація про політико-економічний стан м. Києва та Київської області, 17 листопада – 27 грудня 1943 р., 39 арк.
4. Спр. 634. Проект постанови ДКО, доповідні записки, довідки, листи на ім'я тов. Сталіна, Мікояна, Хрущова про роботу житлово-цивільного будівництва УРСР, 18 жовтня – 31 грудня 1943 р., 110 арк.
5. Спр. 635. Листування про стан підприємств комунального господарства, 29 жовтня – 12 листопада 1943 р., 24 арк.
6. Спр. 676. Доповіді, довідки, листи на ім'я тов. Сталіна, Хрущова про стан торгівлі та громадського харчування, 26 лютого – 14 грудня 1943 р., 205 арк.
7. Спр. 677. Постанови РНК СРСР, довідки про стан та відновлення торгівлі у звільнених областях України, 21 квітня – 1 жовтня 1943 р., 68 арк.
8. Спр. 679. Проект постанови РНК УРСР, довідки, листування з питань розподілу промтоварів та продуктів харчування, організації комерційних

магазинів та ресторанів, січень 1943 р. – 20 серпня 1944 р., 98 арк.

9. Спр. 712. Доповідні записки, листування з питань відправлення документів, переліку матеріалів тов. Сталіну, розгляд скарг та ін., 7 січня – 23 грудня 1944р., 111 арк.
10. Спр. 758. Фотоальбом Микиті Сергійовичу Хрушову «Хрещатикбуд», 1944 р., 26 арк.
11. Спр. 981. Постанови РНК УРСР, бюро обкомів КП(б)У та листування з питань розміщення та використання на роботі військовополонених, 6 травня – 11 жовтня 1944 р., 13 арк.
12. Спр. 1019. Доповідні записки, довідки та листування з питань роботи органів соцзабезпечення, місцевих парторганізацій та надання допомоги родинам військовослужбовців, працевлаштування інвалідів вітчизняної війни, 1 січня 1944 р. – 30 листопада 1945 р., 93 арк.
13. Спр. 1022. Довідки та листування з питань надання приміщень та квартир військовим організаціям, офіцерському складу та родинам військовослужбовців Червоної Армії, 7 січня – 20 листопада 1944 р., 95 арк.
14. Спр. 1164. Листи на ім'я тов. Молотова. Проект постанови РНК УРСР і ЦК КП(б)У про відновлення 1-ї черги Київської ТЕЦ, 30 квітня – 1 грудня 1944 р., 15 арк.
15. Спр. 1196. Директивні листи секретарям обкомів КП(б)У про заготівлю та завезення палива для шкіл, лікарень та населення міст по областях УРСР, 29 червня 1944 р., 51 арк.
16. Спр.1235. Довідка щодо підсумків капітального будівництва по УРСР, 1944 р., 74 арк.
17. Спр. 1245. Листування, телеграми та інші матеріали про постачання та відбудову м. Києва, 26 лютого – 22 червня 1944 р., 5 арк.
18. Спр. 1296. Довідки та листування про роботу підприємств комунального господарства, 19 січня – 28 вересня 1944 р., 22 арк.
19. Спр. 1298. Доповідні записки, довідки та листування про стан та роботу

- електростанцій, водогонів, лазне-пральних трестів, шкіл та лікарень, 8 січня – 25 грудня 1944 р., 38 арк.
20. Спр. 1350. Довідка, телеграма про розвиток індивідуального та колективного городництва на Україні, 13 березня 1944 р., 3 арк.
  21. Спр. 1356. Довідки, інформації та листування про стан торгівлі в областях УРСР, 3 січня – 28 листопада 1944 р., 59 арк.
  22. Спр. 2191. Постанови РНК УРСР, довідки та листування з питання забезпечення житловою площею установ та нужденних громадян, 1 січня – 28 лютого 1945 р., 103 арк.
  23. Спр. 2192. Постанови виконкомів облрад депутатів трудящих, доповідні записки, довідки та листування про стан та відновлення житлового та комунального господарства УРСР, 5 червня – 30 листопада 1945 р., 211 арк.
  24. Спр. 2194. План роботи Наркомгоспу УРСР, доповідні записки, інформації, довідки та листування про відновлення електромережі та житлово-комунального господарства УРСР, 23 січня – 31 грудня 1945 р., 180 арк.
  25. Спр. 1297. Інформації, довідки з питання підготовки до зими міст УРСР, 3 січня 1945 р., 48 арк.
  26. Спр. 2200. Довідки, інформації та переписка про стан та відновлення житлово-комунального господарства в містах УРСР, 12 вересня – 31 грудня 1945 р., 180 арк.
  27. Спр. 3477. Довідки, доповідні записки про порушення житлового законодавства, збереження житлової площі за військовослужбовцями та членами їх сімей, 3 червня – 27 липня 1945 р., 28 арк.
  28. Спр. 3644. Доповідна записка прокурора СРСР про порушення житлового законодавства в Києві, 8 червня 1946 р., 48 арк.
  29. Спр. 4744. Повідомлення секретаря ЦК КП(б)У т. Кагановича членам політбюро, копія заяви члена партії Горбатюка І. Ф. та доповідна записка заступника завідуючого особливим сектором ЦК КП(б)У з

питань виселення з квартири Горбатука І. Ф. Компрометуючий матеріал на прокурора Тришкура В. А., 8 – 15 жовтня 1947 р., 18 арк.

30. Спр. 5138. Питання комунального господарства, 26 січня – 21 грудня 1948 р., 114 арк.

Опис 79

31. Спр. 68. Звіти, довідки, інформація про роботу Наркомату житлово-цивільного будівництва УРСР, 13 березня – 30 грудня 1945 р., 189 арк.

Державний архів міста Києва

Ф. Р-1. Виконавчий комітет Київської міської ради депутатів трудящих

Опис 4

32. Спр. 1. Обов'язкові постанови виконкому № 1 – 11 за 1943 р., 26 листопада – 30 грудня 1943 р., 16 арк.
33. Спр. 2. Рішення до протоколів № 1 – 3 за 1943 р., 13 – 30 листопада 1943 р., 84 арк.
34. Спр. 4. Протоколи № 7 – 8 та рішення до них 1943 р., 21 – 31 грудня 1943 р., 240 арк.
35. Спр. 9. Стенограми нарад у заступника голови РНК УРСР по квартирному питанню та питанню боротьби з епідеміологічними захворюваннями в м. Києві, 9 травня – 4 листопада 1944 р., 59 арк.
36. Спр. 10. Обов'язкові постанови виконкому № 1 – 70 за 1944 р., 13 січня – 25 грудня 1944 р., 160 арк.
37. Спр. 11. Рішення виконкому № 1 – 27 за 1944 р., 1 – 31 січня 1944 р., 493 арк.
38. Спр. 12. Рішення виконкому № 28 – 42 за 1944 р., 1 – 16 лютого 1944 р., 343 арк.
39. Спр. 13. Рішення виконкому № 43 – 53 за 1944 р., 17 – 28 лютого 1944 р., 377 арк.
40. Спр. 14. Рішення виконкому № 54 – 68 за 1944 р., 1 – 16 березня 1944 р.,

391 арк.

41. Спр. 15. Рішення виконкому № 69 – 80 за 1944 р., 18 – 31 березня 1944 р., 380 арк.
42. Спр. 16. Рішення виконкому № 81 – 99 за 1944 р., 11 – 22 квітня 1944 р., 494 арк.
43. Спр. 17. Рішення виконкому № 100 – 106 за 1944 р., 24 – 30 квітня 1944 р., 326 арк.
44. Спр. 19. Рішення виконкому № 112 – 118 за 1944 р., 9 – 16 травня 1944 р., 393 арк.
45. Спр. 20. Рішення виконкому № 119 – 126 за 1944 р., 17 – 25 травня 1944 р., 634 арк.
46. Спр. 21. Рішення виконкому № 127 – 131 за 1944 р., 26 – 31 травня 1944 р., 370 арк.
47. Спр. 22. Рішення виконкому № 132 – 138 за 1944 р., 1 – 8 червня 1944 р., 390 арк.
48. Спр. 23. Рішення виконкому № 139 – 150 за 1944 р., 9 – 22 червня 1944 р., 440 арк.
49. Спр. 24. Рішення виконкому № 151 – 156 за 1944 р., 24 – 30 червня 1944 р., 305 арк.
50. Спр. 25. Рішення виконкому № 157 – 164 за 1944 р., 1 – 11 липня 1944 р., 348 арк.
51. Спр. 27. Рішення виконкому № 182 – 192 за 1944 р., 1 – 16 серпня 1944 р., 430 арк.
52. Спр. 28. Рішення виконкому № 196 – 204 за 1944 р., 17 – 26 серпня 1944 р., 272 арк.
53. Спр. 29. Рішення виконкому № 205 – 208 за 1944 р., 28 – 31 серпня 1944 р., 171 арк.
54. Спр. 30. Рішення виконкому № 209 – 219 за 1944 р., 1 – 13 вересня 1944 р., 274 арк.
55. Спр. 31. Рішення виконкому № 220 – 226 за 1944 р., 14 - 21 вересня 1944

- р., 209 арк.
56. Спр.32. Рішення виконкому № 227 – 234 за 1944 р., 22 – 30 вересня 1944 р., 216 арк.
57. Спр.33. Рішення виконкому № 235 – 250 за 1944 р., 2 – 19 жовтня 1944 р., 360 арк.
58. Спр. 36. Рішення виконкому № 272 – 276 за 1944 р., 16 – 21 листопада 1944 р., 247 арк.
59. Спр. 37. Рішення виконкому № 277 – 282 за 1944 р., 22 – 30 листопада 1944 р., 170 арк.
60. Спр. 39. Рішення виконкому № 293 – 304 за 1944 р., 15 – 30 грудня 1944 р., 376 арк.
61. Спр.41. Обов'язкові постанови виконкому № 1 – 41 за 1945 р., 15 січня – 30 грудня 1945 р., 84 арк.
62. Спр. 45. Рішення виконкому № 325 – 336 за 1945 р., 1 – 15 лютого 1945 р., 383 арк.
63. Спр. 47. Рішення виконкому № 347 – 358 за 1945 р., 1 – 15 березня 1945 р., 282 арк.
64. Спр. 49. Рішення виконкому № 361 – 364 за 1945 р., 19 – 22 березня 1945 р., 196 арк.
65. Спр. 51. Рішення виконкому № 368 – 376 за 1945 р., 28 березня – 6 квітня 1945 р., 460 арк.
66. Спр. 52. Рішення виконкому № 377 – 384 за 1945 р., 7 – 17 квітня 1945 р., 465 арк.
67. Спр. 53. Рішення виконкому № 385 – 392 за 1945 р., 18 квітня – 3 травня 1945 р., 373 арк.
68. Спр. 54. Рішення виконкому № 393 – 397 за 1945 р., 5 – 18 травня 1945 р., 477 арк.

Ф. Р-106. Київський міський відділ торгівлі

Опис 6

- 69. Спр. 1. Накази за 1943 р., 21 листопада – 31 грудня 1943 р., 71 арк.
- 70. Спр. 2. Накази за 1944 р., книга 1, 2 січня – 5 серпня 1944 р., 396 арк.
- 71. Спр. 3. Накази за 1944 р., книга 2, 5 серпня – 27 грудня 1944 р., 319 арк.
- 72. Спр. 11. Накази за 1945 р., книга 1, 2 січня – 16 липня 1945 р., 330 арк.

Ф. Р-107. Київське міське відділення Спеціального торгу в УРСР

Опис 1

- 73. Спр. 1. Накази по Спецторгу, 20 лютого – 29 грудня 1944 р., 275 арк.
- 74. Спр. 2. Розпорядження по Спецторгу, 2 липня – 30 грудня 1944 р., 23 арк.
- 75. Спр. 5. Накази по Спецторгу, 2 січня – 31 грудня 1945 р., 405 арк.
- 76. Спр. 6. Розпорядження по Спецторгу, 13 січня – 14 листопада 1945 р., 61 арк.

Ф. Р-174. Київський перший торг промислових товарів Київського міського управління місцевими торгами НКТ УРСР

Опис 1

- 77. Спр. 2. Накази по Київському міськторгвідділу, що стосуються основної діяльності торга за 1943 р., 10 – 22 листопада 1943 р., 6 арк.
- 78. Спр. 3. Накази № 1 – 22 директора торгу з основної діяльності за 1943 р., 8 листопада – 31 грудня 1943 р., 24 арк.
- 79. Спр. 4. Протоколи виробничих нарад працівників торгу за 1943 р., 6 – 14 грудня 1943 р., 7 арк.
- 80. Спр. 5. Дислокація торгівельної мережі за 1943 р., грудень 1943 р., 5 арк.
- 81. Спр. 6. Довідки про стан розгортання торгівельної мережі за 1943 р.,

листопад – грудень 1944 р., 25 арк.

82. Спр. 9. Накази Київміськторгвідділу, листування з ним, Міськкомом партії, Міськвиконкомом та ін. з основної діяльності торга, 12 січня – 19 грудня 1944 р., 25 арк.
83. Спр. 10. Накази № 22 – 176 директора торга з основної діяльності за 1944 р., 3 січня – 31 грудня 1944 р., 186 арк.
84. Спр. 11. Розпорядження по торгу за 1944 р., 20 січня – 22 грудня 1944 р., 141 арк.
85. Спр. 12. Положення про контору скупки та реставрації при торзі, затверджене 28 лютого 1944 р., 1 арк.
86. Спр. 13. Протоколи виробничих нарад працівників торга за 1944 р., 20 липня – 14 серпня 1944 р., 8 арк.
87. Спр. 14. Торгфінплан на 1944 р., 19 арк.
88. Спр. 15. Дислокація торгівельної мережі за 1944 р., січень – жовтень 1944 р., 13 арк.
89. Спр. 16. Показники, довідки та інші матеріали про соціалістичні змагання колективу за 1944 р., 19 арк.
90. Спр. 19. Річний звіт за 1944 р., 235 арк.
91. Спр. 20. Рішення виконкому Київміськради депутатів трудящих, листування з ним та іншими організаціями з основної діяльності торга за 1945 р., 2 лютого – 18 грудня 1945 р. 30 арк.
92. Спр. 21. Накази № 1 – 154 директора торга з основної діяльності за 1945 р., 6 січня – 31 грудня 1945 р., 183 арк.
93. Спр. 22. Розпорядження по торгу за 1945 р., 6 січня – 25 грудня 1945 р., 176 арк.
94. Спр. 23. Промфінплан виробничих підприємств торгу на 1945 р. та відомості про його виконання, 18 арк.
95. Спр. 26. Акт перевірки Наркомом Держконтролю, жовтень 1944 р. – липень 1945 р., 30 арк.

***Ф. Р-1043. Київське міське управління громадського харчування
Республіканського управління громадського харчування НКТ УРСР***

Опис 1

96. Спр. 2. Річний звіт фінансово-господарської діяльності за 1943 р., 147 арк.
97. Спр. 4. Річний звіт про підготовку кадрів за 1944 р., 28 арк.
98. Спр. 5. Накази та розпорядження по управлінню за 1945 р. Том 1, 3 січня – 28 червня 1945 р., 259 арк.
99. Спр. 8. Річний статистичний звіт за 1945 р., 14 арк.

Державний архів Київської області

Ф. П-1 Київський міський комітет КП(б)У

Опис 3

100. Спр. 1. Протоколи № 80 – 82 засідань бюро Київського міськкому за 1943 р., 15 – 29 грудня 1943 р., 142 арк.
101. Спр. 2. Стенограма зборів міського партійного активу від 27 грудня 1943 р., 93 арк.
102. Спр. 5. Політінформації райкомів КП(б)У м. Києва про політичний та економічний стан районів за 1943 р., 13 листопада – 30 грудня 1943 р., 116 арк.
103. Спр. 17. Інформація про випуск продукції на підприємствах та райпромкомбінатах, стенограма наради керівників райпромкомбінатів. Києва про стан роботи райпромкомбінатів, 10 – 31 грудня 1943 р., 37 арк.
104. Спр. 18. Відомості про технічний стан підприємств промислової кооперації та підприємств Укршкірвзуттєтресту в м. Києві, грудень 1943 р., 14 арк.
105. Спр. 21. Директивні вказівки Ради народних комісарів за 1944 р., 25 березня – 28 грудня 1944 р., 39 арк.

Ф. П-1401 Комуністична партія (більшовиків) України Залізничний районний комітет м. Київ

Опис 1

106. Спр. 1. Протоколи засідань бюро райкома КП(б)У, 29 листопада – 25 грудня 1943 р., 19 арк.
107. Спр. 2. Політінформації про стан робіт райкому, 10 – 20 грудня 1943 р., 6 арк.

Центр усної історії Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Колекція №1

Україна в роки Другої світової війни: повсякденний досвід виживання 2010 – 2012 рр.

108. Од. зб. 29. Грушевська Віра Михайлівна, 1934 р. н.
109. Од. зб. 30. Кузьміна Галина Михайлівна, 1931 р. н.
110. Од. зб. 37. Царапкіна Маргарита Павлівна, 1936 р. н.
111. Од. зб. 38. Калініна Іраїда Павлівна, 1929 р. н.
112. Од. зб. 47. Гаврилюк Лариса Миколаївна, 1940 р. н.
113. Од. зб. 49. Корченкова Олімпіада Олександрівна, 1928 р. н.
114. Од. зб. 60. Котлобовська Валентина Ігнатіївна, 1934 р. н.
115. Од. зб. 61. Анонімний доступ до інформації, 1933 р. н.
116. Од. зб. 67. Альонкіна Євгенія Михайлівна, 1936 р. н.
117. Од. зб. 83. Коваленко Людмила Михайлівна, 1933 р. н.
118. Од. зб. 136. Якимець Валентина Павлівна, 1939 р. н.
119. Од. зб. 188. Гейко Леонід Анатолійович, 1934 р. н.

Публікації джерел

120. Визволена Київщина: Збірник матеріалів, присвячених I-й річниці з дня визволення Києва і Київської області з німецької неволі / відп. ред. О. Є. Носенко. – К.: Укрдержвидав, 1944. – 128 с.
121. Історія Києва: від княжої доби до сучасності: Зб. док. і матеріалів / за ред. В. Ф. Колесника, А. П. Коцура, Н. В. Терес. – К.: Книги XXI, 2005. – 773 с.
122. Історія народного господарства УРСР 1941 – 1945 рр.: Зб. док. і матеріалів. – Х., 1989. – 620 с.
123. Киевский университет 1834 – 1984. Документы и материалы / сост. В. А. Замлинский, А. А. Буравченков, А. В. Долинский и др. – К.: Вища школа, 1984. – 194 с.
124. Київ 1939 – 1945. Post scriptum: Фотоальбом / упор. Д. В. Малаков. – К.: Варто, 2009. – 224 с.
125. Київ у дні нацистської навали (За документами радянських спецслужб) / упор. Т. В. Вронська, А. В. Кентій, О. Є. Лисенко та ін. – Київ – Львів, 2003. – 526 с.
126. Київ. 1939 – 1945: Фотоальбом / упор. Д. В. Малаков. – К.: Кий, 2005. – 461 с.
127. Київ. 1941 – 1943: Фотоальбом / упор., автор комент. Д. В. Малаков. – К.: Кий, 2000. – 265 с.
128. Культурне будівництво в Українській РСР (червень 1941 – 1950): Зб. док. і матеріалів / відп. ред. Ю. Ю. Кондуфор. – К.: Наукова думка, 1989. – 576 с.
129. Культурне будівництво в Українській РСР. Найважливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду (1917 – 1960 рр.): Зб. док.: В 2 т. – К.: Держполітвидав УРСР, 1961. – Т. 2. (червень 1941 – 1960 рр.). / ред. кол.: О. В. Килимник, І. Л. Бутич, Л. В. Гусєва та ін. – 665 с.

130. Малаков Д. В. Кияни. Війна. Німці / Д. В. Малаков. – К.: Амадей, 2010. – 364 с.
131. Малаков Д. В. Оті два роки... у Києві при німцях / Д. В. Малаков. – К.: Амадей, 2002. – 318 с.
132. Малаков Д. Ніби й не було війни... (Київ 1943 року на світлинах угорського вояка) / Д. В. Малаков. – К.: Грані-Т, 2009. – 112 с.
133. Про руйнування і звірства, заподіяні німецько-фашистськими загарбниками в м. Києві. Повідомлення Надзвичайної Державної Комісії по встановленню і розслідуванню злочинств німецько-фашистських загарбників та їх спільників і заподіяної ними шкоди громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам і установам СРСР. – К. – Харків: Укрдержвидав, 1944. – 24 с.
134. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941 – 1945: Док. и материалы: В 3 т. – К., 1985. – Т. 3: Украинская ССР в завершающий период Великой Отечественной войны (1944 – 1945 гг.) – 510 с.

Довідкові та статистичні видання

135. Вулиці Києва. Довідник / упор. А. М. Сигалов, Я. М. Волошин, Л. Г. Бурчинська та ін. – К.: Реклама, 1975. – 280 с.
136. Киев. Энциклопедический справочник / под. ред. А. В. Кудрицкого. – К.: УСЭ, 1985. – 760 с.
137. Київ в цифрах. Статистичний збірник. – К.: Статистика, 1966. – 163 с.
138. Київ в цифрах. Статистичний збірник. – К.: Статистика, 1972. – 118 с.

Публікації в періодичних виданнях

139. Артіль «Текстильник» // Київська правда. – 1944. – № 13. – С. 4.
140. Будувати з місцевих матеріалів // Київська правда. – 1944. – № 20. – С. 2.
141. Быстрее восстанавливать жилой фонд столицы // Правда Украины. – 1945. – № 100. – С. 1.
142. Енергійніше відбудувати Київ! // Київська правда. – 1945. – № 111. – С. 1.
143. Єфімов Б. Змагання Київ – Харків / Б. Єфімов // Київська правда. – 1945. – № 115. – С. 2.
144. Задовольнимо побутові потреби киян // Київська правда. – 1943. – № 16. – С. 3.
145. Іграшки, меблі, тканини... // Київська правда. – 1943. – № 35. – С. 4.
146. Індивідуальне будівництво // Київська правда. – 1944. – № 22. – С. 2.
147. Індивідуальне городництво // Київська правда. – 1944. – № 41. – С. 2.
148. Київкнигокультторг // Київська правда. – 1943. – № 27. – С. 4.
149. Крамниці Київпромторгу... // Київська правда. – 1943. – № 31. – С. 4.
150. Магазин «Динамо» // Київська правда. – 1944. – № 17. – С. 2.
151. Місяць відродження // Київська правда. – 1943. – № 21. – С. 3.
152. Молодь на відбудову столиці! // Київська правда. – 1944. – № 18. – С. 1.
153. На Трухановому острові // Київська правда. – 1944. – № 59. – С. 2.
154. Невтомно відбудувати рідний Київ // Київська Правда. – 1944. – № 35. – С. 1.
155. Новорічні ялинки // Київська правда. – 1943. – № 34. – С. 4.
156. Побутові майстерні // Київська правда. – 1943. – № 25. – С. 4.
157. Постанова Ради народних комісарів УРСР і Центрального комітету КП(б)У. Про першочергові міроприємства по відбудові енергетики, житлового фонду і комунальних підприємств м. Києва // Київська правда. – 1943. – № 6. – С. 1.
158. Про вибиті вікна, розчинені двері...// Київська правда. – 1944. – № 3. –

С. 3.

159. Про житлову площу // Київська правда. – 1944. – № 29. – С. 2.
160. Про заходи по забезпеченню плану відбудування житлового фонду місцевих Рад депутатів трудящих міст УРСР в 1945 р. // Київська правда. – 1945. – № 54. – С. 1.
161. Про одну їдальню // Київська правда. – 1944. – № 28. – С. 2.
162. Про постачання населення м. Києва // Київська правда. – 1943. – № 10. – С. 4.
163. Промкомбінат... // Київська правда. – 1943. – № 27. – С. 4.
164. Розгортається торгівля // Київська правда. – 1944. – № 4. – С. 4.
165. Руїни будинку // Київська правда. – 1944. – № 26. – С. 2.
166. Як допомогти гуртожиткам будівників // Київська правда. – 1944. – № 35. – С. 2.

ЛІТЕРАТУРА

Монографії, брошури, статті

167. Агафонов О. Й. Діяльність партійних і радянських організацій по налагодженню продовольчого постачання міст Донбасу (1941 – 1945 рр.) / О. Й. Агафонов // Український історичний журнал. – 1984. – № 3. – С. 77 – 78.
168. Андреевский Г. Повседневная жизнь Москвы в сталинскую эпоху (30 – 40-е годы) / Г. Андреевский. – М.: Молодая гвардия, 2003. – 463 с.
169. Бондарчук В. Г. Восстановление Киевского университета / В. Г. Бондарчук // Вестник высшей школы, 1947. – № 8. – С. 26 – 29.
170. Борисенко М. В. Житло і побут міського населення України у 20 – 30-х рр. ХХ ст. / М. В. Борисенко. – К.: Стилос, 2009. – 357 с.

171. Верменич Я. В. Мікроісторія як проблемне поле соціогуманітарних досліджень / Я. В. Верменич // Український історичний журнал. – К., 2010. – № 4. – С. 156 – 169.
172. Ветров І. Г. Матеріально-побутові умови населення України за німецької окупації (1941 – 1944 рр.) / І. Г. Ветров // Пам'ять століть. – № 3/4. – К., 2005. – С. 194 – 207.
173. Воблий К. Київ – серце України / К. Воблий. – К. – Львів: Укрдержвидав, 1944. – 32 с.
174. Вознесенский М. О. Военная экономика СССР в период Отечественной войны / Вознесенский М. О. – М., 1947. – 287 с.
175. Вронська Т. Виживання міського населення України (1943 – 1945) / Т. Вронська // Друга світова війна і Україна: Матеріали наукової конференції 27 – 28 квітня 1995 р. – К.: Інститут історії України НАН України, 1996. – С. 171–177.
176. Вронська Т. Дія карткової системи в Україні у воєнні та перші повоєнні роки (1941 – 1947 рр.) / Т. Вронська // Сторінки воєнної історії: Зб. наукових статей. – К.: Інститут історії України НАН України, 1998. – Вип. 2. – С.163–183.
177. Вронська Т. Режимно-обмежувальні заходи органів влади на визволеній території України під час Великої Вітчизняної війни та в перші повоєнні роки / Т. Вронська // Сторінки воєнної історії. Зб. наук. статей. Вип. 1. – К.: Інститут історії України НАН України, 1997. – С.125–143.
178. Вронська Т. Феміда воєнної доби і цивільне населення / Т. Вронська // Сторінки воєнної історії: Зб. наукових статей. – К.: Інститут історії України НАН України, 1999. – Вип. 3. – С. 100 – 119.
179. Вронська Т. В. В умовах війни: життя та побут населення міст України (1943 – 1945 рр.) / Т. В. Вронська. – К.: Інститут історії України НАН України, 1995. – 83 с.

180. Вронська Т. В., Лисенко О. Є. Українські громади зарубіжжя в роки Другої світової війни: акції допомоги народу України / Т. В. Вронська, О. Є. Лисенко. – К.: Інститут історії України НАН України, 1997. – 97 с.
181. Герасимова М. С. Житлова та продовольча проблеми в повсякденному житті населення Сталінської області в 1945 – 1953 рр. / М. С. Герасимова // Праці наукової конференції Донецького національного університету за підсумками науково-дослідної роботи за період 2003–2004 рр. Секція історичних наук. – Донецьк, 2005. – С. 91 – 92.
182. Герасимова М. С. Джерела з історії радянської повсякденності / М. С. Герасимова // Історичні і політичні дослідження – Донецьк, 2007. – № 1/2 (31/32). – С. 293 – 298.
183. Григорович Д. Ф. Киев – город-герой / Д. Ф. Григорович. – М.: Воениздат, 1978. – 156 с.
184. Давидов О. Росте і квітне соціалістичний Київ / О. Давидов. – К.: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1961. – 136 с.
185. Давыдов А. По пути роста и процветания / А. Давидов // Правда Украины, 1951. – 7 января. – С. 2.
186. Даниленко В. Повсякденне життя українських селян у повоєнний період (1945 – 1953 рр.) / В. Даниленко // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. наукових статей. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – Вип. 9. – С. 3 – 17.
187. Дубина. К. Злодеяння немцев в Києве / К. Дубина. – М.: Госполитиздат, 1945. – 48 с.
188. Дубина. К. 778 трагічних днів Києва / К. Дубина. – К.: Укрдержвидав, 1945. – 95 с.
189. Дубина К. Київ оживає / К. Дубина // Україна. – 1944. – № 7. – С. 12 – 15.
190. Дудник В. М. Першочергові кроки у відродженні міст-героїв Києва та Севастополя (1943 – 1945 рр.) / В. М. Дудник // Сторінки воєнної історії: Зб. наукових статей. – К.: Інститут історії України НАН України, 1999. – Вип. 3. – С. 169 – 177.

191. Дудник В. М. Руїнація українських міст в роки Великої Вітчизняної війни / В. М. Дудник // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Зб. наукових статей. – Київ – Донецьк: Рідний край, 2001. – Вип. 15. – С. 63 – 71.
192. Заболотна Т. В. Житлова проблема в окупованому Києві / Т. В. Заболотна // Український історичний журнал. – К., 2006. – № 3. – С. 158 – 173.
193. Заболотна Т. В. Карткова система у місті Києві (1941 – 1943 рр.) / Т. В. Заболотна // Український історичний збірник: Зб. наук. ст. аспірантів і молодих науковців. – К., 2006. – Вип. 9. – С. 240 – 246.
194. Заболотна Т. В. Легітимаційні заходи окупаційної влади щодо міського населення на окупованій території України в роки Великої Вітчизняної війни / Т. В. Заболотна // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст. – К., 2006. – Вип. 10. – Ч. 1. – С. 362 – 384.
195. Заболотна Т. В. Повсякденне життя киян в умовах нацистської окупації (вересень – грудень 1941 р.) / Т. В. Заболотна // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст. – К., 2007. – Вип. 11. – С. 107 – 116.
196. Заболотна Т. В. Продовольче забезпечення киян під час гітлерівської окупації / Т. В. Заболотна // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст. – К., 2005. – № 9. – Ч. 2. – С. 213 – 241.
197. Зинич М. С. Будни воєнного лихолетья 1941 – 1945: В 2-х вып. / М. С. Зинич. – М., 1994. – Вип. 1. – 125 с.
198. Зинич М. С. Будни воєнного лихолетья 1941 – 1945: В 2-х вып. / М. С. Зинич. – М., 1994. – Вип. 2. – 144 с.
199. Зінич В. Т. Соціалістичні перетворення. Паростки нового комуністичного в культурі і побуті робітників Радянської України / В. Т. Зінич. – К., 1963. – 176 с.
200. Зінчук М. Історія повсякденності як новий напрям гуманітарних досліджень / М. Зінчук // Історія повсякденності: теорія та практика:

- матеріали Всеукр. наукової конференції 14 – 15 травня 2010 р. – Переяслав-Хмельницький, 2010. – С. 48 – 51.
201. Зубкова Е. Ю. Послевоенное советское общество: политика и повседневность 1945 – 1953 / Е. Ю. Зубкова. – М.: РОССПЭН, 1999. – 229 с.
202. Игнаткин И. А. Киев / И. А. Игнаткин. – М.: Академия архитектуры СССР, 1948. – 39 с.
203. История Киева: В 2 т. / ред. колегія: А. К. Касименко (гл. ред.) и др. – К.: АН УССР, 1964. – Т. 2.– 820 с.
204. История Киева: В 3 т., 4 кн. / гл. редкол. Кондуфор Ю. Ю. – К.: Наукова думка, 1985. – Т. 3. – Кн. 1. – 496 с.
205. Ісайкіна О. Проблеми медичного обслуговування міського населення України (1945 – 1955 рр.) / О. Ісайкіна // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. наукових статей. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – Вип. 9. – С. 346 – 353.
206. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Київ. / ред. кол. тома: В. О. Бойченко (голова) та ін. – К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1968. – 586 с.
207. Історія народного господарства Української РСР: У 3 т., 4 кн. – К.: Наукова думка, 1985. – Т.3. Розвиток соціалістичної економіки в період будівництва і вдосконалення розвинутого соціалізму (1938 – 80-ті рр.). – Кн. 1. Будівництво економіки розвинутого соціалізму (1938 – 1960 рр.). – 465 с.
208. Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. / голов. ред. кол.: Ю. Ю. Кондуфор (голов. ред.) та ін. – К.: Наукова думка, 1977. – Т.7. – 536 с.
209. Камінська Н. М., Нікуленко С. І. Костюм в Україні від Київської Русі до ХХІ століття / Н. М. Камінська, С. І. Нікуленко. – Х.: Золоті сторінки, 2004. – 207 с.
210. Коваль М. В. Друга світова війна і Україна (1939—1945 рр.): Історіософські нотатки / М. В. Коваль. – К., 1999. – 75 с.

211. Коваль М. В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939 – 1945 рр.) / М. В. Коваль. – К.: Альтернативи, 1999. – 336 с.
212. Коваль М. В. Україна у другій світовій і Великій Вітчизняній війнах: 1939 – 1945 рр.: Спроба сучасного концептуального бачення / М. В. Коваль. – К., 1994. – 58 с.
213. Коваль М. В. Україна, 1939 – 1945: Маловідомі і непрочитані сторінки історії / М. В. Коваль. – К.: Вища школа, 1995. – 194 с.
214. Кожурин В. С. Неизвестная война. Деятельность Советского государства по обеспечению условий жизни и труда рабочих в годы Великой Отечественной войны / В. С. Кожурин. – М., 1990. – 289 с.
215. Коляструк О. А. Візуальні документи як особливі джерела історії повсякденності / О. А. Коляструк // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. – К., 2008. – № 14. – С. 259 – 264.
216. Коляструк О. А. Документи особового походження як джерела з історії повсякденності / О. А. Коляструк // Український історичний журнал. – К., 2008. – № 2. – С. 145 – 153.
217. Коляструк О. А. Історія повсякденності в сучасній українській історіографії / О. А. Коляструк // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. – К., 2012. – № 17. – С. 5 – 9.
218. Коляструк О. А. Поняття повсякденності в сучасній науковій гуманітаристиці / О. А. Коляструк // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. – К., 2009. – № 15. – С. 46 – 56.
219. Коляструк О. А. Предмет історії повсякденності: історіографічний огляд його становлення у зарубіжній та вітчизняній історичній науці / О. А. Коляструк // Український історичний журнал. – К., 2007. – № 1. – С. 174 – 184.
220. Комаров В. Е., Чернявский У. Г. Доходы и потребление населения СССР / В. Е. Комаров, У. Г. Чернявский. – М.: Наука, 1973. – 240 с.
221. Кондратенко Л. В. До питання економічних втрат України у 1941 – 1944 рр. / Л. В. Кондратенко // Друга світова війна і Україна: Матеріали

- наукової конференції 27 – 28 квітня 1995 р. – К.: Інститут історії України НАН України, 1996. – С. 194 – 202.
222. Ларін А. Ф. Відновлення постачання продовольчими товарами міського населення УРСР після визволення від гітлерівських окупантів / А. Ф. Ларін // Український історичний журнал. – 1974. – № 7. – С 50 – 57.
223. Ларін А. Ф. До питання про матеріально-побутове постачання населення України (1943 – 1945 рр.) / А. Ф. Ларін // Український історичний журнал. – 1978. – № 5. – С. 102 – 106.
224. Любимов А. В. Торговля и снабжение в годы Великой Отечественной войны / А. В. Любимов. – М.: Экономика, 1968. – 231 с.
225. Матушевич А. О. Хрещатик / А. О. Матушевич. – К.: Академія архітектури УРСР, 1950. – 115 с.
226. Місто Київ // Нариси економічної географії УРСР. – К.: АН УРСР, 1952. – Т. 2. – С. 61 – 78.
227. Нариси історії професійних спілок України / кер. автор. кол. О. П. Реєнт. – К., 2002. – 732 с.
228. Осокина Е. А. За фасадом «сталинского изобилия»: Распределение и рынок в снабжении населения в годы индустриализации 1927 – 1941 / Е. А. Осокина. – М.: РОССПЭН, 1999. – 271 с.
229. Очерки истории Киевских городской и областной партийных организаций / гл. ред. кол.: Главак Т. В. и др. – К.: Политиздат Украины, 1981. – 667 с.
230. Пастушенко Т. Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942 – 1953) / Т. Пастушенко. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – 284 с.
231. Патриляк І. К., Боровик М. А. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду / І. К. Патриляк, М. А. Боровик. – Ніжин, 2010. – 590 с.

232. Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (др. пол. 1940-х – середина 1950-х рр.): У 2 кн., 3 ч. / відп. ред. В. М. Даниленко. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. – Кн. 1, Ч. 1 – 2 – 351 с.
233. Пятидесятилетие Киевского Политехнического института // Вестник высшей школы. – 1948. – № 12. – С. 45.
234. Розквітає економіка і культура міста-героя Києва. – К.: Знання, 1966. – 46 с.
235. Рябокляч А. Киев растет и хорошеет / А. Рябокляч. – Правда. – 1953. – 24 марта. – С. 2.
236. Сенявская Е. Психология войны в XX веке: исторический опыт России / Е. Сенявская. – М.: РОССПЭН, 1999. – 383 с.
237. Смишко В. П. Возрожденный Киев (Трудовое содружество народов СССР в восстановлении столицы Украины, 1943 – 1950 гг.) / В. П. Смишко – К.: Вища школа., 1990. – 158 с.
238. Советская экономика в период Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. – М., 1970. – 240 с.
239. Соловей М. О. Документи особистого походження як джерела з історії повсякденності вихованців дитячих будинків Донбасу (1945 – 1965 рр.) / М. О. Соловей // Наука. Релігія. Суспільство. – 2009. – №2. – С. 94 – 100.
240. Старовойтенко І. Соціалістичний Київ / І. Старовойтенко. – К.: Держполітвидав, 1958. – 255 с.
241. Терещенко Т. В. Відбудова сільських культурно-освітніх установ у 1943 – 1950 рр. (на матеріалах Центральної України) / Т. В. Терещенко // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Зб. ст. – К., 2004. – Вип. 26. – С. 353 – 366.
242. Терещенко Т. В. До питання про відновлення житлового фонду в селах Центральної України 1943 – 1945 рр. / Т. В. Терещенко // Соборність України: історична спадщина і виклики часу: Зб. наук. ст. – Переяслав-Хмельницький, 2005. – Вип. 3. – С. 445 – 452.

243. Терещенко Т. В. До питання про медичне обслуговування сільського населення Центральної України у початковий період відбудови народного господарства (1943 – 1945 рр.) / Т. В. Терещенко // Знаки питання в історії України: українська історія у європейському контексті: Зб. матеріалів. – Ніжин, 2005. – С. 136 – 139.
244. Терещенко Т. В. Електрифікація у контексті розвитку соціальної сфери села в післявоєнний період відбудови народного господарства (на матеріалах центральних областей України) / Т. В. Терещенко // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст. – К., 2005. – Вип. 9. – Ч. 3. – С. 303 – 313.
245. Тронько П. Т. Киев социалистический / П. Т. Тронько. – К.: Наукова думка, 1982. – 160 с.
246. Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття. Історичні нариси: У 2 кн. / ред. кол.: В. А. Смолій (голова), Г. В. Боряк та ін. – К.: Наукова думка, 2011. – Кн. 2. – 943 с.
247. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941 – 1945 рр.: В 3 т. / ред.кол.: І. Д. Назаренко (голова) та ін. – К., 1969. – Т. 3. – 455 с.
248. Хойнацька Л. М. Умови праці та побуту виробничників у ході відбудови підприємств машинобудівної індустрії України (1943 – 1950 рр.) / Л. М. Хойнацька // Сторінки воєнної історії: Зб. наукових статей. – К.: Інститут історії України НАН України, 1999. – Вип. 3. – С. 130 – 142.
249. Чернега П. М. Участь профспілок України в забезпеченні трудящих житлом і створенні побутових умов життя в роки Другої світової війни / П. М. Чернега // Сторінки воєнної історії.: Зб. наукових праць. – Вип.6. – К.: Інститут історії України НАН України, 2002. – Вип.6. – С. 287 – 291.
250. Чернявский У. Г. Война и продовольствие. Снабжение городского населения в Великую Отечественную войну (1941 – 1945 гг.) / У. Г. Чернявский. – М.: Наука, 1964. – 208 с.

251. Чернявский У. Г. Продовольственное снабжение городов в годы Великой Отечественной войны / У. Г. Чернявский // Исторические записки. – 1961. – № 69. – С. 3 – 26.
252. Янковська О. Соціальна політика радянської держави в містах України в 1945 – 1953 рр. за свідченнями громадян (на матеріалах НКВС – КДБ УРСР) / О. Янковська // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. наукових статей. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – Вип. 9. – С. 326 – 345.
253. Ятко М. Вулиця радості / М. Ятко // Україна. – 1944. – №7. – С. 12 – 15.
254. Dunmore T. The Stalinist command economy: The Soviet State apparatus and economic policy, 1945 – 1953 / T. Dunmore. – London, 1980. – 176p.
255. Economics of Soviet Regions / Ed. by I. S. Koropeckyj, G. E. Schroeder. – New York, 1981. – 461 p.
256. Koropeckyj I. Ukrainian economic history: interpretive essays / I. Koropeckyj. – Edmonton, Alberta, 1991. – 390 p.
257. Manning C. Ukraine under the Soviets / C. Manning. – New York, 1953. – 223 p.
258. Nove A. An economic history of the USSR / A. Nove. – London, 1969. – 416 p.

Автореферати дисертацій та дисертації

259. Гальченко С. І. Міське населення Центральних областей України в умовах нормованого постачання (1943 – 1947 рр.): Дис. ...канд. іст. наук: 07.00.01 – історія України / Світлана Іванівна Гальченко – Черкаси, 2007. – 215 арк.
260. Герасимова М. С. Повсякденне життя населення Донбасу в 1945 – 1953 рр.: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01– історія України / Марина Сергіївна Герасимова – Донецьк, 2007. – 280 арк.

261. Герасимова М. С. Повсякденне життя населення Донбасу в 1945 – 1953 рр.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01– історія України / Марина Сергіївна Герасимова — Донецьк, 2007. — 20 арк.
262. Дудник В. М. Відбудова міського господарства України у 1943 – 1950 рр.: Дис. ... канд.іст.наук: 07.00.01 – історія України / Валентина Михайлівна Дудник. – К., 2004. – 269 арк.
263. Дудник В. М. Відбудова міського господарства України у 1943–1950 рр.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 – історія України /Валентина Михайлівна Дудник. – К., 2004. – 20 арк.
264. Заболотна Т. В. Повсякденне життя населення Києва в роки нацистської окупації 1941 – 1943 рр.: Дис. ...канд. іст. наук: 07.00.01 – історія України / Тетяна Володимирівна Заболотна. – К., 2008. – 234 арк.
265. Ісайкіна О. Д. Побут і дозвілля міського населення України в повоєнний період (1945 – 1955 рр.): Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 – історія України / Олена Дмитрівна Ісайкіна. – Переяслав-Хмельницький, 2005. – 240 арк.
266. Смишко В. П. Братская помощь советских республик в восстановлении и дальнейшем развитии народного хозяйства и культуры столицы Советской Украины г. Киева (1943 – 1950 гг.): Дис. ...канд. ист. наук: 07.00.02 – история СССР / Виктор Павлович Смишко. – К., 1983. – 208 л.
267. Терещенко Т. В. Соціально-побутова сфера села Центральних областей України в період відбудови (1943 – 1950 рр.): Автореф. дис. ...канд. іст. наук: 07.00.01 – історія України / Тетяна Вадимівна Терещенко. – Черкаси, 2007. – 20 арк.